

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İBRAHİM QƏDİM OĞLU QULİYEV

AQRAR İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ QİYMƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

İxtisas: 53.1201 - Sahə iqtisadiyyatı

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

*Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru,
professor X.H.KAZIMLI*

B A K I – 2 0 1 7

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	3
I	Aqrar sahədə səmərəliliyin və qiymətlərin formalaşmasının	
FƏSİL	elmi-metodoloji əsasları.....	12
1.1.	Aqrar istehsalın səmərəliliyinə dair elmi-nəzəri baxışların tədqiqi....	12
1.2.	Aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amilləri.....	20
1.3.	Aqrar istehsalda dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi aspektləri.....	37
II	Aqrar sferada səmərəliliyin və qiymətlərin dinamikasının	
FƏSİL	kompleks təhlili.....	50
2.1.	Aqrar sahədə istehsal və səmərəlilik göstəricilərinin mövcud vəziyyəti.....	50
2.2.	Aqrar istehsalda səmərəlilik göstəriciləri ilə qiymətlərin dinamikasi arasında funksional asılılığın təhlili	65
2.3.	Xarici bazara çıxış imkanlarının reallaşdırılmasında aqrar-bazar konyunkturunun formalaşması meylləri.....	81
III	Aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində qiymət	
FƏSİL	mexanizmindən istifadənin təkmilləşdirilməsi.....	99
3.1.	Aqrar istehsalda səmərəliliyin yüksəldilməsinin prioritet istiqamətləri.....	99
3.2.	Rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkilində qiymət amilindən istifadə variantları.....	106
3.3.	Aqrar istehsalın tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	121
	NƏTİCƏ.....	135
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	141

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqillik əldə edən Azərbaycan gələcək inkişaf yolu kimi dünyanın qabaqcıl ölkələrinin davamlı inkişafına real zəmin yaradan və öz üstünlüklərini təsdiq etmiş bazar iqtisadi münasibətləri sistemini seçmişdir. Ötən dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində köklü iqtisadi islahatlar aparılmış, mülkiyyət çoxnövzlüyü təmin olunmuş, təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılmaqla istehsal sferasında mövcud olan durğunluq iqtisadi artımla əvəz olunmuşdur.

Müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən aqrar sahənin dirçəldilməsi və inkişafı özəl bölmə və sahibkarlıq ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan həyata keçirilən aqrar siyasətin əsas məqsədi sahibkarlığı inkişaf etdirmək yolu ilə sənaye sahələrinin kənd təsərrüfatı xammalına və əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının daxili istehsal hesabına ödənilməsini təmin etməkdir. Göstərilən məqsədə qısamüddətli dövrdə, həmçinin daha az itkilərlə nail olmaq üçün aqrar sahəyə hərtərəfli və davamlı iqtisadi yardımların göstərilməsi tələb olunur.

Lakin, müstəqilliyin ilk illərində yeni təsərrüfatçılıq mexanizminə keçildikdən əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən aqrar sahədə bir sıra problemlər yaranmışdı. İlk növbədə, müvafiq sahədə istehsal və emal müəssisələrinin maddi-texniki bazasının zəif olması, yeni təsərrüfatçılıq formalarının təşkilati-iqtisadi mexanizminin ləng formalaşdırılması, zəruri iqtisadi yardım sisteminin olmaması kimi mühüm amillər sabitlik və iqtisadi artımın təmin olunmasına imkan vermirdi.

1995-ci ildən başlayaraq, əsası ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş iqtisadi, o cümlədən aqrar islahatlar nəticəsində uğurlu nailiyyətlərə start verildi. İlk növbədə, aqrar islahatların həyata keçirilməsi üçün normativ-hüquqi əsaslar yaradıldı, bir sıra qanunlar və qanunvericilik aktları qəbul edildi. Bu qanunların qəbul edilməsi ilə aqrar bölmədə islahatların aparılmasının təşkilati-hüquqi və sosial-iqtisadi əsasları müəyyənləşdirmiş oldu. Onların həyata keçirilməsində başlıca vəzifə aqrar sahənin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən, müxtəlif istiqamətli yeni təsərrüfat formaları yaratmaqdan və aqrar sahibkarlığı inkişaf etdirməkdən ibarət

idi. Bu məqsədlə həmin dövrdə ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatların əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılara üstünlük verilmişdir:

- aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması;
- müxtəlif təyinatlı və ölçülü təsərrüfatların, o cümlədən, sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması;
- torpaq, meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində dövrün tələblərinə uyğun yeniliklərin həyata keçirilməsi;
- aqrar bölmənin inkişafına hərtərəfli dövlət dəstəyinin göstərilməsi və s.

Ötən dövr ərzində Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən “Mən Azərbaycanın aqrar bölməsində, ümumiyyətlə iqtisadiyyatda dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir” kimi çox böyük uzaqgörənliklə söylənilən fikirlər öz real həllini tapdı. Beləki, ötən müddətdə həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində keçmiş kolxoz və sovxozların ləğv olunması, onlara məxsus torpaq, əmlak və mal-qaranın əvəzsiz olaraq həmin təsərrüfatlarda çalışanlara verilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, ərzaq məhsullarını istehsal və emal edən müəssisələrin özəlləşdirilməsi, aqrar istehsalçılara çoxşaxəli dövlət dəstəyinin göstərilməsi və digər mühüm tədbirlər aqrar sahənin strukturunda müsbət dəyişikliklərə və inkişaf dinamikasında ciddi irəliləyişlərə səbəb olmuşdur.

Son illərdə ölkə başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi və birbaşa nəzarəti ilə reallaşan bir sıra layihələr Azərbaycanın regional və ümumi iqtisadi inkişafında ciddi dönüş yaratmışdır. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsi qazanılmış makroiqtisadi nailiyyətlər cəmiyyətin həyatının demək olar ki, bütün sahələrində ciddi irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Büdcə gəlirlərinin ardıcıl artımı, neft strategiyasının uğurlu icrası Azərbaycanda kompleks islahatlar aparılmasına zərurət yaratmış və həyata keçirilən layihələrin daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsinə imkan yaratmışdır. Məhz bu düşünülmüş siyasət nəticəsində

respublikamız iqtisadi artım sürətinə görə regionun lider ölkəsinə çevrilmiş, bir sıra makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə dünyanın və Avropanın qabaqcıl ölkələri ilə rəqabətə girmişdir.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı qeyd edilməlidir ki, əsasən makroiqtisadi sferada və bəzi infrastruktur sahələrində əsaslı irəliləyişlərə nail olunmasına baxmayaraq, bir sıra sahələrdə özünəməxsus problemlər qalmaqdadır. Onlardan biri ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan arpaq sahədir. Aqrar sahədə islahatların aparılmağa başlanmasından uzunmüddətli vaxt keçməsinə, ölkə rəhbərliyi tərəfindən kompleks maliyyə yardımını göstərilməsinə baxmayaraq hələ gözlənilən nəticələrə nail olunmamışdır. Beləki, hələ də bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın ödənilməsinə idxal hesabına nail olunur. Qeyd etməliyik ki, hələ də respublikamızda istehsalı üçün əlverişli torpaq və iqlim şəraiti olan bir sıra məhsullar idxalda yüksək çəkiyə malikdir.. Bütün bunlar qeyd olunan sferada istehsalın səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmasını sübut edir. Burada əmək məhsuldarlığının, fond veriminin, rentabelliyin aşağı olması və maya dəyərinin yüksək olması ilə yanaşı stimullaşdırıcı və tənzimləyici qiymət mexanizminin olmaması xüsusilə qeyd olunmalıdır. Son dövrlərdə aqrar sferada aparılan qiymət tənzimlənməsi birtərəfli qaydada yəni, əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətlərində formalaşdırılmışdır. Amma əslində istehsalçı üçün stimulaşdırıcı qiymətlər sisteminin tətbiqi, məhsul istehsal edilməsinin onun ticarəti ilə məşğul olunmasından üstünlüyünün təmin olunması, regionlarda emal müəssisələrinin yaradılması kimi tədbirlərin optimal əlaqələndirilməsi daha yüksək nəticələrə nail olunmasını şərtləndirə bilər. Bütün bunlar hazırda respublikanın aqrar bölməsində “səmərəlilik-qiymət” əlaqəsinin daha əhəmiyyətli variantlarının müəyyən edilməsini ön plana çıxarır.

Dünya iqtisadiyyatında 2008-ci ildə baş vermiş global maliyyə böhranı, milli valyutanın ardıcıl iki dəfə devalvasiyası şəraitində daxili qiymətlərin ciddi təzyiq altına düşməsi yerli aqrar istehsalçıların bütün mümkün vasitələrlə müdafiəsi, təsərrüfat subyektlərinin gəlirliyinin təmin olunması vəzifələri bilavasitə istehsalın

səmərəliliyinin yüksəldilməsi və qiymətlərin optimallaşdırılması məsələlərinin elmi və təcrübi baxımdan kompleks həllini tələb edir.

Qeyd olunan məsələlərin aktuallığı respublika prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə də öz təsdiqini tapmışdır. Həmin sənəddə Azərbaycan iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən səkkiz prioritet sahədən, o cümlədən, dörd istehsal sektorundan biri kimi kənd təsərrüfatına önəm verilməsini xüsusi vurğulamaq olar. Bu sahədə mövcud olan geriliklərin aradan qaldırılması məqsədilə aqrar istehsal və emal sahələrində qiymətlərin tənzimlənməsi, daha dəqiq desək, zamanətli qiymətlərin tətbiqi ilə bağlı göstəriş və tədbirləri yalnız başlanğıc kimi qiymətləndirmək olar. Ona görə ki, aqrar sferada istehsalın səmərəliliyi göstəricilərinin yüksəldilməsi, təbii-iqtisadi potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması, ixrac potensialının artırılması əsasında idxaldan asılılığın aradan qaldırılması, iqtisadi maraq və mənafeələrin optimal koordinasiyası üçün qiymət amilinin, eləcə də digər iqtisadi tənzimləyicilərin təsir gücündən maksimum istifadə olunmalıdır. Bu da bir daha aqrar sahədə qiymət mexanizmi ilə bağlı mövcud elmi, nəzəri, metodoloji və təcrübi biliklərə istinadən milli aqrar bazarın inkişafı xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilməsi tələbini qarşıya qoyur.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. İqtisadiyyatın ayı-ayrı sahələrində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problemin aradan qaldırılmasının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan çoxsaylı iqtisadi, sosial, texnoloji və təşkilati amillərlə bağlı olması onun araşdırılmasını daha da zəruri edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı dövrə qədər aparılan elmi-tədqiqat işlərinin əksəriyyətində səmərəliliyin yüksəldilməsinin ekstensiv və intensiv amillərinə daha geniş yer verilmişdir. Burada iqtisadiyyatın tənzimlənməsi alətlərinin təsir gücü və dairəsinin müəyyən edilməsi, həmçinin onlardan istifadə məsələləri bir qədər arxa planda qalmışdır. Onlar arasında qiymət amilini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Ona görə ki, istehsal və istehlakın strukturunun dəyişməsinə, iqtisadiyyatın sahələrinin inkişaf dinamikası arasında

nisbətlərin tənzimlənməsinə, bir sözlə ölkədə məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinə qiymətlərin əhəmiyyətli təsiri inkar olunmazdır. Əgər, iqtisadi sistemdə qiymətlər onlara xas olan funksiyaları yerinə yetirə bilmirsə, bu, ardıcıl şəkildə istehsalın iqtisadi səmərəliliyində öz əksini tapır.

İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində qiymətlərin rolunun və tənzimlənməsi istiqamətlərinin tədqiq olunmasına Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən X.H.Kazımlının, İ.Ş.Qarayevin, Ə.Ç.Verdiyevin, A.İ.Məmmədovun, A.H.Aliyevin, V.H.Abbasovun, A.F.Abbasovun, B.X.Ataşovun, E.R.İbrahimovun, E.A.Quliyevin, İ.H.İbrahimovun, S.V.Salahovun, R.Ə.Balayevin H.B.Allahverdiyevin, Ə.H.Hacıyevin və digərlərinin elmi tədqiqatlarında rast gəlinir. Bu sahədə əsasən Azərbaycan Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun müəyyən işlər gördüyünü əlaqədar orqanlara vaxtaşırı təklif və tövsiyələrini verdiyini qeyd etmək olar.

Aqrar sahədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasında və onu xarakterizə edən başlıca göstəricilərin artım dinamikasında qiymətlərin rolunun müəyyən edilməsi ilə bağlı nəzəri məsələlər üzrə araşdırmalara rus iqtisadçı alimlərindən K.Xorvadrın, J.V.Boradinin, Q.Curavlevanın, A.S.Qusarovun, V.A.Dobrininin, A.A.Deryabinin, N.Eriaşvilinin, V.P.Dyaçenkonun, V.D.Yakovlevin və digərlərinin əsərlərində daha çox yer verilir. Pul-kredit mexanizminin, həmçinin gəlirlərin formalaşdırılmasının, bölüşdürülməsinin və istifadəsinin nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiqinə isə E.V.Atlas, V.V.Ivantera və V.E.Maneviça xüsusi diqqət yetirmişlər. İnkişaf etmiş bazar ölkələrinin iqtisadiyyatında inflyasiya prosesinin baş verməsinin səbəblərinə, iqtisadi məzmun və mahiyyətinin açıqlanmasına dair aparılan tədqiqatlar sistemində Q.A.Kozlovun, L.N.Krasavinanın, S.M.Nikitinin və S.M.Menşikovun əsərləri mühüm yer tutur.

Onu da qeyd etmək olar ki, son dövrlərdə ölkənin ümumi inkişafı strategiyasının və hədəflərinin təmin olunmasında qiymət sistemi, qiymətlərin səviyyə və dinamikasına nəzarət, onların tənzimlənməsi mexanizmi barədə məsələlərə xüsusi yer verilmişdir. Burada qiymətlərin istiqamətləndirici, stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyalarından istifadə etməklə əhalinin istehlakında əsas yer tutan məhsullar üzrə

daxili tələbatın tam ödənilməsi, eləcə də idxaldan asılılığın azaldılması və ixrac potensialının yüksəldilməsi hədəfləri ön plana çəkilmişdir. Bütün bunlarla bərabər demək olar ki, indiyə qədər aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində bilavasitə qiymətlərin tənzimlənməsi istiqamətlərinə, həmçinin bu prosesdə istehsalçıların, emal müəssisələrinin, idxalçıların, ixracatçıların və dövlətin iqtisadi mənafeyinin koordinasiyasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış kompleks tədqiqat işləri yerinə yetirilməmişdir.

Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı konsepsiyasına və strategiyasına uyğun olaraq istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, qiymət və gəlirlərin tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılmasının sosial-iqtisadi aspektlərinin araşdırılması çox böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu baxımdan dissertasiya işi üçün seçilmiş mövzu aktual olub, günün tələblərindən irəli gəlir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində məqsəd ölkə iqtisadiyyatının müasir və perspektiv inkişaf şəraitini nəzərə almaqla aqrar-sənaye sistemində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi amillərini kompleks şəkildə araşdırmaqdan və qiymət amilindən istifadə istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə nəzəri və praktiki aspektlərinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

- aqrar istehsalda səmərəliliyin əldə olunmasına elmi-nəzəri baxışların öyrənilməsi;
- aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amillərinin araşdırılması;
- aqrar sahədə istehsal və səmərəlilik göstəricilərinin mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili;
- aqrar istehsalda səmərəlilik göstəriciləri ilə qiymətlərin dinamikası arasında funksional asılılığın təhlilinin aparılması;
- xarici bazara çıxış imkanlarının reallaşdırılmasında aqrar-bazar konyukturunun formalaşması xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

- aqrar istehsalda səmərəliliyin yüfəldilməsinin prioritet istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkilində qiymət amilindən istifadə variantlarının tədqiqi;
- aqrar istehsalın effektiv tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin obyektı milli iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən, biri olan aqrar bölmədir. Tədqiqatın predmeti isə aqrar bölmədə iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edən amillər və onun yüksəldilməsində qiymətlərin tənzimlənməsi istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi məsələləridir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını respublikanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin iqtisad elmi üzrə apardıqları fundamental araşdırmaları təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hüquqi-iqtisadi tənzimlənmə məsələləri üzrə qəbul etdikləri qanunlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi normativ-hüquqi aktlar da tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarından ibarətdir. Dissertasiya işində təhlil, müqayisə, dinamika, statistik qruplaşdırma, müşahidə və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbələri. Dissertasiya işində məlumat mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 2010-2016-cı illərə aid statistik məlumatlarından istifadə edilmişdir. İşdə həmçinin Azərbaycanın, MDB ölkələrinin və xarici dövlətlərin iqtisadi ədəbiyyatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Aqrar sferada səmərəliliyin təmin edilməsinə dair mövcud elmi-nəzəri baxışlar öyrənilmiş, təhlil olunmuş və onlar müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq qiymətləndirilmişdir;
- Aqrar istehsalın dövlət tənzimlənməsinin təkmil mexanizmi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- Aqrar sferada qiymətlərin tənzimlənməsi və onlara nəzarətin həyata keçirilməsini nəzəri-təcrübi istiqamətləri əsaslandırılmışdır;
- Aqrar sferada və ölkənin ərzaq kompleksində özünütəminat, səmərəlilik və qiymət səviyyəsi arasında funksional asılılıqlar müəyyən edilmişdir;
- Rəqabətli aqrar istehsalın təşkilində və davamlı inkişafında qiymət amilindən istifadənin optimal variantları əsaslandırılmışdır;
- Aqrar sferada səmərəliliyin təmin edilməsində qiymətlərin stimullaşdırıcı və tənzimləyici təsir gücündən istifadə istiqamətləri tədqiq olunmuşdur;
- Aqrar istehsalda maksimum mənfəəti təmin edəcək “səmərəlilik-qiymət” əlaqəsinin seçilməsi üzrə təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəticəsinin sınaqdan keçirilməsi və istifadəsi. Dissertasiya işinə dair ümumiləşdirmələr 2009-cu ildə «95 летию Российского Университета Кооперации», 2010-cu ildə “Milli inkişaf modelinin formalaşması xüsusiyyətləri”, Moskvada «Потребительская кооперация: теория, методология, практика», 2011-ci ildə “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri”, “Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”, “Müstəqil Azərbaycan Respublikası Üçüncü minilliyin birinci yüzilliyində”, “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri” mövzusunda, 2016-cı ildə “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər, perspektivlər” mövzularında respublika və beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarında çıxış edilmişdir.

Bundan başqa müəllifin tədqiqat nəticəsində hazırladığı bazar münasibətləri şəraitində “Qiymətin əmələ gəlməsinə dair” təkliflər Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Qiymətin əmələ gəlməsi” fənni üzrə mühazirələrdə və seminarlarda istifadə etmək üçün “Qiymət və qiymətləndirmə” kafedrasına təqdim edilmişdir.

Eyni zamanda tədqiqatçı müəlliflər kollektivi ilə birgə bakalavr dərəcəsi alanlar üçün “Qiymətin əmələ gəlməsi”, “Dünya bazar qiymətləri”, “Qiymətlərin əmələ gəlməsinin sahəvi xüsusiyyətləri”, “Qiymətlərin əmələ gəlməsinin idarə edilməsi”, “Qiymət və iqtisadi tənzimləmə”, “İstehsal və tədavül xərcləri” və “Tariflər sistemi” fənləri üzrə proqramlar hazırlanmış və nəşr edilərək istifadə olunur. Bununla bərabər “Qiymətin əmələ gəlməsi” kursunun öyrənilməsinə dair metodik göstərişlər hazırlanmışdır.

Tədqiqat nəticəsində irəli sürülən təkliflər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Quba Regionu Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi tərəfindən praktiki istifadə üçün qəbul edilmişdir. (arayış N 22/16, 18 mart 2016 – cı il).

Tədqiqat nəticəsində dərc edilmiş materiallar. Müəllif ümumi həcmi 21,0 ç.v. olan 54, o cümlədən tədqiqat işi ilə əlaqədar həcmi 5,0 ç.v. olan 12 elmi məqalə dərc etdirmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olub, işin axırında istifadə edilmiş müxtəlif adda ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. İş 1,5 intervalla 165 səhifədən ibarətdir. Burada 5 şəkil və 9 cədvəl, 8 qrafik, 8 düstur verilmişdir.

I FƏSİL. AQRAR SAHƏDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN VƏ QİYMƏTLƏRİN FORMALAŞMASININ ELMİ – METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Aqrar istehsalda səmərəliliyin əldə olunmasına elmi-nəzəri baxışların tədqiqi

İstehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsi və onun daim yüksəldilməsi təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasında həmişə əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab edilir.

Səmərəlilik iqtisadi sistemin fəaliyyətinin son nəticələrinin sərf olunmuş resursların dəyərində nisbətində ifadə olunan göstəricidir. O, iqtisadi sistemin müxtəlif səviyyələrində mövcud olan səmərəlilik göstəricilərin inteqral forması və milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin yekun səciyyəsidir. Bu baxımdan səmərəlilik göstəricisi makro və mikro səviyyələrdə nəzərdən keçirmək olar.

Makro səviyyədə iqtisadi səmərəlilik istehsal olunmuş məhsulun, daha dəqiq desək Ümumi Daxili Məhsulun xərclərə nisbəti ilə müəyyən edilir. Göründüyü kimi, kapitalın, əmək və torpaq resurslarının səmərəliliyi ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilə bilər. Mikro səviyyədə isə səmərəlilik müəssisənin məhsul satışından əldə etdiyi gəlirlərin xərclərə nisbəti kimi müəyyən edilir. Hər iki səviyyənin təhlili göstərir ki, istehsalın səmərəliliyi fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrin səmərəliliyi əsasında formalaşır. Müəssisənin səmərəliliyi isə öz növbəsində daha az xərclərlə məhsul istehsal etmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi barədə bir-birini tamamlayan və təkzib edən fikirlər mövcuddur. Bir qrup alimlərin fikirlərinə görə müəssisənin malik olduğu resurslar məhsul istehsalına cəlb edilərsə, həmin istehsal iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Doğrudur, resursların tam şəkildə istehsala cəlb olunması müsbət addımdır. Lakin bu, istehsalın səmərəliliyi demək deyil. Ona görə ki, resursların tam tətbiqi onlardan istifadənin səmərəliliyini ifadə etmir.

Iqtisadi ədəbiyyatlarda səmərəliliyin səbəb, səmərənin isə nəticə olması fikri üzərində formalaşan nəzəriyyələr də vardır. Səmərəlilik son nəticəlilik, texnikadan istifadə dərəcəsi, onun istismar prosesində faydalılığı kimi xarakterizə olunur (47,

səh. 32). Bu fikirlərlə müəyyən mənada razılaşmaq olar. Ona görə ki, həqiqətən texnikanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə ardıcıl olaraq əmək məhsuldarlığının yüksəlməsini və məhsul əməktutumluğunun azalmasını təmin edə bilər.

Alman iqtisadçılarına görə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəlilik meyarı ictimai əməyin məhsuldarlıq səviyyəsidir. Bu göstəricini müəyyən etmək üçün milli gəlir maddi istehsal sahələrində çalışan işçilərin sayına bölünür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müvafiq göstərici nisbi xarakter daşıdığından əmək məhsuldarlığının meyarı kimi qəbul edilə bilməz.

Qeyd olunmalıdır ki, istehsalın təşkilinin və idarə olunmasının müasir təsərrüfat mexanizminin tələblərinə uyğunlaşdırılması, mühüm sosial-iqtisadi vəzifələrin həlli bilavasitə istehsalın səmərəliliyi ilə bağlıdır. Təbii ki, məhsul istehsalının həcmi, keyfiyyət və səmərəlilik göstəriciləri müxtəlif amillərdən asılıdır. Həmin amillər də ilk növbədə həcm və struktur baxımından dəyişən tələbatın ödənilməsi dərəcəsi və yolları ilə əlaqədardır. Bu baxımdan prioritet vəzifə müəyyən xərclər sərf edilməsi müqabilində tələbatın maksimum ödənilməsinə nail olunmasıdır. Göstərilən məsələnin uğurlu həll edilməsi istehsalın kəmiyyət və keyfiyyətcə səmərəliliyinin təmin olunması ilə bağlıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün hər şeydən əvvəl cəmiyyətin malik olduğu iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, istehsalın səmərəliliyi yüksəldilməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, səmərəliliyin yüksəldilməsi yalnız iqtisadi, sosial, texniki və təşkilati tədbirlərlə deyil, həm də qeyri-istehsal amilləri ilə də bağlıdır. Bu, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən göstərici və meyarların əsaslandırılmasını tələb edir. Ona görə ki, istənilən sosial-iqtisadi prosesin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərinin özündə əks etdirən meyar və göstəriciləri müəyyən etmədən onun idarə edilməsi mümkün deyil. Prinsip etibarilə səmərə mütləq göstərici kimi xərclərlə əlaqəli deyil və ona görə də istehsalın səmərəliliyi barədə tam təsəvvür yarada bilmir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir göstərici meyarın mahiyyətinə uyğun olmalı, onu özündə əks etdirməli və ümumiyyətlə keyfiyyətcə ondan fərqlənməməlidir. Bu baxımdan istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin bir tərəfdən resurslardan istifadənin

intensivləşdirilməsi, digər tərəfdən isə istehsal xərclərinin tədricən aşağı salınması ilə bağlılığını qetd etmək olar.

Istehsalın səmərəliliyi meyarlarının seçilməsi üzrə aparılan elmi araşdırmalar yekun nəticə olaraq milli gəlirin belə bir meyar kimi seçilməsinin daha doğru olması qənaətini təsdiqləyir. Məntiqi cəhətdən düşünmək olar ki, milli gəlirin artmasına səbəb olan hər bir amil öz növbəsində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilidir. Lakin hər iki göstəricinin dinamikasını şərtləndirən amillərin tamamilə eyni olmasını düşünmək də doğru deyil. Belə ki, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının aşağıdakı konkret amilləri mövcuddur:

- əsaslı vəsait qoyuluşundan səmərəli istifadə;
- məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi;
- maddi və əmək resurslarından maksimum istifadə;
- elmi-texniki nailiyyətlərdən tam istifadə (48, səh 44).

Göstərilən amillər bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Onların hər hansı birinin təmin olunmaması istənilən istehsal subyekti üçün arzuolunmaz vəziyyət yarada bilər.

Istehsalın iqtisadi səmərəliliyini təhlil edən zaman ona təsir edən amillərin özünəməxsusluğunu, sahəvi fərqlərini nəzərə almaq lazımdır.

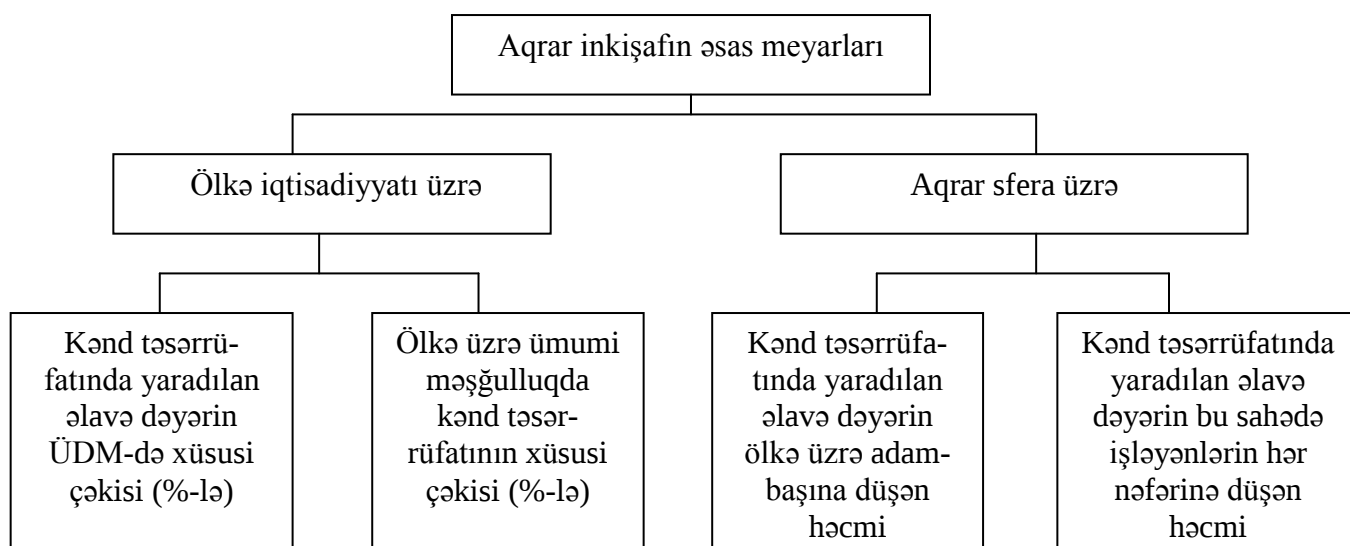
Iqtisadçı alimlər iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsi zərurətini təhlil edərək istehsalın səmərəliliyinə texnoloji, iqtisadi və sosial səmərəlilik baxımından yanaşmağı məqsəduyğun hesab edirlər. Eyni zamanda onlara təsir edən amilləri təbii mühit amillərinə, təşkilati, iqtisadi, hüquqi, texniki, texnoloji, sosial və bazar amillərinə ayırırlar. Onlar siyasi-hərbi amilləri də iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillərə daxil edirlər. Belə hesab edirik ki, iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillərin tərkibinə siyasi-hərbi amillərin daxil edilməsi heç də digər amillərdən az əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə də aqrar istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin kompleks amillərin uçotu əsasında müəyyən edilməsi məqsəduyğundur.

Araşdırma və tədqiqatlar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlirik ki, bir sıra səmərəlilik göstəricilərinin ümumi təsərrüfat və metodiki baxımdan müəyyən edilməsi vacib olsa da, bazar münasibətləri şəraitində kəndli təsərrüfatında bəzi göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac qalmır. Belə ki, xırda təsərrüfatlar, o cümlədən sahəsi

on hektar və daha az olan təsərrüfatlar üçün bəzi göstəricilərin müəyyən edilməsinə ehtiyac qalmır. Belə göstəricilərə əmək məhsuldarlığı, fondverimi, istehsal olunan 100 manatlıq məhsula düşən ümumi gəlir, məhsul vahidinə və hektara adam-gün hesabı ilə əmək məsrəfləri, yem istehsalına elektrik enerjisi məsrəfi, 100 hektar torpaq sahəsinə məhsul istehsalı, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə əsas fondun artımı göstəricilərini aid etmək olar.

Hazırda yeni iqtisadi münasibətlər formalaşması ilə əlaqədar olaraq torpağın, texnikanın, binaların və digər əmlak növlərinin icarəyə verilməsindən, qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşundan, başqa istehsalçılara xidmət göstərilməsindən sahibkarın hesabına vəsait daxil olur. Ona görə də müəssisədə iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi zamanı belə daxilolmaların nəzərə alınması da lazımdır.

Aqrar sferada iqtisadi səmərəliliyin təşkilatı – iqtisadi mexanizmləri və yüksəldilməsi üzrə aparılan iqtisadi tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək demək olar ki, müvafiq istiqamətdə aparılan tədbirlər səmərəliliklə yanaşı aqrar inkişafın özünün əsas meyarlarını da müəyyən edir.

Şəkil 1.1. Aqrar inkişafın əsas meyarları

Araşdırılan fikirlərin və ideyaların heç birinə ciddi şübhə ilə yanaşmaq mümkün olmasa da onu qeyd etmək olar ki, istənilən istehsal sahəsində, o cümlədən aqrar sferada iqtisadi səmərəliliyin ən mühüm göstəricisi əmək məhsuldarlığıdır. Lakin bunu birtərəfli qaydada söyləmək də düzgün deyil. Belə ki, sahədə yüksək iqtisadi

səmərəliliyə nail olunması sosial səmərəsizlik, vətəndaşların həyat və sağlamlığına biganəlik və biznes maraqlar üzərində qurulmamalıdır. Fikrimizcə, dünya ərzaq istehsalında geni dəyişdirilmiş məhsulların çoxalması nəticəsində insanların həyat və sağlamlığının risklərə məruz qalması bu məsələnin tədqiqinə xüsusi yanaşmanı tələb edir.

Yeni iqtisadi şəraitdə istehsalın idarə edilməsi və təşkilinin təkmilləşdirilməsi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə əlaqədardır. Məhsul istehsalını artırmaq, keyfiyyətini və həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün müəyyən əmək məsrəfləri lazım gəlir. Məhsul istehsalı, keyfiyyəti və səmərəliliyi müxtəlif şərtlərdən və amillərdən asılıdır (13, səh.14). Bu şərt və amillər artan tələbatın ödənilməsi yolları və istehsal üçün seçilən maddiləşmiş və canlı əmək sərfi, istehlak tələbatının ödənilməsi dərəcəsi ilə şərtlənir.

Tələbatın maksimum səviyyədə ödənilməsi üçün səmərəliliyin həm kəmiyyət göstəricilərindən, həm də dəyər göstəricilərindən istifadə edilir. Məlumdur ki, əmək məsrəfinin azalması nəticə göstəricisinə təsir göstərir. Məhsul istehsalın çəkilən xərclər maya dəyəri göstəricisinə daxil olduğundan maddiləşmiş əmək məsrəflərini əks etdirir. Ona görə də əmək məhsuldarlığı, fond tutumu, material tutumu, rentabellik göstəricisi ayrı-ayrılıqda mühüm əhəmiyyət kəsb etsələr də, ümumi səmərəlilik göstəricisini tam səciyyələndirmir. Odur ki, dəyər ifadəsində iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri hesablanarkən nəzərə alınmalıdır ki, istehsal sahəsi (bitkiçilik, heyvandarlıq və s.) və obyektlərdən (bina, üzümlük, texnika və s.) asılı olaraq səmərəlilik göstəricisinin xarakteri də müxtəlif olacaqdır.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlumdur ki, səmərə – əldə edilən nəticədir. Səmərəlilik – səmərənin ölçüsüdür. Ona görə də iqtisadi səmərəlilik meyarı kimi əmək məhsuldarlığının səviyyəsi götürülür (93, s. 227). Bununla yanaşı əksər hallarda səmərəliliyin daha çox əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı, maya dəyəri, fondverimi, bir manatlıq istehsal fonduna ümumi və xalis gəlirin həcmi, bir nəfər orta illik işçiyə qarışıq yem istehsalı, bir ton qarışıq yem istehsalına elektrik enerjisi məsrəfi kimi göstəricilərlə ifadə olunması kimi təkliflərə də rast gəlinir.

Fikrimizcə, iqtisadi səmərəlilik göstəricisinin ilk növbədə, istehsalın nəticələrini özündə əks etdirən ümumiləşdirici yekun göstəricilərə, yəni əmtəəlik məhsul, ümumi gəlir, xalis gəlir və mənfəət göstəricilərinə ayıraraq tədqiq edilməsi elmi-metodiki baxımdan daha düzgün hesab olunur.

Bir qrup iqtisadçılar hər 100 hektar torpaq sahəsindən götürülən ümumi və əmtəəlik məhsulun dəyərini, hər hektardan məhsuldarlığı, istehsal xərcləri vahidinə görə əldə edilən mənfəəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi səmərəliliyini xarakterizə edən göstərici kimi qəbul edirlər.

Məlumdur ki, mühüm iqtisadi kateqoriya olmaqla istehsalın səmərəlilik göstəricilərindən biri də mənfəətdir. Onun artması təkrar istehsalın artırılması, istehsalçının marağının və rifahının yüksəldilməsinin mühüm mənbəyi, həmçinin tələbatın ödənilməsi vasitəsidir. Mənfəət göstəricisini elmi cəhətdən öyrənmədən istehsalın rentabelliyyəsinin, vəsait qoyuluşunun, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin səmərəliliyini təhlil etmək mümkün deyil. Təsərrüfatçılıq təcrübəsinə görə mənfəət satılmış məhsuldar əldə edilən pul ilə onun istehsalına çəkilən xərclər arasındakı fərqdır. Belə hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının bir hissəsi saxlanıb sonrakı ildə yaxud mövsümdənkənar dövrdə satıldığı, habelə təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldildiyi üçün real mənfəətin həcmi hesabat dövründə düzgün müəyyən edilməyə bilər.

Ona görə də mənfəətin həcmi hesabata ili üçün müəyyən etmək üçün bəzi amillər nəzərə alınmalıdır. Mənfəət hesablanarkən istifadə olunan xidmətlərə görə ödənilən vəsaitlərin məbləği, sanksiya və cərimələr, kreditlərə görə faizlər, vergilər, sığorta ayırmaları və s. göstəricilər də uçota alınmalıdır. Odur ki, aqrar istehsal subyektlərinin fəaliyyətinin mənfəətlilik səviyyəsini müvafiq hesablamalar və proqnozlaşdırma aparmaqla müəyyən etmək olar. Bu zaman əmtəəlik məhsulların satışından əldə edilən gəlirlə onların tam maya dəyəri (vergi və ödəmələr nəzərə alınmaqla) arasındakı fərqin mənfəət kimi qiymətləndirilməsi daha düzgün olardı.

Təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatı istehsalından olan məhsulların müəyyən hissəsi toxum, yem və s. kimi istehlaka gedir və satışa verilmir. Ancaq ümumi məhsulun dəyəri müəyyən edilərkən öz istehsalına yönəldilən məhsullar nəzərə alınır.

Bu halda təsərrüfat subyektinin ümumi gəlirinin və xalis gəlirinin müəyyən edilməsi zərurəti yaranır. Fikrimizcə, iqtisadi səmərəlilik baxımından bu göstəricilər kənd təsərrüfatı istehsalçılarının fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir. Gəlirlərin formalaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri və cəhətləri istehsalın istiqaməti xarakterindən irəli gəlir və həm də keyfiyyətlə əlaqədardır. Ona görə də regionlar üzrə istehsalın səmərəlilik göstəriciləri fərqlənir.

Məlumdur ki, istehsalın səmərəlilik göstəricilərindən biri də rentabellikdir. Rentabellik iqtisadi səmərəliliyin başqa göstəricilərinə nisbətən ümumiləşdirici xarakter daşıyır. Rentabellik səviyyəsini hesablamaq üçün ilk növbədə xalis gəlirin həcmi düzgün müəyyən etmək lazımdır. Sahə vahidi hesabına keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi artdıqca ümumi məhsul, ümumi və xalis gəlir yüksəlir, bunlar da öz növbəsində səmərəliliyin yüksəlməsini şərtləndirir.

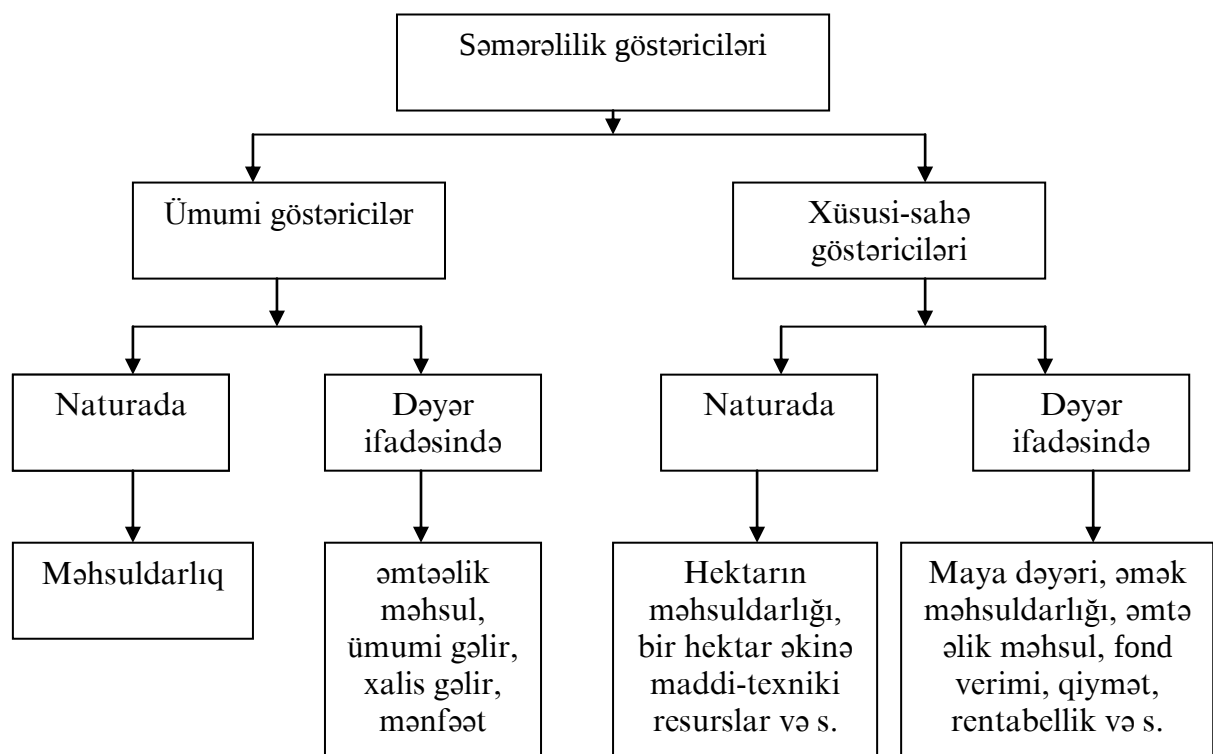
Səmərəliliyi daha düzgün xarakterizə etmək üçün ümumi və xalis gəlirin istehsal məsrəflərinə nisbəti müəyyən edilir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadi səmərəliliyi xarakterizə etmək üçün bir neçə iqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir. Məlumdur ki, material məsrəflərinə qənaət, əmək məhsuldarlığı, istehsalın ixtisaslaşması, intensivlik dərəcəsi, qabaqcıl təcrübə və elmi nailiyyətlərdən istifadə, qiymət, keyfiyyət, əsas və dövrüyyə fondundan istifadə, əməyin və istehsalın təşkili, stimullaşdırma, təchizat kimi iqtisadi göstəricilər və amillər son nəticədə, yəni istehsalın səmərəliliyinin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Tanınmış iqtisadçı alimlərdən İ.H.İbrahimov səmərəliliyin iqtisadi inkişafı əks etdirən əsas göstərici, istehsalın nəticəsi ilə maddi, əmək və maliyyə xərcləri arasındakı nisbət kimi müəyyən edilməsi metodologiyasını dəstəkləyir. O, qeyd edir ki, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi dedikdə ilk növbədə ən az xərclə daha yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail olunması başa düşülür. Buraya əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsal fondlarından daha yaxşı istifadə edilməsi, məhsulun material tutumunun azaldılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təbii resurslardan səmərəli istifadə olunması daxildir (33, s.284). Fikrimizcə, müəllif tərəfində səmərəliliyin keyfiyyətlə əlaqələndirilməsi realdır və bu ynamadan ölkə

iqtisadiyyatında səmərəliliyin yüksəldilməsi məsələsini daha geniş çəkildə araşdırmaq olar.

Professor Ə.Ç.Verdiyev kəndli təsərrüfatlarının fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərə məhsulun maya dəyərini, məhsulun vahidinin satınalma qiymətini, rentabelliği, fondverimini, fondtutumunu, material tutumunu, torpaqların hər hektarı hesabı ilə əldə edilən ümumi məhsul, ümumi gəlir, təsərrüfat hesablı gəliri, xalis gəliri, təsərrüfatın malik olduğu istehsal ehtiyatlarının hər bir və yüz manatı hesabı ilə əldə edilən ümumi məhsul, ümumi gəlir, təsərrüfat hesablı gəlir və xalis gəliri göstərməyi vacib hesab edir (61, səh. 49-50).

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, cari təsərrüfatçılıq şəraitində kənd təsərrüfatında iqtisadi səmərəlilik göstəricisini ümumiləşdirici göstəricilərə və xüsusi -sahə göstəricilərinə ayırmaq olar.

Şəkil 1.2. Aqrar sahədə səmərəlilik göstəriciləri.

Göründüyü kimi, səmərəlilik göstəricisi ümumi və xüsusi göstəricilərdən ibarət olmaqla həm naturada, həm də dəyər ifadəsində formalaşır. Burada ümumi göstəriciləri nəticə, xüsusi sahə göstəriciləri səbəb göstəriciləri kimi xarakterizə etmək olar. Səbəb göstəriciləri ilə nəticə göstəriciləri bir-biri ilə əlaqədardır. Bununla

belə səbəb göstəriciləri nəticə göstəricilərinə, yəni nəticənin formalaşmasına təsir edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, eyni zamanda ümumi nəticə amilləri də səbəb amillərinə təsir edir. Məsələn, gəlirin və mənfəətin çoxalması təkrar istehsalın təşkilinə əlverişli zəmin yaradır.

1.2. Aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amilləri

Yeni iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində cəmiyyətin inkişafının müasir tələblərinə uyğun təsərrüfat mexanizminin yaradılması dövrün tələbi kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu vəzifənin reallaşdırılmasında istehsalın mühüm tənzimləyicisi və resursların səmərəli bölüşdürülməsi aləti kimi qiymətlərə geniş yer verilir.

Öz xarakterinə görə qiymətin əmələ gəlməsi problemi müstəsna mürəkkəbliyə malikdir. Xarici ölkələrin uzunmüddətli təcrübəsi və milli iqtisadiyyatın müstəqillik dövründə inkişafı meylləri bunu bir daha sübut edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qiymət siyasətində buraxılan səhvlər iqtisadi böhranın baş verməsinə səbəb ola bilər. Qiymətlər istənilən dövrdə iqtisadi vəziyyətin real indikatorlarından biri kimi çıxış edirlər. Onlar iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji və s. amillərin təsirlərini özündə əks etdirirlər. Bununla yanaşı hələ də onların mahiyyəti, formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları, təsərrüfat həyatındakı yeri və rolu haqqında elmi mübahisələr davam etməkdədir.

Qiymət əmtəə-pul münasibətlərinin mühüm elementi olan iqtisadi kateqoriyadır. Onun mahiyyətinə bir-birinə əks olan iki konsepsiya əsasında baxılır. Onlardan birincisi dəyər nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə əmtəənin qiyməti onun dəyərinin pulla ifadəsidir. Dəyər isə öz növbəsində dəyər əmtəədə madiləşmiş əmək məsrəflərinin məcmusudur. Beləliklə, qiymət nəticə etibarilə ictimai zəruri əmək xərclərini əks etdirir.

Yuxarıda göstərilənlərlə bərabər qeyr olunmalıdır ki, “qiymət dəyərin pulla

ifadəsi kimi” geniş yayılmış tərfi bir qrup iqtisadçılar tərəfindən inkar olunmaqdadır. Hətta iqtisadi nəzəriyyənin bu müddəasının həqiqətə uyğun gəlmədiyini əks etdirən fikirlər də söylənilir. Belə fikirlərə haqq qazandırmaq olar. Ona görə ki, bu yanaşma daha çox istehsalçı mövqeyinə uyğundur və istehlakçıların faktiki ödəniş qiymətlərinə qətiyyən uyğun gəlmir.

Qiymətin mahiyyəti və formalaşması amilləri barədə klassik iqtisadi fikir nümayəndələri müxtəlif tezislərlə çıxış etmişlər. Mübadilə dəyərini ilk dəfə Aristotel təhlil etmiş və bununla da əmək-dəyər nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. İngilis iqtisadçısı V.Petti bazar qiymətlərinin özünün adlandırdığı kimi, əmtəənin “təbii qiymətinin” obyektiv əsasının əmək-dəyər nəzəriyyəsi olması qənaətinə gəlmişdir. Onun tərifinə görə əmtəənin təbii qiyməti onun istehsalına sərf edilən əməyin miqdarı ilə ölçülür.

A.Smitin və D.Rikardonun işlərində əmək dəyər nəzəriyyəsi daha da inkişaf etdirmişdir. A.Smitə görə dəyərin əsası maddiləşmiş əməkdir və məhz əmək dəyərin yeganə ümumi və eyni zamanda yeganə dəqiq ölçüsüdür. D.Rikardo və D.R.Mak-Kullok dəyəri istehsal xərclərinə, əmək məsrəflərinə şamil etmişlər. D.Rikardo dəyər məsələsinin araşdırılması zamanı müəyyən resursların nadirliyi (az olması) faktının da nəzərə alınmasını tövsiyyə edirdi.

XX əsrin əvvəllərində sovet iqtisadçıları qiymətin formalaşmasının əsası kimi “qiymətlilər qanunu”nın qəbul olunmasına üstünlük verirdilər. Əgər həqiqətən əsas kimi dəyəri deyil, qiymətliləri götürsək, onda aydın olur ki, əmtəənin həm də insan tələbatını ödəyən və onun üçün faydalı olan əşyadır.

Göstərilən fikirlərin davamı kimi qeyd etmək olar ki, həmin dövrdə əmtəənin faydalılığını qiymətin əsasını hesab edən Avstriya məktəbinin dəstəklədiyi ikinci istiqamət mövcud idi. Yarandığı dövrdə bu nəzəriyyə əmək-dəyər nəzəriyyəsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Lakin araşdırmalar göstərdi ki, həmin nəzəriyyələr əslində bir-birini tamamlamaqla qiymətin əsasında dəyərin yaxud istehlak dəyərinin durması problemini həll etməyə imkan verir.

Müasir qiymət nəzəriyyəsində klassiklərin fikirlərinə əsaslanaraq və onları təhlil edərək qiymətə yeni prizmadan baxılır. Marketing sistemində qiymət

istehlakçı nöqteyi- nəzərindən konkret əmtəyə görə ödənilən pulun məbləği kimi müəyyən edilir. Kemibell R.Makkonellin, Stenli L.Bryunun “Ekonomiks” kitabında qiymət resursların, əmtəə və xidmətlərin ictimai qiymətləndirilməsi forması kimi təqdim olunur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, qiymətlər haqqında söylənilən fikirlərin heç biri obyektiv sayıla bilməz, çünki onların bir qismi istehsalçıların, digəri isə istehlakçıların mənafeyinə uyğundur.

Qiymətəmələgətirən amillər sistemi nəzərə alınmaqla qiymətin mikroiktisadi təhlili bu məsələni müəyyən qədər həll etməyə imkan yaradır. Mikroiktisadi təhlilin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, burada qiyməti formalaşdıran obyektiv şərait və müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin maraqları kompleks şəkildə nəzərə alınır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qiymətin əmələ gəlməsinin ümumi prinsipləri, amilləri və qanunauyğunluqları ilə yanaşı təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyəti iqtisaməti və təyinatından irəli gələn amillər də mövcuddur. Bu da qiymətəmələgəlmənin sahəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması zərurətini qarşıya qoyur. Şübhəsiz ki, milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri kimi kənd təsərrüfatında qiymətlərin formalaşması və tənzimlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur.

Aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması və onların təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinə təsiri mexanizminin tədqiqi bir çox tanınmış iqtisadçı alimlərin və mütəxəssislərin elmi fəaliyyətində xüsusi yer tutur. V.A.Davıdov göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlərin əmələ gəlməsi mürəkkəb proseslərdən biridir. Yararlı torpaqlardan və maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə, sahədaxili və sahələrarası əlaqələr, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılması və s. əhəmiyyətli dərəcədə onun səviyyəsindən asılıdır. Qiymətlər vasitəsi ilə müəyyən dərəcədə geniş təkrar istehsal prosesi tənzimlənilir, əkin sahələrinin, mal-qara və quşların sayının artırılması üçün şərait yaradılır. Eyni zamanda dövlət qiymətlərdən istifadə etməklə müxtəlif təbii-iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfatların vəziyyətini bərabərləşdirir, milli gəliri aqrar-sənaye kompleksinin sahələri arasında yenidən bölüşdürür (85, s. 92).

Son dövrlərdə aqrar sferada təsərrüfat münasibətlərinin yenidən qurulması ilə əlaqədar qiymətlərin əhəmiyyəti daha da yüksəlmişdir. Aqrar istehsal müəssisələrinin

fəaliyyətinin ən mühüm meyarları sırasına aid edilən mənfəət və rentabellik digər vacib göstəricilərlə yanaşı məhsulun reallaşdırılması qiymətindən də asılıdır. Ona görə də tətbiq olunan qiymət növlərinin və səviyyəsinin düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması zamanı hesablaşmalarda satınalma qiymətlərindən əlavə barter və birja qiymətlərindən istifadə olunur. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan respublikalarda kənd təsərrüfatı məhsullarının birja dövriyyəsi çox olmasa da, birja qiymətləri daha real bazar qiymətləri hesab edilir, çünki onlar tələb və təklifdən asılı olaraq formalaşırlar.

Satınalma qiymətləri ilə tədarük, emal müəssisələri və digər təşkilatlar kənd təsərrüfatı məhsullarını fermer təsərrüfatlarından və digər kənd təsərrüfatı istehsalçılarından, eləcə də əhalidən alırlar.

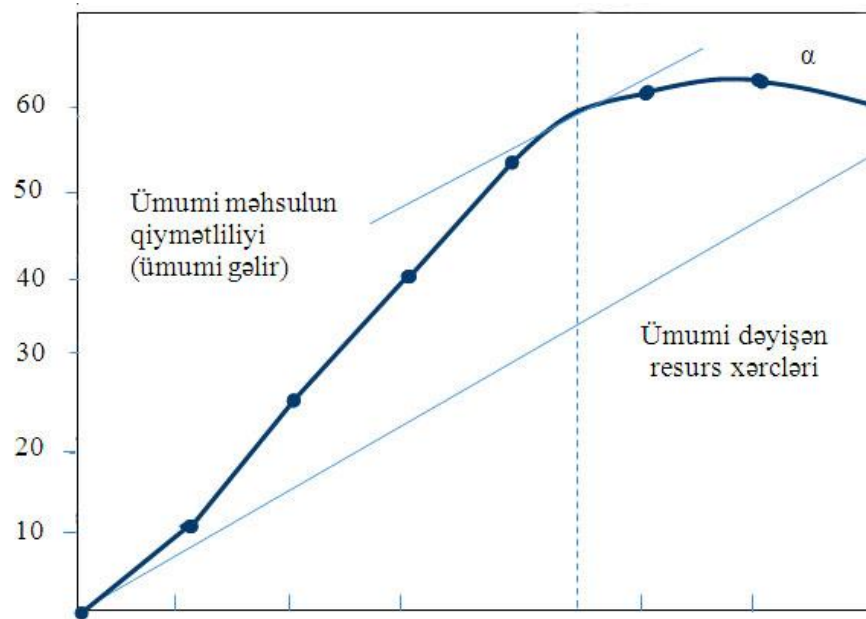
Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında qiymətlərin əmələ gələmsi xüsusiyyətləri ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının sosial-iqtisadi fərqləri ilə bağlıdır. İstehsalçıların və istehlakçıların iş şəraiti də qiymətlərin səviyyəsinə öz təsirini göstərir.

Ümumiyyətlə, qiymətmələgətirən amilləri kompleks şəkildə nəzərə nəzərə almadan, onları qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmədən qiymətlərin real səviyyəsini müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

İstənilən sahibkar kimi mənfəətin maksimumlaşdırılmasına səy göstərən fermer də bir neçə qərar qəbul etməlidir: “resurs-məhsul” qərarı, yəni əmtəənin istehsalı üçün verilən resursdan hansı həcmdə götürülməlidir; resursların daha mənfəətli uzlaşdırılmasına aid olan “resurs-resurs” qərarı və “məhsul-məhsul” qərarı, yəni əmtəələrin hansı uzlaşdırılması daha mənfəətlidir. Şübhəsiz ki, bu qərarların hər hansı birinin seçilməsi əmtəənin maya dəyərinə və fermerin mənfəətinə öz təsirini göstərməlidir. Bu da öz növbəsində qiymət səviyyəsində öz əksini tapır.

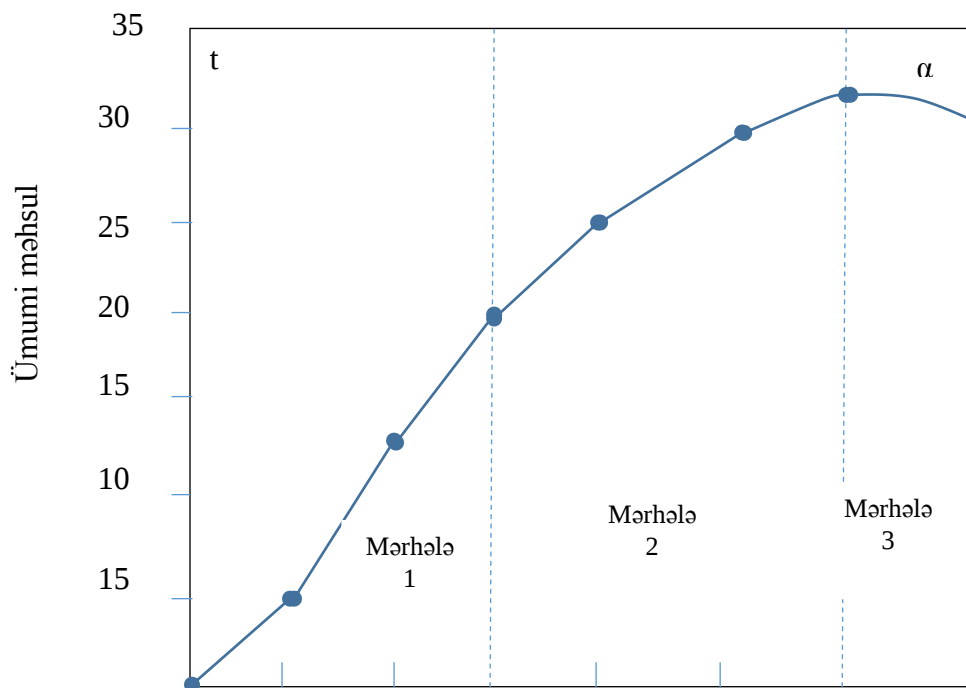
Yuxarıdakı qərarlarda göstərilən nisbətləri qrafiklər vasitəsilə daha aydın təsvir etmək mümkündür. Ona görə ki, həmin nisbətlərin təhlili ilə tanış olmayanlar üçün daha dəqiq araşdırılmasına hipotetik məlumat və qrafiklər kömək edir. Qrafik 1.1 və 1.2-də bir dəyişən amildən (resursdan) istifadə zamanı azalan verim halı təsvir

edilmişdir.

Qrafik 1.1. Resurs və buraxılış həcmi arasında əlaqə [112, s.56]

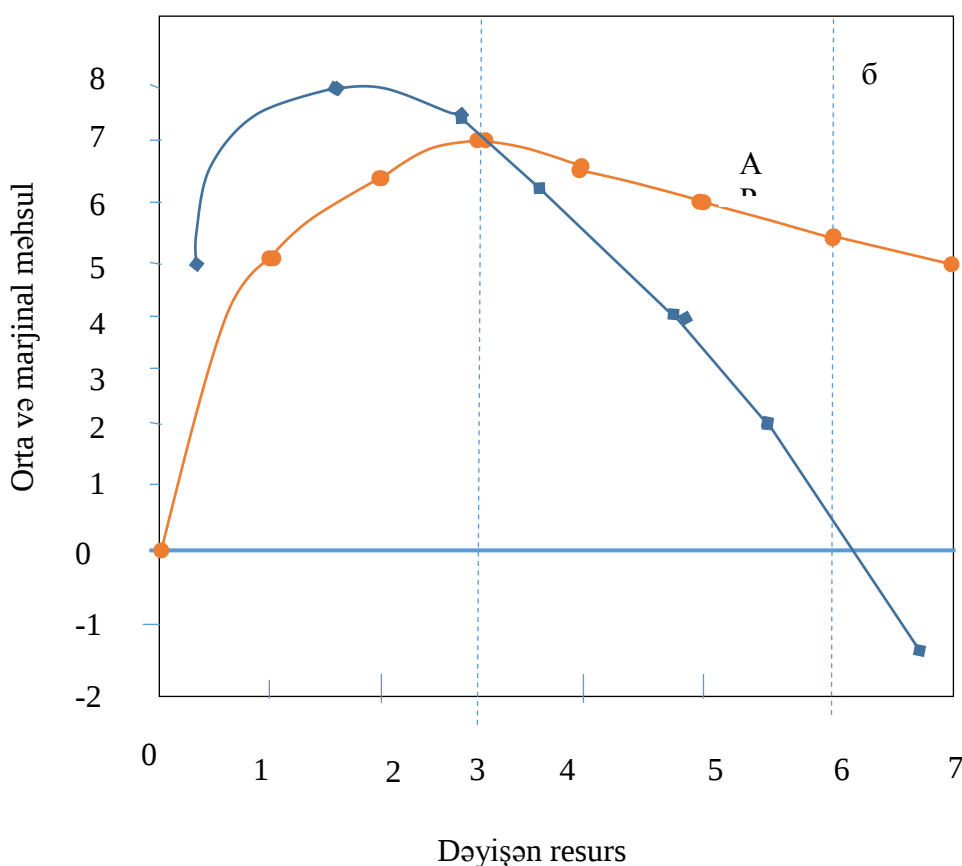
Qrafikdə resurs və buraxılış həcmi arasında əlaqənin xarakteri ilə seçilən üç mərhələni ayırmaq olar, lakin onlardan biri səmərəli olacaqdır. Birinci mərhələdə 3 vahidə bərabər dəyişən resurs səviyyəsinə qədər hər bir əlavə resurs vahidi əvvəlkindən daha çox ümumi məhsul artımına səbəb olur. Başqa sözlə, son hədd məhsulu orta məhsuldan yüksək olur.

Qrafik 1.2. Fiziki məhsul və bir dəyişən resurs arasında əlaqə [112, s.59]

Üçüncü mərhələdə əlavə resurs vahidi ümumi məhsulun azalmasına səbəb olur. Bu sferada məhsul istehsalı səmərəsiz olacaq. Ona görə də resursun kəmiyyəti ixtisar olunmalıdır ki, ümumi məhsul artsın.

Beləliklə, resursdan istifadənin optimal səviyyəsi ikinci mərhələdədir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, fiziki nisbətlər əsasəndə daha yüksək mənfəət və daha aşağı zərər nöqtəsini müəyyən etmək üçün resursun və məhsulun qiyməti hesablanmalıdır.

Qrafik 1.3. Bir dəyişən resursdan istifadə zamanı maksimum mənfəət [112, s.59]

Qrafikdə fərz edilir ki, dəyişən resursun bir vahidinin dəyəri 8,0 manata, məhsulvahidinin qiyməti isə 2,0 manata bərabərdir. Fermerin tam (təkmil) rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərdiyinə görə qiymətlər sabit qalırlar. Belə olan halda maksimum mənfəət nöqtəsinin müəyyən edilməsinin ii üsulu seçilə bilər. Qrafik 1.2-də bu məhsulun reallaşdırılmasından əldə olunan gəlirli ümumi resurs xərclərinin

daha yüksək səviyyədə üstələdiyi nöqtədir. Bu vəziyyət, yəni ümumi resurs xərcləri xətti ilə ümumi gəlir əyrisinin bir-birindən daha çox uzaqlaşdığı vəziyyət onların eyni sür'ətlə artdığı yaxud ümumi gəlir əyrisinə toxunanın ümumi resurs xərcləri xəttinə paralel olduğu nöqtədə yaranır.

Qrafik 1.2 - də resurs xərclərinə uyğun düz xətt (bir vahidə görə 8 manat) məhsul satışından daxil olan son həll gəliri əyrisi ilə kəsişir. Həmin kəsişmə nöqtəsinə qədər dəyişən resursun kəmiyyətinin artması yüksək mənfəətin əldə edilməsinə gətirib çıxarır: məhsulun əlavə qiymətliliyi (son hədd məhsulunun qiymətliliyi) əlavə resurs vahidinin qiymətindən (resursun son hədd xərclərindən) yüksək olur. Bu nöqtədən başlayaraq əlavə resurs vahidindən əldə olunan qiymətlilik əlavə xərcləri ödəmir. Maksimum mənfəətə isə resursun (amilin) son hədd cərcələrinin son hədd məhsulunun qiymətliliyinə bərabər olduğu nöqtədə nail olunur.

Orta satış qiymətlərinə sahəyə dövlət tərəfindən güclü himayədarlıq edilməsi də böyük təsir edir. Ənənəvi olaraq meliorasiya işləri, irriqasiya sistemlərinin tikintisi və istismarı, kənddə istehsal və sosial təyinatlı tikinti işləri, kadrların hazırlanması son illərdə dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda alınan mineral gübrələrin, bitkilərin mühafizə vasitələrinin dəyəri və əkinlərin sığortası xərcləri tam və qismən dövlət tərəfindən ödənilmişdir. Hazırda onlara güzəştli kreditlər verilir, güzəştli vergi və qeyri-vergi tədiyyələri müəyyən edilir, eləcə də bəzi resurslar onlara aşağı qiymətlərlə satılır.

Kənd təsərrüfatında orta satış qiymətlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri təbii-coğrafi amildir. İqlim şəraiti və relyef xüsusiyyətləri eyni kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına müxtəlif ərazilərdə müxtəlif xərcləri müəyyən etməklə respublika və onun regionları üzrə orta satış qiymətlərinin ərazi differensiallaşdırılmasını şərtləndirir.

Kənd təsərrüfatı həmçinin mövsümi istehsal sahəsidir ki, mövsümi satış qiymətlərinin tətbiqi bilavasitə onunla bağlıdır. Mövsümi qiymətlər ilin əlverişsiz dövründə məhsul istehsalı və yaxud məhsulun uzunmüddətli saxlanılması ilə əlaqədar əlavə xərclərin uçotu əsasında müəyyənləşdirilir.

Kənd təsərrüfatında elə sahələr vardır ki, orada bir deyil, əsas və əlavə məhsulun

iki və daha çox növü alınır. Ona görə də burada xərclərin əsas və əlavə məhsullar arasında bölüşdürülməsinə bir neçə yanaşmanı tətbiq etmək olar:

a) müəyyən edilmiş qiymətlərlə ümumi dəyərdən əlavə məhsulun dəyərinin çıxılması;

b) bir məhsulun şərti məhsul kimi qəbul edilməsi və digər məhsul növlərinin müəyyən olunmuş əmsallar vasitəsilə şərti məhsula yenidən hesablanması;

- xərclərin qarışıq məhsulların bütün növlərinin satış qiymətləri üzrə hesablanmış dəyərinə mütənasib şəkildə bölüşdürülməsi;

Orta satış qiymətlərinin formalaşması bazası kimi, bir qayda olaraq maya dəyərinin seçilir. Bu ondan irəli gəlir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xərclərində toxum, üzvi kübrə kimi xüsusi istehsal materialları məsrəfləri yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər. Onlar istehsal-maliyyə nəticələri qiymətləndirilərkən xərclərə daxil edilirlər. İqlim şəraitinə görə əlverişli təsərrüfat illərində eyni əmək xərcləri müqabilində daha çox bitkiçilik məhsulu istehsal edilir və buna görə də maya dəyəri illər üzrə tərəddüd edir. Qeyri-məhsuldar və ya əlverişsiz təsərrüfat ilində isə xüsusi istehsal məhsullarının maya dəyərinin yüksəlməsi növbəti ildə xərclərin yüksəlməsinə səbəb olur.

Mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq aqrar sferada müəssisələrin fəaliyyəti səmərəliliyi və ödəmə qabiliyyətinin yüksək bilavasitə istehsalın inkişafının düzgün istiqamətləndirilməsindən asılıdır.

Aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən, onu formalaşdıran amillərə əsasən təbii amillər, bazar amilləri, texnoloji amillər, iqtisadi amillər (maliyyə, kredit, qiymət, vergi, istehsalın stimullaşdırılması), eləcə də qarşılıqlı münasibətlərin yeni prinsiplər əsasında qurulması aid edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi və son illərdə respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində toplanmış təcrübə göstərir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütünlükdə aqrar bölmə və eləcə də ayrı-ayrı müəssisələr onlara lazımi maliyyə yardımını göstərildikdə və istehsal prosesi tənzimləndikdə daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilirlər.

Kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə hətta aqrotexniki,

təşkilati, iqtisadi, texniki tədbirlərin yüksək səviyyədə həyata keçirildiyi şəraitdə bəzi müəssisə və təsərrüfatlar səmərəli fəaliyyət göstərməyə bilər. Bundan əlavə maddi-texniki resursların qiymətinin kəskin yüksəlməsi zamanı kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsul satışından əldə etdiyi pul vəsaitlərinin onların istehsal xərclərini ödəməməsi də istisna olunmur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçılarının xarici bazarın zərərli təsirindən lazımi səviyyədə qorunmaması, təminatlı daxili bazarın formalaşmaması səbəbindən istehsalın həcmnin və səmərəliliyinin aşağı düşməsi onları böhranlı vəziyyətlə üz-üzə qoya bilər. Bununla yanaşı ayrı-ayrı regionlarda torpaqların keyfiyyət göstəriciləri və resurs ehtiyatları ilə təminat səviyyəsi eyni deyil. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinə vahid sistem üzrə vergiyə cəlb etmək, onlara istehsal-texniki xidmətlər göstərmək, krediləşdirmə və investisiya siyasətini həyata keçirmək gözlənilən nəticələri təmin edə bilməz. Bu baxımdan aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri göstərilən amillərin uçota alınması ilə kompleks şəkildə araşdırılmalıdır.

Aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi daha çox təbii amillərdən asılıdır. Beləki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və yüksək məhsuldarlığa nail olunması üçün torpağın münbitliyi, onun quruluşu, relyef, temperatur, günəş radiasiyası, su təminatı və digər təbii amillər olduqca vacibdir.

Təcrübə göstərir ki, meyvə-tərəvəz istehsalı respublikanın başqa regionları ilə müqayisədə Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala, qismən Gəncə-Qazax zonalarının təsərrüfatlarında daha yüksək səmərə verir. Eləcə də, Kür-Araz ovalığının düzənlik hissəsində, xüsusilə günəş radiasiyasının daha çox müşahidə olunduğu Muğan-Salyan, Şirvan və Qarabağ-Mil zonalarının düzənlik hissəsində pambıq istehsalı daha çox məhsul və gəlir götürməyə imkan verir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin regionlarda kənd təsərrüfatının vacib sahəsi olan pambıqçılıqda, tərəvəzçilikdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini formalaşdıran təbii amillər daha güclüdür. Həmçinin respublika iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən olan üzümçülük Gəncə-Qazax zonasında, Şirvanın Dağlıq hissəsində, Qarabağ-Mil

zonasının nisbətən mülayim və rütubətli dağətəyi ərazilərində tələbatı ödəyəcək miqdarda məhsul və iqtisadi səmərə əldə etməyə imkan verir. Bu amil bitkiçiliyin başqa sahələrinin, həmçinin heyvandarlıq sahələrinin inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri öyrənilərkən də nəzərə alınmalıdır. Odur ki, təsərrüfat formaları yaradılarkən, onların istehsal istiqamətləri, parametrləri regional xüsusiyyətlər, tarixən ixtisaslaşma istiqamətləri və mövcud infrastruktur təminatı araşdırılmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının əhatə dairəsi çox genişdir və onlar keyfiyyət səviyyəsinə görə fərqlənirlər. Bu da qiymətmələgəlmə təcrübəsində keyfiyyətin satınalma qiymətlərinə təsirinin uçota alınmasının aşağıdakı metodlarından istifadəni zəruri edir:

- bazis standart (normaya) uyğun məhsul vahidinə qiymətin müəyyən edilməsi;
- hazır məhsul çıxımı vahidinə əsasən qiymətin müəyyən edilməsi;
- standartlarda göstərilən keyfiyyət göstəriciləri əsasında qiymətin müəyyən edilməsi;
- yüksək keyfiyyətli məhsulun baza qiymətlərinə əlavələrin və aşağı keyfiyyətli məhsulun baza qiymətlərinə güzəştlərin tətbiq edilməsi.

Hər bir ölkənin özünütəminat və ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının reallaşdırılması, həmçinin sənaye və kənd təsərrüfatı arasında ekvivalent əmtəə mübadiləsinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının orta satış qiymətləri arasında paritetlik təmin olunmalıdır. Göstərilən qiymət növlərinin dinamikasının müxtəlifliyi hər bir ölkədə paritetlik probleminin həllini ön plana çıxarır.

Unutmaq olmaz ki, hər bir cəmiyyətdə qiymət mexanizminin elmi əsaslarla düzgün müəyyənləşdirilməsi və istifadə olunması sosial-iqtisadi inkişafın vacib atributlarından biridir.

Qiymətlərin əmələ gəlməsinin əsas prinsiplərindən biri onların ictimai-zəruri əmək məsrəflərinə daha çox yaxınlaşmasından ibarətdir. Qiymətlərin əmələ gəlməsi prinsiplərinin öyrənilməsi birinci növbədə ictimai-zəruri əmək məsrəflərinin formalaşması xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu məsrəflərin

düzgün dərk edilməsi yalnız nəzəri cəhətdən deyil, həm də təcrübi cəhətdən olduqca əhəmiyyətlidir. İctimai-zəruri əmək məsrəflərinin mahiyyətini məsrəflərin formalaşması şəraitinin hərtərəfli səciyyələndirilməsi nəticəsində müəyyən etmək olar. Qiymətlərə gəldikdə isə qeyd etmək olar ki, onlar istehsalın strukturunu müəyyən edir, əmtəəlik məhsulların bölüşdürülməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Aqrar sferada mövcud qiymət sistemi əslində istehsalçılarla istehlakçılar arasında alqı-satqı prosesinin həyata keçirilməsinə şərait yaratmalıdır. Lakin qiymətlərin formalaşmasında olan tam sərbəstlik prinsip etibarilə qiymət növləri arasında əlaqəni təmin etmir. Ona görə də qiymət sistemi sərbəst qiymətməmləgəlmə prinsiplərinin gözlənilməsi, istehsalçıların, istehlakçıların və dövlətin maraqlarını təmin edilməsi əsasında qurulmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sistemdə tətbiq olunan qiymətlər hələ də öz bölüşdürücü, istiqamətləndirici və stimullaşdırıcı funksiyalarını yerinə yetirə bilmirlər. Qiymətlərin səviyyələrini elmi baxımdan əsaslandırmaq üçün ilk növbədə bazar konyunkturası dərindən təhlil olunmalı, rəqiblərin məhsulları və qiymətləri müqayisə obyektinə çevrilməli, ümumiyyətlə, bütün bazar amilləri, eləcə onların təsir gücü uçota alınmalıdır. Bu zaman istehsalın perspektiv inkişaf meylləri, istehsal xərclərinin, məhsullara olan tələbin və onların keyfiyyət göstəricilərinin dəyişməsi, onların ekoloji sağlamlığı kimi mühüm amillər də nəzərə alınmalıdır.

Qiymətlərin məqsədyönlülüüyü prinsipi gözlənilməklə ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinin inkişafı və həlli daha vacib olan sosial problemlər əvvəlcədən seçilməlidir. Nəticədə ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsində və prioritet istehsal sahələrinin inkişafının təmin edilməsində qiymətlərdən məqsədli şəkildə istifadə oluna bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, zamanətli və stimullaşdırıcı qiymətlər sistemi formalaşdırmaqla onların fəaliyyət mexanizmini təmin etmədən aqrar sahədə iqtisadi inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür.

Bazar münasibətləri şəraitində strateji məhsulların və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsi əvvəlcədən təsbit olunur. Aqrar sahədə demək olar ki, bütün dövrlərdə istifadə olunan maddi-texniki vasitələrin qiymətlərinin nəzarətdə saxlanması

dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan sonra da qiymət paritetliyinin gözlənilməsi sahənin inkişafını təmin edən, onu iqtisadiyyatın inhisarçı sahələrindən qorunmasına imkan verən başlıca prinsip kimi çıxış edir. Hələlik isə bu sahədə qiymət ekvivalentliyi təmin olunmur. İldən-ilə bu sahə ilə məhsul istehsalçıları konkret növ maddi-texniki resurslarına nail olmaq üçün daha çox miqdarda məhsul satışına məcbur olurlar. Nəticədə təsərrüfat subyektlərinin bir hissəsi maliyyə göstəricilərinin pisləşməsi üzündən öz fəaliyyətlərini dayandırır.

Hazırda qiymət ekvivalentliyinin təmin olunması üçün əlaqədar dövlət orqanları həm iqtisadi, həm də inzibati xarakterli tədbirlər sisteminin hazırlanaraq tətbiq edilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. İnzibati xarakterli tədbirlər istehsal vasitələri kimi istifadə olunan qiymət qoyuluşunda inhisarçı mövqe sənaye sahələrinin rentabelliyyənin reqlamentləşdirilməsi, həmin sahələrin məhsullarının qiymətlərinin yuxarı hədlərinin məhdudlaşdırılması, həmçinin məhsulların minimum alış qiymətlərinin təsbit olunması və s. aid edilə bilər. İqtisadi xarakterli tədbirlərə isə vergi siyasəti, gömrük, sığorta siyasəti və s. aiddir. Hər üç tədbirlərdən olan düşünülmüş tədbirlər vasitəsilə sahənin inkişafını lazımi istiqamətə yönəldilə bilər və onun inkişafında dinamikliyi təmin etmək olar. Sözsüz ki, bu zaman həyati əhəmiyyətə malik istehsal sahəsi kimi artan temple inkişafı həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalı və ümumiyyətlə götürüldükdə isə sahənin ayrı-ayrı sahələrinin balanslaşdırılmış formada inkişafının təmin olunması probleminin həllinə nail olmaq olar.

Qiymətlərin əmələ gəlməsi metodologiyasının ən mühüm məsələlərindən biri də əmtəəlik məhsulları qiymətlərinin səviyyə və dinamikasının məqsədyönlü şəkildə idarə olunmasıdır. Bu sahədə istifadə olunan maddi-texniki vasitələrin və avadanlıqların qiymətlərinin kəskin dəyişdiyi şəraitdə bu məsələyə daha çox diqqət yetirilməlidir. Sahədə istifadə olunan zəruri maddi-texniki vasitələrin və avadanlıqların qiymətləri yüksəldikcə ona mütənasib olaraq dövlət tərəfindən məhsul alışı üçün müəyyənləşdirilən təminatlı və məqsədli qiymətlərin səviyyələrinə yenidən baxılmalı, qiymətlərin səviyyələri bu və ya digər məhsulun geniş təkrar istehsalının həyata keçirilməsi üçün müvafiq düzəlişlərin aparılması tələb olunur. Əmtəəlik məhsulların qiymətlərinin səviyyələri məqsədyönlü şəkildə idarə olunmaqla

iqtisadiyyatın digər sahələri arasında mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunması vacib məsələlərdəndir.

Qiymətməmələgəlmənin metodoloji əsaslarının ən mühüm məsələlərindən biri qiymət sistemi və onun strukturunun düzgün formalaşdırılmasıdır. Hazırda bu məsələ - yeni qiymət sistemi və onun tərkibinin formalaşdırılması, qiymət sisteminin elementlərinin bir-biri ilə asılılığının və qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması təxirəsalınmaz vəzifələr sırasına daxildir. Ona görə ki, qiymət sistemini formalaşdırmadan və onun fəaliyyəti mexanizmini hazırlamadan bütövlükdə aqrar sferaya daxil olan sahələrin sabit və davamlı inkişafını təmin etmək mümkün deyil.

Fikrimizcə, qiymət sisteminin başlıca elementləri kimi məqsədli və təminatlı qiymətlər çıxış etməlidir. Məqsədli qiymətlər əlverişsiz torpaq və təbii iqlim şəraitində yerləşən təsərrüfat subyektlərinə şamil olunmalı, həmin qiymətlərin səviyyələri təsərrüfat subyektlərində geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinə maliyyə mənbəyi yaratmalıdır. Məqsədli qiymətin səviyyəsi əsas götürülməklə məhsullarının təminatlı qiymətləri müəyyən olunmalıdır. Onların bazasında həmçinin girov qiymətlərinin səviyyələri dəqiqləşdirilməlidir.

Ümumiyyətlə, yeni iqtisadi şəraitə uyğun qiymətməmələgəlmənin metodoloji əsaslarını işləyib hazırlamaqla qiymətlərin fəaliyyət mexanizmini müəyyən etmək mümkün deyil. Xarici ölkələrin təcrübəsi də bunu sübut edir və bu baxımdan ABŞ-ın təcrübəsi böyük maraq doğurur.

Bu ölkədə fermerin istehsal etdiyi məhsulların reallaşdırılması bazar qiymətləri ilə dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Həmin qiymətlərin səviyyəsi məqsədli qiymətlərdən yüksək, ondan aşağı və onun səviyyəsinə bərabər ola bilər. Lakin ilin sonunda (bəzən də il ərzində avans ödəmələri üzrə) məqsədli qiymətlə satış qiyməti arasındakı fərq dövlət tərəfindən fermerə ödənilir. Bu, bazar qiymətinin səviyyəsi məqsədli qiymətin səviyyəsindən aşağı olması zamanı baş verir. Beləliklə, məqsədli qiymətlərin reallaşdırma qiymətlərindən aşağı olmasına görə kompensasiya ödənişləri sayəsində məqsədli qiymətlər fermerlər üçün iqtisadi reallığa çevrilməklə son reallaşdırma qiymətləri kimi çıxış edirlər.

Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan ölkələrdə istehsal ölçülərinə görə orta və iri

fermerlərin müəyyən gəlir səviyyəsinə təminat verən məqsədli və yaxud səviyyəli qiymətlər müəyyənləşdirilir. Göstərilən bu qiymətlərlə dövlət tədarük təşkilatları kənd təsərrüfatı məhsulları fermerlərdən tədarük edilir. Əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş qiymətlərlə həyata keçirilən dövlət tədarükü bazar qiymətlərinin təsbit edilmiş minimum səviyyədən aşağı düşməsinin qarşısını alan təsir vasitəsi olaraq çıxış edir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə aqrar istehsal məhsullarına qiymətəmələgəlmənin əsas xüsusiyyəti məqsədli qiymətlərin təsərrüfat ilinin ayrı-ayrı ayları üzrə onların illik səviyyəsinin on faizi həddində diferensiallaşdırılmasından ibarətdir. Qiymətlərin diferensiallaşdırılması reallaşdırılmamış məhsulların bilavasitə təsərrüfatda saxlanması məsrəflərinin kompensasiya edilməsi, həmçinin kommersiya və dövlət anbarlarında məhsulların saxlanması xərclərinin ödənilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Bundan əlavə məqsədli (təminatlı) qiymətlərin diferensiallaşdırılması saxlanma zamanı kənd təsərrüfatı məhsullarının itkilərindən dəyən zərərin bir hissəsinin kompensasiya olunmasını təmin edir.

Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan ölkələrdə aqrar istehsal məhsullarının böyük əksəriyyəti üzrə qiymətlərin dəyişməsi meyllərinin müşahidəsi aparılır. Bu müşahidənin başlıca məqsədi bazarın sağlamlaşdırılmasına nail olunmasıdır. Bazarın sağlamlaşdırılması isə tələblə təklif arasında tarazlığa nail olunması, bazar qiymətlərini tənzimləməklə onların müəyyən hədlər daxilində saxlanması əsasında təmin edilə bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, vahid qiymətlər daxil edilməklə, tələb və təklifin təsiri nəticəsində qiymətlərin sərbəst surətdə formalaşmasına da məhdudiyyət qoyulmur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə qiymət sisteminin formalaşdırılması mənfəətin və qiymətlərin səviyyələrini reqlamentləşdirən qanunlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu daha çox əhalinin istehlak səbətinə daxil olan məhsullara aid edilir. Bu zaman qiymətlərin səviyyəsini tənzimləməklə bərabər dövlət sərbəst qiymətəmələgəlmə prinsipini gözləyir və ardıcıl olaraq iqtisadi proseslərin idarə olunmasını həyata keçirir.

Tənzimlənən qiymətlərin səviyyələri və dinamikasına dövlət orqanları tərəfindən nəzarət olunur. Formalaşmış və özünü təsdiq etmiş təcrübəyə görə əsas

növ ərzaq məhsullarının, fermer təsərrüfatları tərəfindən istehsal olunan kənd təsərrüfatı xammallarının və məhsulların qiymətləri daha çox tənzimlənməyə məruz qalır. Əlaqədar dövlət orqanları qiymətlərin səviyyələrin tənzimləməklə, bir tərəfdən əhalinin sosial müdafiəsini təmin edirlər, digər tərəfdən isə fəaliyyətləri daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən əmtəə istehsalçılarına geniş təkrar istehsalı həyata keçirməyə şərait yaradırlar. Buna müəyyən dövrlərdə ayrı-ayrı əmtəələrə təsbit olunmuş qiymətlər müəyyənləşdirməklə nail olunur. Bazarda formalaşmış vəziyyətdən asılı olaraq bir sıra məhsulların qiymətləri yuxarıdan məhdudlaşdırılır və yaxud onların rentabellik səviyyələri reqlamentləşdirilir. Eyni zamanda başqa bir qrup məhsullar üçün isə minimum alış qiymət səviyyələri tətbiq olunmaqla onların istehsalı stimullaşdırılır.

Qiymətlərin tənzimlənməsinin əsas metodu kimi ərzaq məhsullarına qoyulacaq ticarət əlavələrinin və bir sıra məhsulların rentabelliyyəsinin son həddinin müəyyənləşdirilməsi çıxış edir. Qabaqcıl ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsi həm də mühüm növ əmtəə istehsalçılarına dotasiya, subsidiya və subvensiyaların verilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dövlət mütəmadi olaraq əmtəəlik məhsulların qiymətlərinin aşağı və yuxarı səviyyələrini müəyyənləşdirir və qiymətlərin tənzimlənməsi üçün kompensasiyaların verilməsini həyata keçirir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq qiymətlər yenə də bazar tənzimlənməsinin mühüm aləti olaraq qalır. Bu ondan irəli gəlir ki, qiymətlər əvvəlcədən tələb və təklifin təsiri nəticəsində nizamlanır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət əslində qiymətlərin tənzimlənməsini deyil, kənd təsərrüfatı istehsalının lazımi həcmdə və nisbətlərdə inkişafı üçün ilkin iqtisadi şərait yaradan ərzaq bazarının tənzimlənməsi siyasətini həyata keçirir. Qiymətlər isə tənzimləmə obyektini kimi deyil, tənzimləmənin mühüm vasitəsi kimi çıxış edirlər. Dövlət kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına onların fəaliyyəti üçün zəruri gəlir səviyyəsini təmin etmək üçün bazar qiymətindən kənarlaşmanı kompensasiya edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da konkret olaraq qiymət siyasəti aşağıdakı kimi həyata keçirilir: ölkədə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi hər il istehsalın rentabelliyyəsinin minimum səviyyəsinin təmin olunmasına imkan verən qiymətlərlə kənd təsərrüfatı

məhsullarının tədarükü proqramını işləyib hazırlayır. Gözlənildiyindən çox məhsul istehsalına nail olunduqda, daha doğrusu, təklif tələbdən çox olarkən bazar qiyməti düşən zaman dövlət özəl təsərrüfatlardan daha yüksək miqdarda məhsul alır və müəyyən haqq müqabilində onların saxlanılmasını təşkil edir. Bununla yanaşı, belə hallarda dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı haqqında tədbirlər görür. Qiymətlərin yüksəlişi zamanı isə, dövlət saxlanılan məhsul ehtiyatından bazara atmaqla onların səviyyələrini azaldır. Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan ölkələrdə qiymət siyasəti analoji üsulla həyata keçirilir.

ABŞ-da rəsmi olaraq iki növ «müdafiə qiymətləri» fəaliyyət göstərir: məqsədli qiymətlər; girov qiymətləri, yaxud girov dərəcələri. Məqsədli qiymətlər (bəzən onları təminatlı qiymətlər də adlandırırlar) əsasən sosial əhəmiyyət kəsb edən məhsul növlərinə tətbiq olunurlar.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin maliyyə imkanları genişləndikcə kənd təsərrüfatı istehsalının tənzimlənməsinə, o cümlədən, onun tərkib hissəsi olan qiymətlərin tənzimlənməsinə kifayət qədər vəsait ayrılmalı, mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrin dinamik inkişafı və həmin sahələrdə çalışanların iqtisadi maraqları təmin olunmalıdır. Həm də zəruri dövlət ehtiyatları yaradılmaqla, qiymətlərin tənzimlənməsi zamanı həmin ehtiyatlardan əmtəə intervensiyaları şəklində istifadə olunmalıdır.

Hazırda kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların qiymətləri məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar olaraq fərqləndirilir. Ən başlıcası odur ki, qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətini yüksəltməkdə istehsalçıyı maraqlandırmaq üçün həmin göstəricilərdən bilavasitə asılı müəyyən edilir.

Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin düzgün müəyyən edilməsi qiymətlərin təbii-iqtisadi amillərdən, keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq diferensiaslaşdırılması məhsul istehsalının artırılması, keyfiyyət və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm amillərindən biri kimi qəbul edilməlidir.

Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin müəyyən edilməsində bir sıra ciddi nöqsanlar qalmaqdadır. Beləki, onlar elmi cəhətdən əsaslandırılmır, istehsalın cari inkişaf səviyyəsinə, iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə,

qiymətlərin iqtisadi bazası olan istehsal xərclərinə və təbii-iqtisadi şəraitə uyğun olaraq düzgün əlaqələndirilmir. Məhsulların mövcud qiymətləri istehsalın müasir inkişaf tələblərinə tam cavab vermir və onun səviyyəsinə heç də uyğun gəlmir. Qiymətlərin nisbətən aşağı olması istehsalçılara keyfiyyətli məhsul istehsalının artırılması, maddi-texniki bazanın genişləndirilməsi, eləcə də sosial məsələlərin həlli sahəsində heç bir stimula yaratmır. Bütün bunlar qiymətkoyma mexanizminin təkmilləşdirilməsinin, təbii-iqtisadi şərait nəzərə alınmaqla, orta istehsal şəraitindəki ictimai zəruri məsrəflərə uyğun qiymətlərin müəyyən edilməsinin zəruriliyini təsdiq edir.

Qeyd edək ki, məhsulların qiymətləri müəyyən edilərkən təbii-iqtisadi amillər, maya dəyəri, məhsuldarlıq, orta rentabellik səviyyəsi və s. nəzərə alınmalıdır. Qiymətlər diferensiallaşdırılan zaman isə bilavasitə hansı amilə istinad edilməsindən asılı olmayaraq, məhsulun maya dəyəri, orta istehsal məsrəfləri qiymətlərin əsasını təşkil etməlidir və digər göstəricilər onlarla əlaqələndirilməlidir.

Beləliklə, qiymətlər ictimai-zəruri əmək məsrəflərini tam əks etdirməli, istehsal və tədavül xərclərini ödəməli, hər bir müəssisə və təsərrüfatın normal rentabelliğini təmin etməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün amillərin təsirini nəzərə alaraq qiymətlərin müəyyən edilməsi mürəkkəb proses olmaqla, cəmiyyətin təbii-iqtisadi potensialdan səmərəli istifadəsinə və öz tələbatını ödəmək üçün istehsalın artırılmasına yönəldilən təsirli iqtisadi vasitədir.

Yeni qiymətkoyma sisteminin yaradılması hər bir ərazidə məhsul istehsalının konkret xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Çünki Azərbaycanda torpaqların tərkibinə, iqlim xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyinə, kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmasına görə bölgələr bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti müəyyənləşdirərkən qiymətin əmələ gəlməsinə tələb-təklif amillərinin təsiri nəzərə alınmalı, onun səviyyəsi müəyyən şərtlərlə əsaslandırılmalıdır. Həmin şərtlərə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- respublikanın ayrı-ayrı bölgələrinin torpaq-iqlim şəraitinin müxtəlifliyi:

- kənd təsərrüfatının sənayedən aldığı maddi- texniki resursların qiymətlərinin üstün artımı;
- bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının satışdan əldə edilən gəlirlərin onların istehsalına sərf olunan xərcləri ödəməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə əldə olunan mənfəətin geniş təkrar istehsalı təmin etməsi:
- istehsal, emal, tədarük, məhsulun saxlanması və istehlakçılara çatdırılması mərhələsində itkilərə yol verilməsi;
- kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində intensiv texnologiyanın zəif tətbiqi və bəzi sahələrdə isə material və fondqoruyucu texnologiyanın tətbiq olunmaması.

1.3. Aqrar istehsalda dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi aspektləri

Milli iqtisadiyyatda baş verən iqtisadi proseslər mürəkkəb və çoxtərəfli olmaqla, cəmiyyətin daxili tələbatını və habelə çoxsaylı xarici amillərin təsirini əks etdirir. Bu proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi imkanlarını və mexanizmini müəyyən etmək üçün ilk növbədə tənzimləmə obyektlərini və əsas vəzifələri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi gedişində həll edilməsi nəzərdə tutulan əsas vəzifələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Birinci, əhəlinin həyat səviyyəsinin və sosial inkişafının yüksəlməsinə xidmət edən sabit iqtisadi artımın təmin edilməsi;

İkinci, ölkədə iqtisadi sistemin, idarəetmə institutlarının çevikliyinin yüksəldilməsi və səmərəli şəkildə yenidən qurulması;

Üçüncü, bütün mümkün vasitələrlə xarici iqtisadi münasibətlərdə milli maraq və mənafeələrin qorunması.

Göstərilən vəzifələrdən birincisi əsasən müəssisə, firma və korporasiyaların gücü ilə yerinə yetirilir. Nəzəri baxımdan “ideal bazar” şəraitində o, dövlətin iştirakı olmadan da reallaşa bilər. Lakin, müasir bazar dövlət iqtisadiyyata müdaxiləsi olmadan səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz. Sabit və sosial yönümlü iqtisadi artımın

əldə edilməsi üçün genişmiqyaslı iqtisadi siyasət həyata keçirilməlidir. Bu həm də təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarına təsir göstərən dövlət institutlarının fəaliyyətinin ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

İkinci vəzifə bilavasitə ölkədə mövcud iqtisadi sistemin transformasiyası ilə bağlıdır. Təbii ki, transformasiya prosesinin gedişində iqtisadi artıma və optimal sosial nəticələrə nail olunması nəzərdə tutulur. Bu, onun mahiyyətindən və vəzifələrindən irəli gələn bir məsələdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, iqtisadi sistemin transformasiyası səmərəli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına istiqamətləndirilən, yüksək parametrlərlə xarakterizə edilən genişmiqyaslı prosesdir.

Üçüncü vəzifə isə bilavasitə dövlət tərəfindən iqtisadi sistemin xarici təsirlərdən qorunması əsasında ölkənin müstəqilliyinin təmin edilməsi və saxlanması ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, milli iqtisadi maraqlar transmilli kapitalın maraqlarının güclü təzyiqi altında arxa plana keçə bilər. Onlar özlərinin aid olduğu ölkənin prioritetlərini və ya ölkə qruplarının inteqral maraqlarını ifadə edirlər. Ona görə də xarici iqtisadi münasibətlərdə ölkənin milli maraqlarının müdafiə olunması vəzifəsi daim öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Respublikamız uzun müddət ərzində xarici iqtisadi əlaqələr üzərində dövlət inhisarı və daxili iqtisadiyyatın miqyası ilə müqayisədə nisbi məhdudiyyət şəraitində yaşamışdır. Müasir dövrdə isə respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına sürətli iqtisadi inqisabatı şəraitində dövlət tənzimlənməsi yüksək strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu, həmçinin iqtisadiyyatın əsas bölmələri və sahələri üzrə də öz aktuallığını qoruyub saxlayan məsələdir.

Ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biri də aqrar sahədir. Bu sahə ölkə əhalisi üçün ərzaq məhsulları, yüngül və yeyinti sənayesi üçün xammal istehsal etməklə bərabər, cəmiyyətin digər tələbatlarının ödənilməsində də mühüm rol oynayır. Aqrar sahə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı ÜDM-nin yaranmasının və milli gəlirin formalaşmasının əsas mənbələrindən biridir. O, həm də müxtəlif yanacaq növlərinə enerjinin, sürtgü yağlarının, mineral gübrələrin, kənd təsərrüfatı texnikasının

və digər resursların əsas istehlakçılarından biri olmaqla, sənayenin bir çox sahələri üçün bazar rolunu oynayır.

İqtisadiyyatın spesifik sahəsi olan kənd təsərrüfatının mövcudluğu və inkişafı həm təbii-bioloji, həm də iqtisadi qanunların fəaliyyətindən asılıdır. İqtisadi inkişaf qanunları bu sahənin spesifik, özünəməxsus xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, milli bazarın yaranmasında və inkişafında aqrar istehsalın xüsusi rolu vardır. Aqrar istehsalın mühüm xüsusiyyətlərindən biri burada əsas istehsal vasitəsi rolunda torpağın çıxış etməsidir. Onun inkişafı isə yararlı torpaq sahələrindən asılıdır. Aqrar sahədə torpaqdan düzgün istifadə edilməsi istehsalın inkişafının əsas şərtidir. Burada həm də inkişafı bioloji qanunlarla bağlı olan canlı orqanizmlər, o cümlədən heyvanlar və bitkilər də istehsal vasitəsi kimi çıxış edirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahədə istehsalın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri, istehsalın müxtəlif təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq təşkil edilməsi və müxtəlif ərazilərdə həyata keçirilməsidir. Bu prosesdə kifayət qədər nəqliyyat vasitələrinin olması və aqrar sahənin maddi-texniki resurslarla təchiz edilməsi vacib məsələlərdəndir. Kənd təsərrüfatında istehsal vasitəsi kimi toxumlardan, əkin materiallarından, yemlərinə və s. də geniş istifadə olunur. Bütün bunlar isə lazımı qədər tikinti obyektlərinin və istehsal əhəmiyyətli binaların olmamasını tələb edir ki, bunun üçün də lazımı maddi və maliyyə resursları tələb olunur. İstehsal əhəmiyyətli tikililər, yəni mal-qara saxlanması üçün tövlələr, yem anbarları, toxum və əkin materialları üçün saxlama yerləri və s. lazımdır.

Eyni zamanda, aqrar sahədə torpaq, əmək, material və maliyyə resurslarından düzgün, səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə həm bitkiçilik, həm heyvandarlıq, həm də köməkçi istehsal sahələri arasında optimal nisbətlərin yaradılması da zəruridir. Aqrar istehsalın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də, istifadə olunan texnikanın səviyyəsi və şəraitindən asılıdır. İstehsal avadanlıqları (maşın-mexanizmlər, kombayn, kənd təsərrüfatı texnikası və s.) aqrar sahədə yerini dəyişdiyi halda, əmək predmetləri daimi bir yerdə qalır. Etiraf edilməlidir ki, aqrar sahənin texniki silahlanma səviyyəsi sənaye sahələrindən çox geridədir.

Təhlillər göstərir ki, aqrar sahənin ərazi və mövsümi xüsusiyyətləri müəssisələrin texnikaya və əsas istehsal vasitələrinə olan tələbatını xeyli artırır. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində əmək proseslərinin təşkili bir-birindən fərqlənir. Burada işçilər, sənayedə olduğu kimi daimi iş yerlərinə malik deyillər. Bu isə kənd əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Beləliklə, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə aqrar sahənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almadan sahələrin maddi-texniki bazasının, istehsalın təşkilinin və idarəetməsinin, həmçinin istehsal resurslarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirib, onun yüksəldilməsinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Aqrar sahəyə lazımi iqtisadi yardım göstərilmədiyi şəraitdə, onun dayanıqlı inkişafına nail olmaq mümkün deyildir.

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı əsas etibarilə təbii (iqlim, relyef, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların quruluşu və xüsusiyyətləri), maddi və maliyyə resursları, əmək potensialının qarşılıqlı integrasiyasından yaranır. Aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın əsas elementləri aşağıdakılarla səciyyələnir:

- kənd təsərrüfatının bütün sferalarında iqtisadi artımın təmin edilməsi;
- yeni dövrün tələblərinə uyğun iqtisadi siyasətin formalaşdırılması;
- ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artırılması;
- aqrar siyasətin bazarın cari tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- aqrar müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin informasiya – konsaltinq xidmətləri ilə çevik və etibarlı şəkildə təmin edilməsi;
- müxtəlif texnologiyalara əsaslanan aqrar emal müəssisələrinin yaradılması;
- aqrar sahədə iqtisadi biliklərin artırılması, həmçinin daxili və xarici bazarın öyrənilməsi;
- aqromarketing və aqroservis xidmətlərinin təşkili.

Aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün, qeyri- kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də bu sahələrin inkişafına prioritet yanaşma təmin olunmalıdır, yəni aşağıdakı sahələrin yaradılmasına üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur:

- aqrar istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması;

- alternativ xidmət sektorunun (aqroturizm, sənətkarlıq, duluşçuluq, təmir-tikinti sahələri və s.) inkişafı;
- aqrar sahəyə maliyyə xidmətləri göstərən strukturların inkişafı;
- sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı.

Aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində maddi-texniki resurslardan istifadənin səmərəliliyi, təsərrüfatlardakı maşın və avadanlıqların istismar dərəcəsi, müəssisələrin istehsal istiqamətlərindəki fərqlər və kənd təsərrüfatında müxtəlif formalarının mövcudluğunun nəzərə alınması da zəruridir. Mineral gübrələr və digər kimyəvi preparatlar da, aqrar istehsal potensialının mühüm tərkib elementi sayıldığı üçün, onlar aqrar sahənin istehsal nəticələrində əhəmiyyətli rol oynayır. Buna görə də onlara olan tələbat müəyyən edilərkən perspektiv istehsal imkanları, texnoloji vəziyyət, yeni sahələrin əkin dövriyyəsinə cəlb olunması imkanları, eləcə də regionların təbii-iqlim şəraiti və digər xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir.

Fikrimizcə, aqrar sahəyə iqtisadi yardımın əsas istiqamətləri aşağıdakılarla müəyyən oluna bilər:

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının artımının təmin edilməsi üçün müxtəlif iqtisadi təminat vasitələrindən səmərəli istifadə edilməsi;
- aqrar sahədə güzəştli vergi, kredit və sığorta mexanizmlərindən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- daxili bazarın qorunması və ayrı-ayrı məhsulların bazaar qiymətlərinin maya dəyərindən aşağı ola biləcəyi hallar üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının aşağı və yuxarı alış qiymətlərinin(xüsusən də taxıl, pambıq, tütün, çay məhsullarının qiymətlərinin) dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün yerli məhsulların beynəlxalq standartlara uyğun qablaşdırılması və markalanmasına yardım göstərilməsi;
- xarici iqtisadi əlaqələrdə əmtəə istehsalçılarının maraqlarının qorunması və təmin edilməsi;

- ölkədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarına analoq olan xarici istehsal məhsullarına idxal gömrük rüsumlarının yüksəldilməsi və keyfiyyətsiz məhsulların ölkəyə idxalının qarşısının alınması;

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ölkə daxilində və xaricdə yarmarka, sərgilərdə iştirakına hərtərəfli yardımın göstərilməsi;

- aqrar sahədə emal və tədarük müəssisələrinin ərazi üzrə səmərəli yerləşdirilməsi;

- kənd təsərrüfatı üçün zəruri olan gübrələrin, dərman preparatlarının, eləcə də texnoloji avadanlıqların, ehtiyat hissələri və qablaşdırma məhsullarının idxalına güzəştli gömrük rejiminin tətbiq edilməsi;

- aqrar sahədə aztəminatlı təbəqələrə məqsədli güzəştlər və bilavasitə subsidiyalar verməklə, onların fəaliyyətləri üçün əlverişli maliyyə-kredit mexanizminin formalaşdırılması;

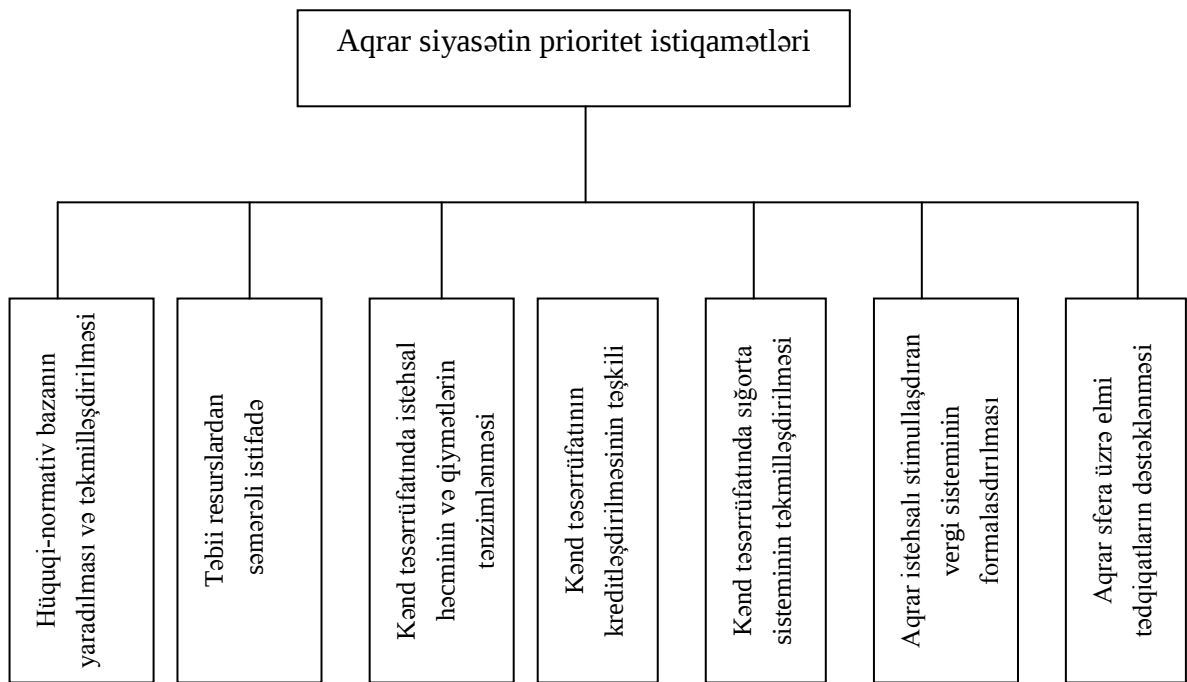
- aqrar bazarda inhisarcılığın aradan qaldırılması məqsədilə çevik qiymət siyasətinin, o cümlədən qiymətqoymanın prinsip və metodlarının dəqiq müəyyən edilməsi;

- bölgələrdə və yerlərdə kiçik emal sexlərinin (əsasən süd, meyvə-tərəvəz, dəri emalı üzrə) yaradılması;

- aqrar istehsalçılara aqromarketing və aqroservis xidmətləri şəbəkəsinin səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının uzun müddət və keyfiyyətli saxlanması üçün xüsusi soyuducu anbarların təşkili və s.

Aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı olaraq reallaşdırılması zəruri hesab olunan kompleks vəzifələr aqrar siyasətin prioritet istiqamətləri kimi qəbul edilməlidir.

Şəkil 1.4. Aqrar siyasətin prioritet istiqamətləri.

Şəkildə göstərilmiş əsas tədbirlər aqrar sahəyə kompleks, o cümlədən iqtisadi yardım xarakteri daşıyaraq, bu sahədə özəl bölmənin və sahibkarlığın formalaşmasının təmin edilməsinə yönəldilir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf tarixi və təcrübəsi göstərir ki, insanların mütərəqqi və yaradıcı əməyə cəlb edilməsinin, eləcə də cəmiyyətin iqtisadi dirçəlişinə nail olunması məqsədilə qanunvericilik əsasında sahələr üzrə köklü islahatlar həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahəyə dair bir sıra qanunların və qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi islahatların sürətinə xeyli təkan vermişdir. Respublikanın aqrar bölməsində islahatların hüquqi təminatını müəyyən edən «Aqrar islahatların əsasları haqqında» qanunda aqrar islahatların aparılmasını məqsəd və vəzifələri, bu sahədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması, torpaq, meliorasiya və su təsərrüfatlarının islahatı, istehsal və emal qurumlarının özəlləşdirilməsi, onlara dövlət yardımı, o cümlədən iqtisadi yardım məsələləri açıqlanmışdır. Qanunun 13-cü maddəsində göstərildiyi kimi, həmin tədbirlər aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: (3, səh. 4).

- aqrar bölməyə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması;

- məqsədli dövlət proqramları əsasında meliorasiya və irriqasiya işlərinin aparılması, kənd təsərrüfatı maşınlarının və digər maddi-texniki vasitələrin istehsal bazasının yaradılması, işğal altından azad edilmiş ərazilərdə aqrar sahənin bərpası və inkişaf etdirilməsi;

- kənd təsərrüfatında yoluxucu xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı karantin və müalicə tədbirlərinin aparılmasına, kadr hazırlığına və elmi təminata, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasına dövlət vəsaitinin ayrılması;

- mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə onların istehsalında istifadə olunan maşın-mexanizmlərin, yanacaq-sürtgü materiallarının, mineral gübrələrin, kimyəvi maddələrin qiymətləri arasında mütənasibliyin təmin edilməsi;

- diferensial kreditləşmə və vergi sisteminin tətbiqi.

Vaxtilə aqrar sahənin əsas təsərrüfat bazası sayılan sovxoz və kolxozlarda islahatın aparılması məqsədilə, islahatı aparan orqanların və onu həyata keçirən komissiyaların yaradılması, həmin təsərrüfatların əmlakı, bu əmlakın investorlaşdırılması və özəlləşdirilməsi qaydaları, bu islahatların həyata keçirilməsinə dövlət yardımı kimi məsələlərin həlli «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» qanunla təmin edilmişdir (I, 6).

Aqrar islahatlar ərəfəsində torpaq münasibətlərinin həlli, 1996-cı ilin iyulunda qəbul edilmiş «Torpaq islahatı haqqında» qanun ilə həyata keçirilir. Qanunda torpaq üzərində mülkiyyət formaları, torpaq islahatının aparılması şərtləri, vətəndaşların qanuni istifadəsində olan torpaqların özəlləşdirilməsi qaydaları, torpaq payı almaq hüququ, torpaqların normativ qiyməti, həyata keçirilən tədbirlərə dövlət yardımı (təminatı) kimi məsələlər əks olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, aqrar sahədə istehsalın artımına və bu sahənin dayanıqlı inkişafına nail olmaq üçün kompleks yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruridir. Buna görə də aqrar sahədə yeni mülkiyyətçilər sinfinin yaradılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, çoxnövli təsərrüfatçılığın inkişafının təmin edilməsi, yeni iqtisadi istehsal əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, aqrar bölməyə dövlət investisiya qoyuluşunun artırılması, sahənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, yeni torpaq münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, bank, maliyyə-kredit, vergi və sığorta sistemin səmərəliliyinin təmin edilməsi, yeni aqrolizinq və aqroservis

xidməti qurumlarının yaradılması, mütərəqqi texnika və texnologiyaların tətbiqi kimi məsələlərin həll edilməsi də çox vacib və mühümdür.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri olan nəhəng təbii-iqtisadi potensiala malikdir. Buna baxmayaraq, hələ də ölkəmizdə bir çox məhsullar üzrə Ərzaq Təhlükəsizliyi Doktrinası ilə müəyyən edilən özünütəminatın astana həddinə nail olunmamışdır. Bundan əlavə ev təsərrüfatlarının qida məhsullarının alınmasına sərf etdikləri xərclər onların ümumi xərclərində 50%-ə yaxın xüsusi çəkiyə malikdir. Bu faktlar öz növbəsində sual yaradır- Hansı səbəblərdən aqrar islahatların nəticələri qənaətbəxş deyil? Əslində bu sual bir qədər əvvəl yaranmışdır, lakin postneft dövrünün çətinlikləri onlara konkret cavabların verilməsinə zərurət yaratdı. Qeyd olunan vəziyyətin tarixi köklərini araşdırsaq qeyd etməliyik ki, ötən əsrin 90-cı illərində iqtisadiyyatda köklü islahatların aparılmasına start verildi. Reallaşdırılan proqramların təhlili göstərir ki, bir iqtisadi sistemdən digərinə keçid iki ildən az müddətə həyata keçirilə bilməz. Lakin, həmin dövrdə bilavasitə sosializmin kapitalizmlə əvəz olunması variantı qarşıya qoyulmasa da işlərin gedişi sanki məqsədin yalnız belə olduğunu təsdiq edirdi. Dəyişikliklərin şok xarakteri əhalinin, müəssisə və təşkilatların üzləşdiyi təbii fəlakətləri xatırladırdı. Nəticədə əhali arasından ümumxalq mülkiyyətinin mənimsənilməsi hesabına kapitalla sahib olan yeni təbəqə formalaşdı. Xüsusi mülkiyyətin və sahibkarlar sinfinin formalaşması prosesi ictimai fəaliyyətin prioritetinə çevrildi. İlk kapitalın yaradılması metodları və formaları müxtəlif olsa da, bir qayda olaraq mənəvi prinsiplərə uyğun deyildi.

Mövcud iqtisadi sistemin dağılması istehsalın tənəzzülünə səbəb oldu. Əhalinin real gəlirləri dəfələrlə azaldı, sahələrarası əlaqələr qırıldı və inkişaf perspektivləri itirildi. İslahatların daha az itkilərlə aparılması mümkün olsa da göstərilən əlverişsiz vəziyyət keçid dövrünün çətinlikləri kimi qiymətləndirilirdi. Həmin dövrdə iqtisadiyyatın tənəzzülü nəticələrinin yumşaldılması üçün milli valyuta dövriyyəyə buraxıldı və onun məzənnəsi yaxın qonşu dövlətlərin, o cümlədən rublun məzənnəsindən yüksək təyin olundu. Nəticədə xarici ölkələrdən idxal olunan məhsullar ucuzlaşdı və yerli məhsulları daxili bazardan sıxışdırıb çıxarmağa başladı. Bu respublikanın təbii sərvətlərinin cəlb edildiyi idxalçı ölkələrin maraqlarına tam

uyğun idi. Beləliklə, milli sərvətlərin xarici ölkələrlə birlikdə istifadəsi üzrə münasibətlər mexanizmi formalaşdı. Bu ssenari daha çox enerji resursları üzərində quruldu. Sxem çox sadədir: neft və neft məhsulları ixracı hesabına əldə olunan valyuta resurslarının bir hissəsi bu məhsulları idxal edən ölkədə saxlanılır, digər hissəsi isə ərzaq malları ilə mübadilə olunur. Həmin ssenari bu gün də öz mənfi nəticələri ilə tətbiq olunmaqdadır.

Kənd təsərrüfatında əlverişsiz qiymət nisbətləri formalaşdı, lakin hesab olunurdu ki, bazarın bu «görünməz əl»i bütün məsələləri tənzimləyəcək və dövlət heç də bütün sahələrin fəaliyyəti nəticələrinə görə məsuliyyət daşımamalıdır. Səmərəsizlik bəhanəsi ilə iri kənd təsərrüfatı müəssisələri və infrastrukturuları dağıdıldı, daxili qiymətlərin tədricən dünya qiymətlərinə yaxınlaşdırılması üzrə tədbirlərə start verildi. Nəticədə yerli istehsalçılar demək olar ki, bütün rəqabət üstünlüklərini itirdilər. Dünya iqtisadiyyatına sürətli integrasiya olmaq istəyi ilə beynəlxalq ticarət qaydalarına və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə çox yüksək əhəmiyyət verildi.

Ərzaq məhsulları istehsalının kəskin azalması şəraitində yerli bazar açıq qaldı və əhalini qida məhsulları ilə təmin etmək başlıca vəzifə idi. Ona görə də ixracatçı müəssisələr tərəfindən göndərilən məhsulların keyfiyyətinə nəzarət zəiflədi və onların təhlükəsizliyinə zəmanət olmadı. ÜTT-nin üzvü olmasa da Azərbaycanda əvəzində heç nə tələb etmədən, itkilərə məruz qalaraq bu təşkilatın qaydalarına riayət olunur. Həmin qaydalarla tanış olan hər kəs bilir ki, ÜTT-yə daxil olmaq şərtləri olduqca diskriminasion yaxud ayrı-seçkilidir. Müvafiq qaydalara görə kənd təsərrüfatına dövlət yardımının həcmi ötən əsrin 90-cı illərində olan səviyyədə dondurulmuşdur. Düşünürük ki, bu həmin təşkilatda «söz sahibi» olan ölkələrdə aparılmış dövlət yardımını təcrübəsinə uyğun gəlmir. Ona görə ki, bu dövlətlərdə aqrar sfera təxminən 20-30 il müddətində güclü dəstəyi altında formalaşmış və inkişaf etmişdir. 90-cı illərdə müvafiq kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yerli və dünya bazarında öz mövqeyini möhkəmləndirilməsi yardım paketinin azaldılmasına rəvac vermişdir. Lakin aqrar sahibkarlıq təşəkkül tapmaqda olan ölkələr qarşısında belə tələblərin qoyulmasının heç bir iqtisadi, sosial, humanitar və mənəvi əsası yoxdur. Məqsəd birdir: «enerji daşıyıcıları əvəzinə ərzaq» ssenarisi daim işlək olmalıdır. Başqa sözlə,

iqtisadi əməkdaşlıq və yardım adı altında öz iqtisadi hökmranlığını təmin etmək öhdəliyi yerinə yetirir. Sanki, “iqtisadi əməkdaşlıqdan iqtisadi hökmranlığa doğru” şüarı rəhbər götürülür. Ən acınacaqlısı odur ki, ÜTT-nin tələblərinə daha çox riayət edən qeyri-üzv ölkələr fitosanitar və veterinar xidmətin ciddiliyində, ixracatçıların daxili bazara nail olunmasında maneələr yaradılmasında mühakimə olunurlar.

Bundan əlavə inkişaf etməkdə olan ölkələrə ikinci dərəcəli münasibət göstərilməklə onların veterinar təhlükəsizlik normalarını qəbul etmək istəmirlər. Bunun əksinə olaraq aparıcı ölkələrin ixrac məhsullarında sağlamlıq üçün təhlükəli maddələr – kimyəvi gübrələr, bitkiləri mühafizə vasitələri, gendəyişdirici maddələr və artım hormonları aşkar olunur.

Ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, Qərb ixracatçıları üçün kifayət qədər əlverişli şərait yaradılmışdır. Məsələn, 2005-ci ildə ABŞ-a güzəştli gömrük rüsumları 1090,4 min ton quş əti, 430 min ton mal əti və 467,4 min ton donuz əti idxal olunmuşdur. Bundan əlavə ABŞ ilə 2009-cu ilə qədər bütün ət növləri üzrə kvotaların 200 min ton artırmaq «Əsrin müqaviləsi» adlı müqavilə razılaşdırılmışdır. Bu həcmdə artıq miqdarda ət məhsulunun daha yüksək rüsumları üzrə idxalına icazə verilmişdir. Halbuki, güzəştli vergi rejimi genişlənməli və vaxt keçdikcə bütün idxal həcminə tətbiq olunmalıdır [50. səh. 520].

Elə bunların nəticəsidir ki, ÜTT kimi beynəlxalq təşkilatların, həmçinin üzv aparıcı ölkələrin ayrı-seçkilik üzərində qurulmuş siyasəti nəticəsində beynəlxalq kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı oliqopolistik struktur almaqdadır. Nəzəri baxışlar və rəqabət prinsipləri mövqeyindən yanaşsaq əslində o, xalis (təkmil) rəqabətli bazar strukturuna yaxın olmalıdır.

İdxalın yerli istehsal məhsulu ilə əvəzlənməsi, ərzaq təhlükəsizliyi necə təmin edilə bilər? Bu sualın ilkin müzakirəsi onun mürəkkəbliyini və aktuallığını təsdiq edir. Ehtiyat güclərinin olmaması səbəbindən yeni idxalçıların məhsulu “qadağan olunmuş ölkə”lərin məhsuluna alternativ ola bilməz. Onlar öz güclərini yeni istehsal üzrə artırmalıdır. Bundan əlavə onların məhsullarının uzun müddət ərzində Azərbaycan bazarının tələblərinə cavab verəcəyinə zəmanət olmalıdır, lakin idxal ölkəsinin dəyişdirilməsinə çıxış yolu kimi baxmaq olmaz. Ölkədə yerli istehsal

məhsullarının istehsalı həcmi ilbəil artırılmalı və ilk növbədə daxili tələbatı ödəyəcək səviyyəyə çatdırılmalıdır [51, s. 137].

Yerli və xarici təcrübə göstərir ki, böhran dövründə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin rolu yüksəlir. Ona görə ki, bazar ölkənin iqtisadi inkişafının bir çox məsələlərini həll etmək gücündə deyil. Yüksək texnologiyalı istehsal külli miqdarda vəsait tələb edir. Bu baxımdan aqrar sektor investorlarını böyük risklər gözləyir. Istehsalın spesifik şəraiti səbəbindən kənd təsərrüfatı obyektiv olaraq iqtisadiyyatın digər sahələri ilə rəqabət apara bilmir, ardıcıl olaraq dövlət tənzimlənməsinə və himayəsinə möhtacdır. ABŞ-da təxminən 80 il ərzində kənd təsərrüfatının hərtərəfli tənzimlənməsi həyata keçirilir. Bu ölkədə məhsulun maya dəyərinin 28%-i dövlət subsidiyasıdır, fermerlərə kredit 0,5 – 1,5 faizə bərabər illik dərəcə ilə verilir, ərzaq ixracına dəstək göstərilir. Avropa kəndliləri 1 ha əkin sahəsinə 300 avrodan 1000 avroyadək yardım alırlar ki, bu da yerli istehsalçılarımızla müqayisədə dəfələrlə yüksəkdir.

Aqrar sahədə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi problemini həll etmək, kənd təsərrüfatı xammalının və məhsulunun iri ixracatçısına çevrilmək üçün Azərbaycanda hərtərəfli şərait vardır. Bu məsələnin reallaşdırılması dünya ərzaq böhranının güclənməsi şəraitində olduqca vacibdir.

İdxalın əvəzlənməsi prosesi yalnız bir variantda, yəni istehsalın inkişafı və genişlənməsi ilə mümkündür. Əks halda iqtisadi sistem öz ərazisindən idxal məhsulunu sıxışdırıb çıxara bilməz.

Aqrar sektorda modernləşdirmənin aparılması və innovasiyanın tətbiqi üçün maliyyə resursları tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, böhran dövründə ümumi əlavə gəlirin bölgüsü yığımın xeyrinə baş verir, bu da uzunmüddətli dövrdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olsa da ilk əvvəllər çətinliklər yaradır. İlk baxımdan milli iqtisadiyyatın maliyyə resursları ilə təminatının ən məqbul üsulu ölkədən kapital axınıni dayandırmaq və tədricən ölkəyə qaytarılmasıdır. Şübhəsiz ki, kapitalın hərəkətini dayandırmaq mümkün deyil. Lakin ona təsir etmək olar. Xaricdə toplanmış yerli kapital yerli istehsalın inkişafının güclü stimulu ola bilər [53, s. 152].

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində məhsulun reallaşdırılması ilə bağlı iqtisadi münasibətlər dəyişə bilər. Unutmaq olmaz ki, iqtisadi islahatlara qiymətməmələgəlmədən başlanmışdır. Lakin, ötən dövrdə qiymətlərin sabitliyinin təmin olunmaması əmtəə istehsalçıları ticarət kapitalından tam asılı vəziyyətə salmışdır. Əmtəələrin daha əhəmiyyətli növlərinin məhdud dairəsinin qiymətlərinə dövlətin təsiri mövcud iqtisadi vəziyyətdə iqtisadi və hüquqi xidmətlərin fəaliyyətinin səmərəli istiqamətidir. Belə əmtəələrə benzin, dizel yanacağı, elektrik enerjisi, taxıl və kredit vəsaitlərini aid etmək olar. Belə ki, onların qiymətlərinin hərəkətini və inflyasiya səviyyəsini müəyyən edir.

Etiraf etməliyik ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri regionlarda istehsalçıların böyük əksəriyyətinin rentabelliğini təmin etmir. Hesablamalara görə rentabellik dərəcəsi inflyasiya səviyyəsindən minimum 20-25% yüksək olmalıdır. Bundan əlavə məhsul satışına zəmanət sistemi yaradılmalıdır.

Daxili istehsalın sürətli inkişafına, idxalın əvəz olunmasına yönəldilən iqtisadi siyasətin xarakterik prinsipləri, əlamətləri və tələbləri vardır. Belə ki, iqtisadi islahatlar dövründə inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici tərəfdaşların cavab tədbirləri ilə üzləşirlər. Bir qayda olaraq, onlar uğursuz iqtisadi islahatların nəticələrini “dəstəkləyirlər”. Nəticədə xarici iqtisadiyyatın ölkənin texniki imkanlarına və ardıcıl olaraq əhalinin həyat səviyyəsinə təsiri tədricən artır.

Vacib məqamlardan biri də ölkədə qiymətlərin artımıdır. Hazırda iri ticarət şəbəkələrinin işinin optimallaşdırılması üzrə tədbirlər görülür. Ərzaq məhsullarına qiymətməmələgəlmə sferasında nəzarət gücləndirilir, süni qiymət artımlarının qarşısı alınır. Təcrübə göstərir ki, istehlak kooperasiyası vəziyyətin daha da yaxşılaşmasına gətirib çıxara bilər. Daha doğrusu, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün digər ticarət şəbəkələri ilə rəqabət apara bilən kooperativlər ən yaxşı vasitəçidir.

Yekun olaraq demək olar ki, lazımi texniki, maliyyə və hüquqi imkanlara malik olan yerli aqrar istehsalçı yalnız ölkə əhalisini təmin edən şəxs deyil, həm də rəqabət qabiliyyətli ixracatçı kimi tanına bilər. Ona əlverişli şərait lazımdır: aşağı inflyasiya, məhsulun satışına zəmanət, optimal qiymət, əlverişli və şəffaf formada dövlət himayədarlığı.

II FƏSİL. AQRAR SFERADA SƏMƏRƏLİLİYİN VƏ QIYMƏT DİNAMİKASININ KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1. Aqrar sahədə istehsal və səmərəlilik göstəricilərinin mövcud vəziyyəti

Hazırda kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı, bir tərəfdən, ölkənin etibarlı ərzaq təminatı siyasəti, digər tərəfdən isə regionların və qeyri-neft sektorunun inkişafı siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir. Bəzən aqrar sektor ölkənin hərbi-sənaye kompleksinə bənzədirlər. Düşünülür ki, hərbi-sənaye kompleksi ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, aqrar sfera da ərzaq təhlükəsizliyi üçün bir o qədər əhəmiyyətli dir. Ona görə də bu sahənin inkişafı, habelə burada iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məsələləri daim dövlət dəstəyinin və nəzarətinin predmeti olmalıdır.

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində kənd rayonları əhalinin qocalması, zəif infrastruktura problemi ilə üzləşməsi xarakterik haldır. Bu da öz növbəsində dövlət idarəetməsinin və aqrar biznesin səmərəliliyinin azalmasına gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq kənd regionlarının müasir iqtisadiyyatda rolunun yüksəldilməsinə və onların səmərəli inkişafı yollarının axtarılmasına ehtiyac vardır.

Dünyada 850 milyon nəfərdən artıq insan aclıqdan əziyyət çəkir. Onların əksəriyyəti gündəlik bir dollardan az vəsait xərcləyir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə aclığın əsas səbəbinin yüksək qiymətlər deyil, yoxsulluq olduğunu nəzərə alsaq uzunmüddətli dövrdə ərzaq təhlükəsizliyinə zəmanət verilə bilməz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada kasıb əhalinin 2/3-si kənd yerlərində yaşayır. Ona görə də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ekspertlərinin tövsiyələri özündə kənd təsərrüfatına dövlət və özəl investisiyaları birləşdirir.

Kənd təsərrüfatına himayədarlıq siyasəti ərzağa kəskin artan dünya tələbini, qiymət tərəddüdlərini və global bazarların dəyişkənliyini uçota almalıdır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv olan ölkələrin statistik məlumatlarının təhlili əsasında ekspertlər aqrar siyasətin işlənilməsində dövlət subsidiyalarından

məhsuldarlığın yüksəldilməsinə investisiyaya, təbii resurslardan səmərəli istifadəyə və iqtisadi risklərin azaldılmasına keçid edilməsini tövsiyə edirlər.

Dünya əhalinin əksər hissəsi kənd yerlərində yaşadığından kənd təsərrüfatının diversifikasiyası və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi ərzaq çatışmazlığı ilə mübarizədə və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatında tətbiq olunan metodları təhlil edərək İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ekspertləri məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsi, gübrə və yanacağa görə subsidiyaların verilməsi formasında dövlət müdaxiləsinin səmərəsizliyi qənaətinə gəlmişlər. Dünya təcrübəsi kənd infrastrukturuna dövlət investisiyasının və ehtiyacı olan əkinçilərə sosial yardımın iqtisadi üstünlüklərini nümayiş etdirir.

Kənd təsərrüfatı sektorunda ümumi əlavə dəyərin 80%-nin payına düşdüyü 47 ölkədə aqrar siyasətin tədqiqi göstərir ki, iqtisadi böhranla şərtlənən tərəddüdlərə baxmayaraq uzunmüddətli dövrdə aqrar təsərrüfat subyektlərinə dövlət yardımının səviyyəsi tədricən azalır. Beləki, bu göstərici 1995-1997-ci illərdəki 21%-dən 2010-2012-ci illərdə 16%-ə enmişdir. Bu zaman regionlar və ölkələr arasında da əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı zonasında dövlət yardımının göstərilməsi istehsal prosesindən az asılıdır, zəif inkişaf etmiş ölkələr isə proteksionist tədbirlərə meyllidirlər.

Ölkənin ərzaq təminatında böhran vəziyyətinin yaşanması dünya birliyində onun imicinə xələl gətirir. Ona görə də ərzaq müstəqilliyinə nail olunması aqrar siyasətin ana xəttini təşkil etməlidir. Bu da aqrar siyasətin inkişafı üzrə dövlət strategiyasına, təkmil qanunvericilik bazasına, kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığına, onun ölkə iqtisadiyyatında rolunun yüksəldilməsinə əsaslanmalıdır.

Əvvəldə qeyd olunanlar müasir ərzaq siyasəti çərçivəsində regionların dayanıqlı inkişafı strategiyasının aktuallığını təsdiq edir. Məlumdur ki, regionlararası müqayisə səmərəli strategiyanın işlənilməsi üzrə dövlət qərarlarının qəbul edilməsi üçün informasiya bazası yaradaraq, ayrı-ayrı regionların potensialını və problemlərini aşkar etməyə imkan verir. Bu da öz növbəsində regionların özünütəminat səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaradır.

«Özünü təminat» anlayışı haqqında vahid rəy yoxdur. Region istehlak etdiyi qədər istehsal etdiyi halda özünü təmin etmiş sayılır. Ona görə də özünü təminat səviyyəsi istehsalın istehlaka nisbəti kimi müəyyən edilir.

$$\Theta_s = \frac{I_s}{I_k} \times 100 \quad (2.1)$$

Burada, I_s - y məhsulunun regionda istehsal həcmi; I_k –y məhsulunun regionda istehlakı həcmidir.

Bu bərabərlik məxtəlif ölçü vahidləri vasitəsilə digər formalarda ifadə oluna bilər. Lakin, özünü təminatın qiymətləndirilməsi barədə vahid metod yoxdur, daha dəqiq göstərici almaq üçün onu təkmilləşdirmək lazımdır. Ərzaq ehtiyatlarını pul formasında aqreqatlaşdıran özünü təminat göstəriciləri daha geniş tətbiq olunur. Məsələn, O`Xaqan regionun yerli əhalini əsaslandırılmış normalar üzrə tələbatını ödəmək qabiliyyətini uçota almadan özünü təminatlıq səviyyəsinə ərzağın qida dəyərliliyi (kkal/adam/sutka) göstəricisi vasitəsilə baxır. Belə qiymətləndirmə regionun ərzaq vəziyyətinin yanlış təsvirinə şərait yaradır. Məsələn, aşağı istehsal potensialına malik regionda, adambaşına istehlakın həcmi tövsiyə olunan normadan aşağı olsa da özünü təminat səviyyəsi yüksək olacaqdır.

Ayrı-ayrı məhsullar üzrə özünü təminatlılığın qiymətləndirilməsindən regionun ərzaq siyasətinin hansı cəhətinə xüsusi diqqət yetirilməsi ilə bağlı məsələnin həllində istifadə olunur. Beləliklə, ümumi iqtisadiyyat baxımından özünü təminatlılığın yüksək səviyyəsinə nail olunduğu məhsulların buraxılışını artırmaq deyil, müvafiq göstəricinin aşağı olduğu məhsulun istehsalını artırmaq daha səmərəlidir.

Cədvəl 2.1

Əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, min ton

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dənli və dənli paxlalı bitkilər	2000,5	2458,4	2802,2	2955,3	2383,3	2999,4
Çəltik	4,0	3,8	3,9	4,9	2,8	3,0
Pambıq	38,2	66,4	57,0	45,2	41,0	35,2
Tütün	3,2	3,6	4,3	3,5	2,9	2,5
Kartof	953,7	938,5	968,5	992,8	819,3	839,8
Tərəvəz	1189,5	1214,8	1216,2	1236,3	1187,7	1275,3
Üzüm	129,5	137,0	151,0	148,5	147,7	157,1

Şəkər çuğunduru	251,9	252,9	173,8	187,9	173,3	184,3
Çay	0,5	0,5	0,6	0,6	0,5	0,6
Ət	244,9	254,9	276,0	286,9	291,2	298,6
Süd	1535,8	1597,5	1695,6	1796,7	1855,8	1924,5
Yumurta (min ədəd)	1178,6	1011,0	1226,7	1401,5	1562,7	1552,9

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Bakı 2016.

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, çəltik, pambıq, tütün, kartof və şəkər çuğunduru istehsalında vəziyyət heç də ürəkaçan deyil. Bu məhsulların istehsalı hətta 2010-cu və 2011-ci illərin səviyyəsindən də aşağıdır. Vəziyyəti konkret statistik rəqəmlərlə ifadə etsək, 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə çəltik istehsalı 1000 ton yaxud 25%, pambıq istehsalı 3000 ton yaxud 8,2%, kartof istehsalı 113,9 min ton yaxud 11,9% azalmışdır. Son üç il ərzində istehsalında tənəzzül baş verən üzüm və çay istehsalında 2015-ci ildə bir qədər canlanmanın baş verdiyini də qeyd etmək olar.

Ərzaq istehsalı və emal sənayesi üçün xammal olan əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə rəsmi statistik məlumatlara istinad edərək ölkədə özünütəminat səviyyəsini qiymətləndirmək olar. Bundan ötrü adambaşına ərzaq istehlakı üzrə məlumatları da əldə etmək lazımdır.

Cədvəl 2.2.

Əsas ərzaq məhsullarının istehlakı həcmi, kiloqram

Göstərici	2010	2011	2012	2013
Ət və ət məhsullarının adambaşına istehlakı	32,0	33,2	33,4	34,8
Süd və süd məhsullarının adambaşına istehlakı	235,1	249,1	242,8	245,2
Yumurta adambaşına istehlakı (ədəd)	124,6	131,5	127,2	142,3
Kartofun adambaşına istehlakı	72,6	72,2	72,8	74,5
Tərəvəzin və bostan məhsullarının adambaşına istehlakı	159,3	164,6	155,8	151,5

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Bakı 2016.

Cədvəl məlumatlarını təhlil etməzdən əvvəl təəssüflə qeyd etməliyik ki, rəsmi statistik nəşrlərdə 2014 və 2015-ci illərdə istehlakın həcmi barədə məlumatlar özünə yer almamışdır. Ona görə də 2010-2013-cü illər üzrə məlumatları əsas götürərək demək olar ki, əsas növ məhsulların adambaşına istehlakı həcmi təhlil dövründə ilbəil

artmışdır. Bu artım ət və ət məhsulları üzrə 8%, süd və süd məhsulları üzrə 4,3%, yumurta üzrə 14,2% təşkil etmişdir.

Birmənalı şəkildə qeyd edə bilərik ki, özünü təminat səviyyəsi yüksəkdirsə bu qəbildən olan məhsulların idxalı həcmi bir o qədər məhdud olmalıdır yaxud məhdudlaşdırılmalıdır. Bu bir tərəfdən yerli istehlakçıların maraqları naminə, digər tərəfdən isə genidəyişdirilmiş məhsulların ölkə ərazisinə daxili olmasının qarşısının alınması naminə həyata keçirilməlidir. Lakin özünü təminat səviyyəsinin aşağı olması və nəticədə idxaldan asılılıq bu məsələni arxa plana çəkir. Bu məsələnin daha dəqiq araşdırılması əmtəə qrupları idxal həcmi dinamikasına diqqət yetirmək kifayətdir.

Cədvəl 2.3.

Mal qrupları üzrə idxal, min ABŞ dolları

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ət və ət məhsulları	18020,1	22511,5	15772,3	15181,4	19460,5	19858,4
Süd məhsulları, yumurta, təbii bal və heyvan mənşəli digər ərzaq məhsulları	59175,2	76383,3	63705,7	64045,0	69068,0	57193,4
Dənli bitkilər	315890,0	315378,1	373860,4	434614,7	339287,4	343376,3
Yeməli meyvə, qoz-fındıq, sitrus bitkiləri	48978,6	44948,2	33402,6	14701,5	10614,7	35413,5

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Bakı 2016.

Cədvəl məlumatlarına istinadən söyləmək olar ki, 2010-2015-ci illər ərzində dənli bitkilərin, ət və ət məhsullarının idxalı həcmində ciddi tərəddüdlər baş vermişdir. Belə ki, 2010-cu ildən 2013-cü ilə qədər ət və ət məhsullarının idxalında baş verən ardıcıl azalma prosesi, 2014-cü ildə kəskin artımla əvəz olunmuşdur. 2014-cü ildə bu məhsulların idxal dəyəri 4279,1 min ABŞ dolları, yaxud 28,2%, 2015-ci ildə isə 2014-cü illə müqayisədə 397,9 min ABŞ dolları, yaxud 2,04% artmışdır. Bunun əksinə olaraq yeməli meyvə, qoz-fındıq və sitrus bitkilərinin təhlil dövründə idxal dəyəri tədricən azalmış və 2014-cü ildə ən aşağı səviyyəyə düşmüşdür. Lakin 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə həmin göstərici 3 dəfədən çox artmışdır. Əvvəlki cədvəl məlumatlarına istinad edərək söyləmək olar ki, təhlil dövründə adı çəkilən məhsulların istehsalı həcmi və idxalı paralel olaraq artmışdır. Bu da ölkə əhalisinin artan tələbatından və onun istehsala stimullaşdırıcı təsirindən xəbər verir.

Şübhəsiz ki, bütün məhsullar üzrə regional özünütəminatlılığana nail olunması heç də həmişə səmərəli deyil. Tələb olunan bütün məhsullar regionda istehsal olunmur, onların bir hissəsi kənardan gətirilməlidir. Ona görə də regionlararası mübadilə uçota alınmalıdır (məsələn, heyvandarlıq gətirilən yemə əsaslanır). Bu halda əvvəlki bərabərlik aşağıdakı kimi ifadə olunacaqdır.

$$\Theta_s = \frac{I_s - Z_y}{I_k} \times 100 \quad (2.2.)$$

Burada, Z_y regionda y məhsulunun istehsalı üçün kənd təsərrüfatı xammalının göndəriş həcmidir.

Regional ərzaq kompleksləri mərkəzləşdirilmiş ərzaq fondunun yaradılması üçün zəruri miqdarda məhsul istehsa letməlidir. Ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə tələbat yerli istehsal, eləcə də idxal hesabına ödənilə bilər. Regionun ərzaq resursları ilə təminatının planlaşdırılmasında ilk növbədə xüsusi istehsal məhsullarının və yerli ehtiyacların ödənilməsi üçün idxal olunan məhsulların nisbətlərindəki dəyişikliklər təhlil olunmalıdır. Eyni zamanda xüsusi istehsal məhsullarının istifadəsi, yəni regionda qalan və regiondan kənara çıxarılan məhsulların xüsusi çəkisi də öyrənilməlidir. Bu təminatlığın təşkilində ərazi differensiallaşdırılmasının qanunauyğunluqlarını tam öyrənməyə və regionlararası əlaqələri planlaşdırmağa imkan verə bilər.

Əhalinin ərzaqla təminatlığının real qiymətləndirilməsi üçün normativ qiymətləndirmə lazımdır. Bu, istehsalı nəzarət rəqəmi ilə, mövcud vəziyyətdə əhalinin ərzağa olan əsaslandırılmış tələbatı ilə müqayisə edir. Istehsal istehlakı və məhsulların normativ itkiləri nisbi sabit olduğundan region əhalisinin təminat səviyyəsi bir nəfərə düşən xüsusi istehsalın kəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Özünütəminat səviyyəsi region əhalisinin onun sərhədləri daxilində istehsal olunan kənd təsərrüfat məhsuluna olan tələbatının mümkün ödənilməsi səviyyəsini xarakterizə edir.

Beləliklə, özünütəminat indeksini adambaşına kənd təsərrüfatı istehsalının kəmiyyətinin (istehsal istehlakı və normativ itkilər çıxılmaqla) əsaslandırılmış istehlak normasına nisbəti kimi müəyyən etmək olar.

$$\theta_{\bar{s}} = \frac{I_s^t}{\bar{S}} : N_y \quad (2.3.)$$

Burada, I_s^t - t dövründə regionda son məhsulun istehsal həcmi (istehsal istehlakı və normativ itkilər çıxılmaqla); $\bar{S}$ - regionda əhalinin orta sayı; N_y - region əhalisinin y məhsulunun istehlakının əsaslandırılmış normasıdır. Bu göstəriciyə tədiyyə qabiliyyətli tələbin elastikliyi əmsalının uçuotu ilə düzəliş edilə bilər.

Göstərilən indeks aşağıdakı kəmiyyətlərlə ölçülə bilər:

a) əgər $\theta_{\bar{s}} = 1$ olarsa, onda regionda özünütəminat üçün istehsal həcmi qənaətbəxşdir;

b) əgər $\theta_{\bar{s}} < 1$ olarsa, onda regionda özünütəminat üçün istehsal həcmi qənaətbəxş deyil və $(1 - \theta_{\bar{s}})$ kəmiyyəti ilə müəyyən olunan miqdarda məhsul idxalı zəruridir.

c) $\theta_{\bar{s}} > 1$ olması regionun məhsul istehsalında yüksək ixtisaslaşmasını təsdiq edir və $(\theta_{\bar{s}} - 1)$ kəmiyyəti ilə müəyyən olunan səviyyədə məhsulun kənara göndərilməsi imkanlarını təsdiqləyir.

Bütün regionlar özünütəminat üçün zəruri resurslara malik deyil. Ona görə də özünütəminat səviyyəsindən istifadə edərək regionlararası əlaqələri planlaşdırarkən regionların üç qrupa bölgüsünü aparmaq lazımdır.

Birincisi, təbii – iqtisadi resurslar ərzaq məhsullarının istehsalını əhalinin yalnız tez xarab olan məhsullara olan tələbatını ödəyəcək səviyyəyə qədər çatdırmaq olar, qalan hissə isə emal olunmuş şəkildə idxal olunur.

İkincisi, resurslar ərzaq istehsalını xüsusi istehsal hesabına əhalinin tələbatının tam ödənilməsi səviyyəsinə çatdırılmasını təmi nedir.

Üçüncüsü, yerli tələbatdan yüksək miqdarda məhsul istehsalı imkanlarına malik olan regionlardır. Bu regionların hesabına birinci qrup regionlarda mövcud olan məhsul qıtlığını aradan qaldırmaq olar.

Regional ərzaq sistemlərinin qurulmasına belə metodiki yanaşmada, nəzərə alınmalıdır ki, kənd təsərrüfat istehsalının təmərküzləşməsi və ixtisaslaşmasının dərinləşməsi xərclərin dinamikasında ziddiyyətli meyillər yarada bilər. İstehsal xərclərinin azalması və nəqliyyat xərclərinin artması buna nümunə göstərilə bilər.

İxrac edən regionlarda ərzaq istehsalının təmərküzləşməsi ilə idxal regionlarında nəqlətmə xərcləri artır.

Nəqliyyat xərclərinin bahalaşması istehsal xərclərinə qənaətlə kompensasiya olunmaya da bilər. Nəqlətmə şərtlərinin istehsal komplekslərinin ixtisaslaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdiyi hallarda onlar regionlararası əmtəə mübadiləsinin müəyyən olunmasında uçota alınmalıdır. Buna istehsal – nəqliyyat məsələsinin qoyuluşu ilə nail olunur. O, birinci və üçüncü qrup regionlar arasında istehsal əlaqələrinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Ərazi balanslarının təmin olunmasında özünütəminat ndeksindən istifadə perspektivdə istehsal komplekslərinin yerləşməsinə və regionlararası əlaqələri planlaşdırmağa, ərzaq məhsullarının həddən artıq uzaq göndərişlərini aşkar etməyə və aradan qaldırmağa imkan verir. Bu ərzaq komplekslərinin regional ixtisaslaşmasının yaxşılaşdırılmasını və məhsul mübadiləsinin optimallaşdırılmasını təmin edir.

Regional komplekslərin ixtisaslaşması və regionlararası mübadilənin perspektiv sxemini işləyərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu məsələnin səmərəli həlli yalnız ölkədə istehsalın ərazi təşkili sisteminin araşdırılması ilə mümkündür.

Əsaslandırılmış istehlak normaları nisbi sabit olduğundan özünütəminatın kəmiyyəti xüsusi istehsalın həcmnin və əhalinin sayının dəyişməsindən asılı olacaqdır. Bu amillərin regional özünütəminata (ΔP) təsirini müəyyən etmək üçün indeks metodundan istifadə etmək olar.

$$\Delta P = \left[\frac{\sum_{t=1}^m I_{ey}^t}{\bar{S}^t} - \frac{\sum_{t=1}^m I_{ey}^0}{\bar{S}^0} \right] \times 100 \quad (2.4.)$$

Burada, «t» - hesabat dövrünə, «0» - bazis dövrünə aid olan məlumatları əks etdirir.

Özünütəminatın xüsusi istehsal həcmnin təsiri altında dəyişməsinə aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar.

$$\Delta d_1 = \left[\frac{\sum_{t=1}^m I_{ey}^t}{\bar{S}^t} \right] \times 100 \quad (2.5.)$$

Əhalinin sayının dəyişməsi nəticəsində özünütəminatın səviyyəsi aşağıdakı kimi qiymətləndirilə bilər:

$$\Delta d_2 = \left[\frac{\sum_{t=1}^m I_{ey}^0}{\bar{S}^t - \bar{S}^0} \right] \times 100 \quad (2.6.)$$

Göstərilən amillərin təsiri altında özünü təminatın ümumi dəyişməsi $\Delta P = \Delta d_1 + \Delta d_2$ kimi müəyyən edilə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin sayı artan zaman Δd_2 göstəricisi mənfi işarəli olacaqdır.

Resursların xüsusi istehsalın genişləndirilməsinə ayrılmasının səbəbləri üç amilə əsaslanır:

- istehsal xərclərinin azalması və idxal imkanları;
- əhalinin sayının sürətli artması şəraitində özünü təminat səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması. Bu həm də regionun dayanıqlı ərzaq fondunun yaradılmasına zəmanət verir;
- ölkə iqtisadiyyatına potensial təsir və regionda kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması üzrə resursların yerləşdirilməsinin səmərəliliyi.

Müəyyən dövrdə region istehsalı üçün əlverişli yerli şəraitin olduğu məhsullarla özünü təminat sahəsində inkişaf edə bilər və özündə istehsalı qeyri-mümkün və səmərəsiz olan məhsulların gətirilməsini davam etdirə bilər.

Ümumiyyətlə, ərzaqla özünü təminatın yaxşılaşdırılmasının iki yolu vardır: xüsusi istehsalın artırılması və məhsullardan istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi. Özünü təminat səviyyəsinin yüksəldilməsinin adi vasitələri istehsalın artırılması və son nəticədə gətirilmə xərclərinə qənaətdir. Lakin buna region əhalisinin qida rasionunu məhdudlaşdırmadan ümumi istehlakın ixtisarı yolu ilə nail olmaq mümkündür ki, bu da ərzaqdan faktiki istifadənin səmərəliliyini yüksəltməlidir. Ona görə də artıq qida potensialının itkilərinin olduğu kənd təsərrüfatı xammalının emalı mərhələsindən başlayaraq ərzaq xərclərinin səviyyəsini qiymətləndirmək lazımdır.

Ərzaqla regional özünü təminatın səmərəli planlaşdırılması qeyd olunan hər iki yolu uçota almalıdır. Regionun ərzaqla təchizatı sisteminin formalaşmasına istehsal olunmuş məhsullardan səmərəli istifadə və qarşıdaşımaların ləğv edilməsi böyük təsir göstərir.

Regionun özünü təminat səviyyəsinin yüksəldilməsini və ardıcıl olaraq məhsul gətirilməsinin ixtisarını və bütün ərzaq sisteminin dayanıqlığının artırılmasını qısa

müddətdə həyata keçirmək mümkün deyil. Ona nail olunması məqsədilə konkret məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, heyvandarlıq sahəsinin genişləndirilməsini planlaşdıraraq yemə olan tələbatın uçota alınması zəruridir. Burada əsas məqam protein mənbələrinin şəxsi istehsalının genişləndirilməsidir ki, bu da son nəticədə onların gətirilməsi zəruriliyini azalda bilər. Gətirilmə xammala tələbatın azaldılması məqsəd olmalıdır və ərzaqla regional özünütəminatla nail olmasına yönəldilmiş planlarda ona xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Regionun ərzaq sisteminin qiymətləndirilməsində özünütəminat konsepsiyasının reallaşdırılmasının və ərzaq məhsulları istehsalının artırılması üçün iqtisadi potensialdan istifadənin nəticəliliyi fərqləndirilməlidir. Kənd təsərrüfatı istehsalı artımlarının regionlar üzrə yerləşdirilməsi bütövlükdə ölkənin ərzaq kompleksinin ərazi təşkilinin səmərəliliyi ilə əlaqədən kənarda səmərəli hesab olunmur. Ərzaq istehsalının yerləşdirilməsindəki dəyişikliklərdən səmərəni müəyyən edərək, bu amil hesabına onun çıxımını, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini, daşıma xərclərinin uçotu ilə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını qiymətləndirmək tələb olunur. Bununla yanaşı məhsulun keyfiyyətinin, kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlığının və əhalinin ərzaqla ahəngdar təminatının yüksəldilməsi dərəcəsi də aşkar olunmalıdır.

Bununla əlaqədar olaraq mühüm problemlərdən biri özünütəminatın iqtisadi və sosial səmərəliliyinin qarşılıqlı əlaqəsidir. Regional ərzaq sisteminin fəaliyyətinin əsas məqsədini əks etdirməklə sosial səmərəlilik region əhalisinin qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi dərəcəsini ifadə edir. Ayrı-ayrı məhsullar üzrə bu göstəricinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı faktiki istehlakın normativ istehlakdan orta kvadratik kənarlaşmasının köməyi ilə bütün məhsullar dəsti üzrə özünütəminat dərəcəsinin qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

$$\theta_{\bar{u}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m \left(\frac{x_f}{\bar{x}_n}\right)^2}{m}} \times 100\% \quad (2.7.)$$

Burada, x_f – məhsulun faktiki istehlakı, $\bar{x}_n$ – məhsulun normativ istehlakı, m – məhsulların sayıdır.

Qidalılıq dəyərinin (kkal/adam/sutka) uçotu ilə region əhalisinin ərzaqla özünütəminatlılığının qiymətləndirilməsində düstur aşağıdakı formanı alır.

$$\sigma_i = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (x_f - x_n)^2}{m}} \times 100\% \quad (2.8.)$$

Regionun məhsuldar qüvvələrinin sürətli inkişafı proqramının reallaşdırılması yalnız əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi şəraitində mümkündür. Ərzaq kompleksi sahələrini ilk növbədə yerli tələbatın ödənilməsinə istiqamətləndirmək məqsədəuyğundur.

Nəticə etibarı ilə, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı dinamikası «ərzaq özünütəminatı» konsepsiyasının reallaşdırılması ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, perspektiv dövrdə prioritet vəzifə ərzaq istehsalının strukturunun mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməklə istehlakın strukturuna uyğunluğunun təmin edilməsidir. Bundan əlavə hər hansı regionun özünütəminatı onun ərzaq kompleksinin tam qapalı olması kimi qəbul edilməməlidir. Regionun kənd təsərrüfatının məhdud istehsal potensialı uzunmüddətli dövrdə regionlararası əlaqələrin inkişafı ilə tarazlaşdırılmalıdır.

Bütövlükdə qeyd etmək olar ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyyə dəstəyinin göstərilməsi və onun nəticəsi ümumilikdə respublika iqtisadiyyatının sahələrində ümumi daxili məhsulun illər üzrə dəyişmə dinamikasında öz əksini tapmışdır.

Kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı ilə bağlı orta dünya göstəricisi 4 faiz təşkil edir və inkişaf etmiş ölkələr üzrə bu göstərici, orta dünya göstəricisindən aşağıdır. Eyni zamanda, Azərbaycanla bərabər Rusiya və Qazaxıstanda da kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi orta dünya göstəricisinə yaxındır. Bu ölkələrin iqtisadi inkişafında neft amilinin mühüm rol oynaması, aqrar sahənin ÜDM-də payının aşağı olmasının başlıca səbəblərindəndir.

Ümumilikdə isə, aqrar sahə üzrə yaradılan əlavə dəyərin real artım səviyyəsinin iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən zəif olmasının, eləcə də son illərdə bu artımın hələ də dayanıqlı olmamasının səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- kənd təsərrüfatı istehsalının strukturu həm ölkə, həm də regionlar üzrə, ölkənin bu sahə üzrə beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu müqayisəli üstünlüklərə nəzərən qeyri-təkmildir;

- hazırda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların orta ölçüsü kiçikdir ki, bu da istehsalın optimal şərtlərlə aparılması baxımından əlverişli deyil;

- aqrar sahənin müvafiq infrastruktur xidmətləri (irriqasiya, aqrotexservis, baytarlıq, fitosanitar, elmi tədqiqat, damazlıq və toxumçuluq, marketinq, məsləhət-informasiya və s.) ilə təminatında çatışmazlıqların mövcud olması ilə yanaşı kiçik kəndli təsərrüfatlarının bu xidmətlərə əlverişliliyi aşağı səviyyədədir;

- aqrar istehsalçıların öz məhsullarını əlverişli şərtlərlə reallaşdırma bilməməsi, bu sahə üzrə bazar institutlarının lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi, istehsal edilən məhsulların sahədən son istehlakçıya çatdırılması sisteminin fəaliyyətinin qeyri-təkmil olması əsas problemlərdəndir;

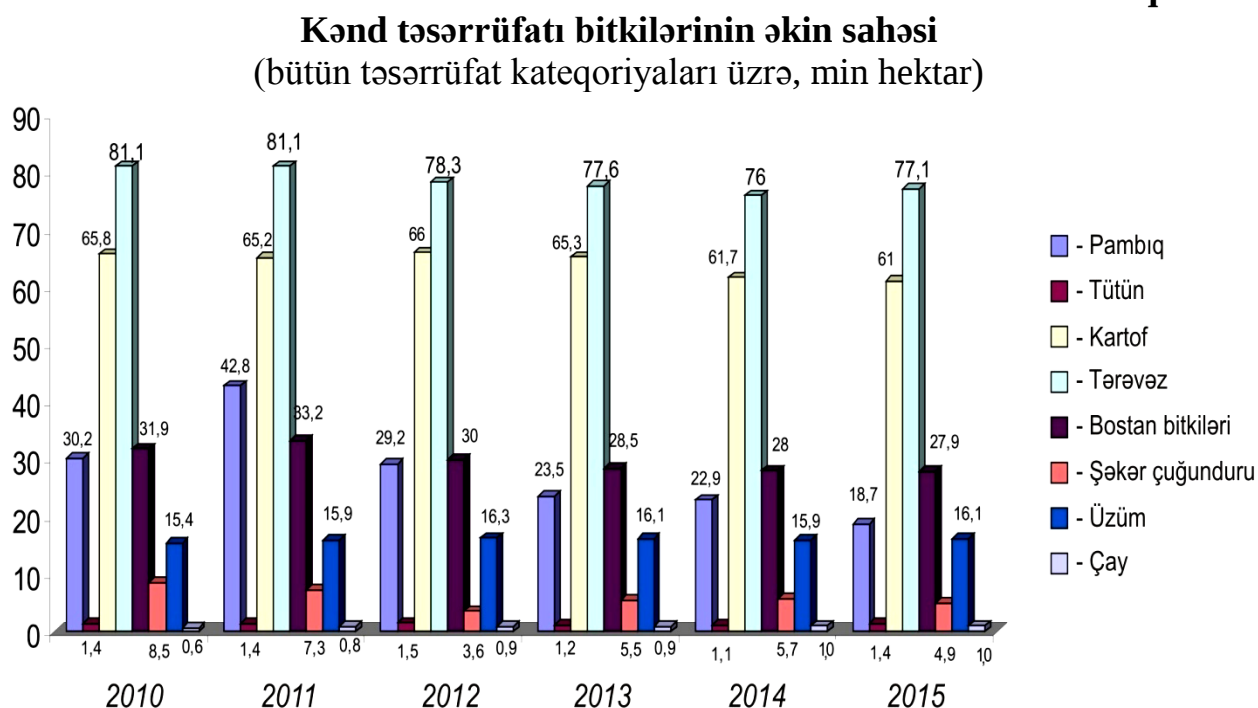
- aqrar istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminatı qənaətbəxş səviyyədə deyil;

- aqrar sahə üzrə insan resurslarının inkişafı aşağı səviyyədədir və buna müvafiq olaraq bu sahə üzrə masir texnologiyaların tətbiqi imkanları məhduddur;

- yuxarıda qeyd edilən səbəblərə görə sahə üzrə əmək məhsuldarlığı və fiziki məhsuldarlıq aşağı səviyyədədir.

Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalında müşahidə olunan dinamik artımın daha çox ekstensiv amillər hesabına təmin olunduğunu söyləmək olar. Təhlil dövründə istehsalında artım baş verən bitkiçilik məhsullarının əkin sahələrinin xüsusi çəkisi yüksəlmiş və eyni zamanda istehsalında azalma baş verən bitkiçilik məhsullarının da əkin sahələrinin xüsusi çəkisi azalmışdır (diaqram 1).

Diaqram 1.

Mənbə: Diaqram Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Diaqramdan göründüyü kimi, pambıq, şəkər çuğunduru və payızlıq buğdanın əkin sahələri illər üzrə kəskin şəkildə, kartof və ərzaqlıq bostan bitkilərinin əkin sahələri isə qismən azalmış üzüm, tütün və tərəvəz bitkilərinin əkin sahələri isə genişlənməmişdir. Yəni ərzaqyönümlü bitkiçilik məhsulları istehsalının əsasən ekstensiv artımı nəticəsində ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalının strukturu səmərəsiz şəkildə formalaşmışdır.

Ölkədə heyvandarlığın yalnız ekstensiv inkişafı nəticəsində yay və qış otlaqlarının tutumundan artıq yüklənməsi və əkinə yararlı sahələrdən də bu məqsədlə istifadənin artması ilə əlaqədar olaraq bitki örtüyünün məhv olması və torpaqların eroziyasının sürətlənməsi baş vermişdir. Belə ki, aparılmış təhlil zamanı məlum olmuşdur ki, bir hektar qışlağa düşən davarların sayı normativ üzrə 2,5 baş olduğu halda, faktiki 4,6 baş, bir hektar yaylağa düşən davarların sayı isə normativ üzrə 5,1 baş olduğu halda, faktiki 15,3 baş olmuşdur. Başqa sözlə, ölkədə heyvandarlığın inkişafı hələlik ekoloji tarazlığın ciddi şəkildə pozulması hesabına təmin edilir.

Müəyyən mənada demək olar ki, heyvandarlıq sahəsi üzrə də artım daha çox ekstensiv xarakter daşıyır. Çünki, bu məhsulların istehsalındakı artım da heyvanların baş sayının çoxalması hesabına olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlər ərzində bitkiçilik məhsullarının əksəriyyəti üzrə fiziki məhsuldarlıq göstəricisində artım müşahidə edilir.

Cədvəl 2.4.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) (sent/ha)

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən, faizlə
Dənli və dənli paxlalı bitkilər	20.7	25.4	27.2	27.5	24.0	31.5	131.0
Çəltik	24.7	21.7	23.0	23.3	25.6	24.5	95.0
Pambıq	12.7	15.5	19.5	19.3	17.9	18.8	105.0
Tütün	24.0	24.9	27.9	28.4	25.8	25.4	98.0
Kartof	145.0	144.0	147.0	152.0	133.0	136.0	102.0
Tərəvəz	142.0	146.0	150.0	154.0	152.0	158.0	103.0
Meyvə və giləmeyvə	70.6	71.7	73.8	74.3	72.0	71.4	99.0
Üzüm	74.7	81.5	88.6	88.9	82.5	86.6	104.0

Şəkər çuğunduru	304.0	346.0	332.0	331.0	309.0	376.0	121.0
Çay	9.4	9.8	10.5	12.0	10.1	12.4	122.0

Mənbə: Azərbaycan kənd təsərrüfatı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2016.

Cədvəldən göründüyü kimi, tərəvəz, pambıq və çay yarpağı istehsalı isnisna olmaqla, digər bitkiçilik məhsulları istehsalının məhsuldarlığı 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə əsaslı şəkildə artmışdır. Lakin, Azərbaycanda bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlıq göstəriciləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə kifayət qədər aşağıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesi üzrə son illər əsaslı inkişafa nail olunmuşdur. Belə ki, müasir texnologiyalara əsaslanan emal müəssisələri şəbəkəsinin formalaşması nəticəsində, ölkədə emal məhsullarının istehsalı üzrə dinamik artım təmin edilmişdir.

Yerli kənd təsərrüfatı sektorunun və emalı sənayesinin sürətli inkişafı əksər ərzaq məhsullarına olan tələbatın əsasən daxili istehsal hesabına təmin edilməsinə şərait yaratmışdır.

Ölkənin ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi ilə bağlı statistik məlumatlardan göründüyü kimi, ölkə əsasən emal edilmiş ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, mövcud aqrar texnologiyalar şəraitində Azərbaycanda dənli bitkilərin istehsalı kifayət qədər rəqabətqabiliyyətli deyil. Təbii ki, bu səbəbdən ölkənin dənli bitkilərə olan mövcud tələbatının ödənilməsində idxal mühüm rol oynayır.

Bəzi məhsullara olan tələbatın ödənilməsində idxalın rolunun nisbətən böyük olması ümumilikdə üç səbəblə bağlıdır.

Birincisi, bəzi yeyinti məhsullarının yerli xammal bazası zəif olduğuna görə bu məhsullar yarımfabrikat şəklində idxal edilərək ölkədə emal edilir, sonradan hazır məhsul kimi həm daxili bazarda satılır. Bu xüsusilə bitki yağları, şəkərdən hazırlanan məmulatlar və qismən də meyvə şirələrinə aiddir.

İkinci, bu məhsullar üzrə çeşid çoxluğu müxtəlif istehlakçı zövqlərinə uyğun müxtəlif məhsulların istehlakını və nəticə etibarilə həmin məhsulların idxalını şərtləndirir.

Üçüncüsü, bu məhsullar üzrə yerli istehsal güclərinin mövcud tələbatı tam ödəyə bilməməsi müvafiq məhsulların idxalını zəruri edir.

Beləliklə, ölkənin ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsinin daha da gücləndirilməsi baxımından kənd təsərrüfatı sahəsində məhsuldarlığın yüksəldilməsinə və emal sənayesi güclərinin artırılmasına ehtiyac vardır.

Əldə olunan nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ölkədə uğurla həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində, eləcə də aqrar sahəyə edilən dövlət yardımları sayəsində ümumilikdə kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi, eləcə də bu sahədə yaradılan əlavə dəyərin həcmi ilbəil artır. Bununla belə, kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyərin artım dinamikası ümumilikdə iqtisadiyyatın, o cümlədən də qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası ilə müqayisədə zəifdir;

2. Pambıq, şəkər çuğunduru, çay və tütündən başqa, digər bitkiçilik məhsullarının istehsalı hər il sabit şəkildə artır.

3. Heyvandarlıq və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə yanaşı emal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının da istehsal həcmələrinin sabit artımı təmin edilmişdir;

4. Kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin inkişafı nəticəsində ölkənin əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi yüksəlmişdir.

Bununla belə qazanılan nailiyyətlərin davamlılığı üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- Kənd təsərrüfatı istehsalının strukturunun həm ölkə, həm də regionlar üzrə, ölkənin bu sahə üzrə beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu müqayisəli üstünlüklər əsasında təkmilləşdirilməsi;

- Aqrar sahənin müvafiq infrastruktur xidmətləri (irriqasiya, aqrotexservis, baytarlıq, fitosanitar, elmi tədqiqat, damazlıq və toxusçuluq, marketinq, məsləhət - informasiya və s.) ilə təminatının, bu sahəyə özəl bölmənin cəlb edilməsini stimullaşdırmaqla inkişaf etdirilməsi, bu istiqamətdə birbaşa dövlət dəstəyinin əsasən kiçik kəndli təsərrüfatlarına istiqamətləndirilməsi;

- Aqrar istehsalçıların öz məhsullarını əlverişli şərtlərlə reallaşdırması üçün bu sahə üzrə bazar institutlarının inkişaf etdirilməsi, əhəlinin əsas kənd təsərrüfatı

məhsulları ilə etibarlı və fasiləsiz olaraq təmin edilməsi məqsədilə regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının mövsümi saxlanması üçün müvafiq anbar şəbəkələrinin yaradılması, istehsal edilən məhsulların sahədən son istehlakçıya çatdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- Aqrar istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminatı sisteminin inkişaf etdirilməsi;

- Aqrar sahə üzrə insan resurslarının inkişafına və bu sahə üzrə müasir texnologiyaların tətbiqinə birbaşa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və s.

2.2. Aqrar istehsalda səmərəlilik göstəriciləri ilə qiymət dinamikası arasında funksional asılılığın təhlili

Dayanıqlı və dinamik inkişaf iqtisadiyyatda fasiləsiz və tarazlı artımın təmin olunmasını nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın inkişafında optimal sahələrarası nisbətlərin təmin olunması istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsini, mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektlərinin maddi-texniki resurslara olan tələbatının daha düzgün ödənilməsini özündə əks etdirir. Bu da bilavasitə dayanıqlı inkişafa nail olunmasından asılıdır.

Aqrar sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafı əhalinin ərzaq məhsullarına artan tələbatının effektiv şəkildə qarşılanması zərurətindən irəli gəlir. Dayanıqlı inkişafa nail olunması eyni zamanda kənd təsərrüfatının çoxfunksionallığından irəli gəlir. Məlum olduğu kimi aqrar sahə təkcə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmir. O eyni zamanda sənayenin xammalla təchiz olunmasında da əhəmiyyətli rolə malikdir. Kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı kənd ərazilərinin inkişafı, ekoloji mühitin mühafizəsi, kənd əhalisinin məşğulluğunun təmin olunması, əhali gəlirlərinin yüksəlməsi ilə sıx əlaqədardır.

Ölkə Prezidenti İ.Əliyev öz çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, “biz aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı bütün imkanları səfərbər etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı

istehsalçılarından da keyfiyyətli məhsul, mütərəqqi təsərrüfatçılıq vərdisləri, yüksək işgüzarlıq və təsərrüfatçılıq gözləyirik. Kənd təsərrüfatı yalnız iqtisadi fəaliyyət növü deyil, o həm həyat tərz, həm də xalqımızın uzun illərdən bəri yaşatdığı təsərrüfatçılıq ənənəsidir". Bu dəyərli fikirlərin davamı kimi demək olar ki, doğrudan da aqrar sahə həm də ölkənin strateji maraqlarına xidmət edən sahələrdən biridir. Belə ki, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafına nail olunması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə müşahidə olunan hər hansı bir qeyri - sabitlik bilavasitə özünü ərzaq bazarında müşahidə etdirir. Ərzaq bazarında konyuktur tərəddüdlər, qiymətlərin qeyri - sabitliyi isə son nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Odur ki, aqrar sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafına nail olunması sosial sabitliyin qarantı kimi çıxış edir. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafına əslində üç aspektdən yanaşmaq lazımdır:

- İqtisadi dəyişikliklərin ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinə mənfi təsirinin qarşısının alınması;
- iqtisadiyyatın sahə və ərazi komplekslərində yaranan struktur ziddiyyətlərin və qeyri - bərabər inkişafın qarşısının alınması;
- qloballaşmanın mənfi təzahürlərinin aqrar sahəyə mənfi təsirinin neytrallaşdırılması.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının əsasən daxili istehsal hesabına ödənilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün qiymətlərin səviyyələri istehsala stimullaşdırıcı təsir göstərməlidir.

Aqrar sahədə istehsalın çoxsaylı və özünəməxsus xüsusiyyətləri, həmçinin müxtəlif, bəzən də ziddiyyətli amillərin təsiri qiymətqoyma prosesini mürəkkəbləşdirir. Bunlar isə təsərrüfatlara həmin amillərin hər birinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla kompleks formada baxılmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, alqı-satqı prosesində yaranan müxtəlif əmtəə qruplarının iqtisadi əlaqələrini müəyyən edən qiymət mexanizminin sosial - iqtisadi proseslərin istiqamətlərinə uyğun olaraq ardıcıl şəkildə təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Bütövlükdə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı onun ayrı-ayrı subyektlərinin davamlı, fasiləsiz fəaliyyətindən və inkişafından asılıdır. Buna görə də kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafından danışırkənd ilk növbədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal prosesinə və mikrosəviyyədə qiymətməmələgəlmə məsələlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Qiymət mexanizmi ümumi iqtisadi mexanizmin tərkib hissəsi olduğundan qiymət özü də digər iqtisadi və maliyyə göstəriciləri ilə sıx bağlıdır. Elə buna görə də kənd təsərrüfatının dayanıqlı və dinamik inkişafında qiymətin rolu digər iqtisadi maliyyə göstəriciləri ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Aşağıdakı cədvəldə son illərdə respublikamızda fəaliyyət gösrərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bir sıra əsas iqtisadi göstəriciləri verilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına verilən maliyyə yardımları onların məhsullarının satışından əldə edilən rentabellilik səviyyəsinə təsir edərək onu dəyişmişdir. Bu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarında aydın görünür.

Cədvəl 2.5.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği, (faiz)

Göstəricilərin adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dənli bitkilər	39,8	42,9	47,6	50,2	41,0	47,3
Xam pambıq	7,5	-12	12,8	-	43,6	10,6
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	51,8	139,6	154,2	83,3	135,4	201,8
Tütün	50	41,6	22,8	68,3	180,2	83,0
Yaşıl çay yarpağı	3,4	9,5	8,7	2,4	3,3	-
Kartof	52,5	15,6	22,5	4,4	26,2	17,6
Tərəvəz (açıq torpaqda)	40,9	6,8	41,3	84,8	94,3	71,4
Bostan məhsulları	43,4	48,3	44	41,7	38,1	43,1
Meyvə və giləmeyvə	11,3	14,3	29,5	4,0	15,8	24,8
Üzüm	22,4	-3,8	6,9	14,3	30,8	14,1
bitkiçilik məhsulları üzrə	30	24,1	35,5	35,1	29,3	28,4
mal-qara və quş əti, cəmi	10,9	25,7	20,9	12,3	10,8	9,6
heyvandarlıq məhsulları üzrə	10,5	20,5	15,1	16,5	9,4	8,7
bütövlükdə məhsul satışından	13,4	19,7	17,7	16,5	16,0	15,7
təsərrüfatların balans üzrə	16,6	21,3	19,2	18,3	17,0	18,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri, 2016.

Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, bitkiçilik üzrə rentabellik səviyyəsinin azalması müşahidə olunmuşdur. 2014-cü ildə bu göstərici 2013-cü ilə nisbətən 5,8% , heyvandarlıqda isə 7,1% azalmışdır. Bu da aqrar sahibkarlığın maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasına maneə yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, xam pambıq, şəkər çuğunduru, tütün, üzüm və kartof kimi aktiv satış bazarı, eləcə də tədarük və emal müəssisələri olan məhsulların istehsalında rentabellik səviyyəsi yüksəkdir və illər üzrə artmaqdadır.

Hər bir kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçısı konkret məhsul vasitəsi ilə hansı məqsədlərə çatmağa çalışdığını aydınlaşdırmalıdır. Bu zaman istehsalçı qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoya bilər:

- öz istehsal - təsərrüfat fəaliyyətini gələcəkdə də qoruyub saxlamaq imkanlarına malik olmaq;
- gözlənilən mənfəəti maksimum səviyyəyə çatdırmaq;
- bazar payı göstəricilərinə və yaxud əmtəənin keyfiyyət göstəricilərinə görə liderlik qazanmaq.

Bazar şəraitində çoxlu istehsalçı və güclü rəqabət olduqda və ya istehlakçı tələbatı ciddi sürətdə dəyişildikdə hər bir istehsalçı gələcəkdə öz istehlal - təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirmək imkanlarına malik olmaq qabiliyyətini saxlamalıdır. Əks halda müvafiq səbəblərlə əlaqədar olaraq istehsalçı öz istehsal - təsərrüfat fəaliyyətini dayandırmaq riski ilə üzləşə bilər.

Hər bir məhsul istehsalçısı eyni zamanda istehsal etdiyi məhsula bazarda olan tələbatı müəyyən etməyi bacarmalıdır. Tələbat müəyyən edildikdən sonra məhsul istehsalçısı öz istehsal etdiyi məhsuluna dəqiq qiymət səviyyəsi müəyyən edə bilər. Şübhəsiz ki, bu zaman xərclərin səviyyəsinin də nəzərə alınması, qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Əslində bu iki məsələ, yəni bazarda məhsula təklif və tələbin müəyyən edilməsi məhsula ilkin sərmayə qoyuluşunun demək olar ki, əsasını təşkil edir. Ona görə də bu məsələlərə xüsusilə də xərclərin qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət verilməlidir. Yalnız bundan sonra istehsalçı öz məhsulu üçün əlverişli satış qiyməti səviyyəsini müəyyən edə bilər.

Aqrar sahəyə dövlətin maliyyə yardımı mütamadi olaraq artırılır. Kənd

təsərrüfatı istehsalçılarına güzəştli kreditlərin verilməsi, xüsusilə sahibkarlara və kənd təsərrüfatı kooperativlərinə, digər kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyyə köməyi məsələləri həll olunmuş, büdcə hesabına əkinlərin güzəştli sığortasını tətbiq etmiş, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin borclarının silinməsi və müddətin artırılması, borclar üzrə faiz və cərimələrin silinməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına və taxıl qəbulu müəssisələrinə məhsulun daşınması üzrə dəmir yolu tariflərinin kompensasiyası, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına yanacaq və elektrik enerjisi verilməsinin xüsusi tariflərinin müəyyənləşdirilməsi məsələlərinin həlli istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

Aqrar sahədə həm də fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarına maliyyə dəstəyi göstərilmişdir. Bu da həmin təsərrüfatların istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin azalmasına şərait yaradaraq mənfəətliliyinin yüksəlməsinə imkan vermişdir.

Kənd təsərrüfatının dayanıqlı və dinamik inkişafı prosesində bu sahənin məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi də birinci dərəcəli məsələlərdən biri olmalıdır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması cəmiyyətin inkişaf dialektikası, mahiyyət və xarakterinə görə sosial – iqtisadi inkişaf qanunları ilə əlaqələndirilməlidir. Cəmiyyətin ayrı – ayrı inkişaf mərhələlərində təsərrüfat mexanizminin tətbiqi üsulları müxtəlif olsa da bunlar xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir. Buna görə də keyfiyyətin yüksəldilməsi mexanizmi təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi olub tələbatla əlaqədardır. Tələbat keyfiyyətin yüksəldilməsinin yeni iqtisadi mexanizmini tələb edir, bu isə məhsul istehsalı və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə stimül yaradan iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsini qarşıya qoyur. Məhsul istehsalına və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə stimulun yaradılması dövlət və ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən həyata keçirilir. Keyfiyyət üzrə iqtisadi mexanizmə məhsulun və əməyin keyfiyyətinin stimullaşdırılması, ədalətli qiymətpoyma, kollektiv və fərdi mənafeələrin əlaqələndirilməsi aid edilə bilər. Odur ki, keyfiyyətlə əlaqədar iqtisadi mexanizmin bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə dünya bazarında məhsulun tələbatı ödəməsi rəqabəti bir sıra

amillərlə müəyyən edilir. Alıcı məhsulun keyfiyyətinə və qiymətinə daha yüksək həssaslıq nümayiş etdirir. Eyni zamanda cari təsərrüfat münasibətləri şəraitində məhsulun keyfiyyəti iqtisadi inkişafın əsas amili qəbul olunur. Ona görə də keyfiyyətin yüksəldilməsi tələb-təklif nisbətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar iqtisadi mexanizmin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Rəqabətli bazar şəraitində istehsalçı məhsulu yüksək qiymətə satmaq üçün onun keyfiyyətini yüksəltməli və ya onun keyfiyyətli saxlanmasını təmin etməlidir. Bu da öz növbəsində aqrar münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, həmçinin istehsalçıların maraq və mənafeələrinin daha dolğun təmin edilməsi vəzifələrini qarşıya qoyur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi aqrar istehsalın bütün mərhələlərində təmin olunmalıdır. Başqa sözlə desək, məhsulun istehsalı, saxlanılması, daşınması və istehlakı mərhələlərində itkilərin azaldılması və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının təmin olunmasına maraq artırılmalıdır. İşlənmiş və reallaşdırılan iqtisadi mexanizm əsasən istehsal edilən məhsulların istehlakçılara itkisiz və keyfiyyətlə çatdırılmasına xidmət etməlidir.

Məlum olduğu kimi, sərbəst qiymətməmləşmə bazar iqtisadiyyatının ən mühüm atributlarından biridir. İstehsalçıların öz məhsullarına qiymətləri sərbəst surətdə müəyyənləşdirmək imkanı olmayan yerdə bazar iqtisadi münasibətlərinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Bu zərurətdən irəli gələrək ölkə prezidentinin 1992-ci il 2 yanvar tarixli fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri sərbəstləşdirilmişdir və hazırda qiymətlər bilavasitə tələb-təklif nisbətlərinin təsiri altında formalaşır. Lakin, aqrar bölmədə qiymətlərin tamamilə tələb- təklif mexanizminin təsiri altında sərbəst surətdə formalaşması gözlənilirdi ki bu sahənin davamlı inkişafına zəmin yaratmamışdır. Bunun əksinə olaraq istehsal, tədarük, emal və ticarət müəssisələri arasında qiymət nisbətlərinin pozulması neqativ meyillər doğurmuş və ya mövcud əlverişsiz meyilləri daha da gücləndirmişdir. Qeyd olunanlar aqrar sahədə müvafiq uyğunsuzluqların daha da dərinləşməsi və bu səbəbdən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirlərinin azalması, kənd ilə şəhər arasında əmtəə mübadilənin ekvivalentliyinin pozulması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının emal müəssisələrinin inhisarçı mövqeləri

ilə qarşılaşması və s. şəklində özünü biruzə verdi.

Hazırda istehsalın stimullaşdırılması prosesində tələb təklifin tarazlığında yaranan çətilikləri ölkəyə idxal olunan məhsulların qiymətlərinin səviyyəsinin təsiri nəticəsində bəzən ölkədaxili istehsalçılar əmtəələrinin qiymətlərini özlərinin iqtisadi maraqlarına uyğun gəlməyindən asılı olmayaraq bazarın tələbi səviyyəsində müəyyən etməyə məcbur olurlar.

Kənd təsərrüfatının dayanıqlı və dinamik inkişafında qiymətin rolunu araşdırarkən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında iştirak edən istehsal vasitələrinin qiymətlərinin, həm də aqrar bölmədə istehsal olunmuş məhsulların qiymətlərinin əlaqəli şəkildə bir-birinə təsirindən də danışmaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatında istifadə edilən sənaye təyinatlı məhsulların qiymətləri kənd təsərrüfatı məhsullarına nisbətən nə qədər sürətlə artarsa bu kənd təsərrüfatı istehsalında çalışanların maraqlarına mənfi təsir göstərir. Belə vəziyyət kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə imkanlarını daha da məhəddəşdirir və bəzən istehsalı səmərəsiz edir. kənd təsərrüfatıda istifadə olunan sənaye məhsullarının (yanacaq, texnika, mineral gübrə və s.) qiymətlərin daha yüksək dərəcədə artması nəticəsində bəzi məhsulların istehsalı zərərlə başa gəlir. Belə bir vəziyyət əsasən heyvandarlıq sahəsində yaranmışdır. Belə ki mal, qoyun və quş ətinin maya dəyərinin artım dinamikası son illərdə onların satış qiymətlərinin artım dinamikasını üstələyir.

Tədqiqatlar göstərir ki son beş ildə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri orta hesabla 25-30 faiz, kənd təsərrüfatına satılan texnikanın və gübrələrin qiyməti isə 2-3 dəfə artmışdır. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları və kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətlərinin artımı arasındakı nisbətlər açıq şəkildə sonuncuların xeyrinə dəyişmişdir.

Cədvəl 2.6.

**Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal qiymətləri indeksi
(əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)**

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal qiymətləri indeksi	104.2	110.3	99.5	103.2	102.3	101.2
Dənli (düyü istisna olmaqla) bitkilər, paxlalı bitkilər və yağlı toxumlar	103.2	117.8	102.6	104.2	102.5	100.2
Tərəvəz, bostan məhsulları, kökümeyvəli və köküyumrulular	103.5	99.7	92.9	103.1	101.4	93.9
Üzüm	97.6	88.9	88.1	91.3	101.8	106.3
Tropik və subtropik meyvələr	99.2	101.9	101.2	105.3	103.4	121.7
Sitrus meyvələri	109.6	103.1	74.6	95.4	86.6	153.1
Diri heyvanlar və heyvandarlıq məhsulları	104.4	111.3	101.5	103.7	103.0	101.0

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, bütövlükdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal qiymətləri indeksi 2000-2012- illər ərzində daha yüksək tempə tərəddüd etmişdir. 2013-2014-cü illərdə nisbi sabitlik dövrü kimi qəbul etmək olar. Lakin, həmin dövrdə subtropik meyvələrin və sitrus meyvələrinin qiymətləri azalmağa, üzümün qiymətləri isə artmağa başlamışdır. Bu zaman müvafiq qiymətlər indeksinin dəyişməsi 0,2-25,4 faiz aralığında, kənd təsərrüfatında istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətləri indeksi isə 42-75 faiz aralığında artmışdır.

Respublikamızın kənd təsərrüfatında istifadə olunan texnikanın, maşın və avadanlıqların, kimyəvi vasitələrin çatışmazlığı və ya qıtlığı bilavasitə onların qiymətlərini yüksəldir. Bunun nəticəsində də aqrar istehsalçıların məcmu xərcləri artır və qiymətlərin sabitliyi şəraitində onların gəlirləri azalır. Baş verən zəncirvari proses nəticəsində istehsalın səmərəliliyi aşağı düşür və bu istehsalçılarda istehsalın genişləndirilməsinə olan marağı zəiflədir.

Ümumiyyətlə, əsas istehsal vasitələrinə çəkilən xərclər özünü kənd təsərrüfatında investisiya formasında biruzə verir. Daha doğrusu, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları gələcəkdə geniş təkrar istehsal prosesini həyata keçirmək üçün cari dövrdə öz vəsaitlərinin bir hissəsini yığıma və oradan da əsas vəsaitlərin alınmasına yönəldir. Bu vəzifənin reallaşdırılması üçün təsərrüfat subyektləri rentabelli fəaliyyət göstərməyi və öz xərclərini tam ödədikdən sonra onların

hesabında müəyyən qədər əlavə vəsaitlər toplanmalıdır. Başqa sözlə, aqrar təsərrüfatı subyektlərinin fəaliyyəti onların gəlirlərinin bir hissəsinin yığma yönəldilməsini təmin edəcək qədər səmərəli olmalıdır. Yığımın kəmiyyəti isə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti ilə tam maya dəyəri arasındakı fərqdən yaxud aqrar istehsalın rentabelliyindən asılıdır. Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri normal rentabellik səviyyəsini təmin etməklə sahənin davamlı inkişafına zəmin yaradacaq səviyyədə olmalıdır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, son illərdə aqrar istehsal müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyəti göstəriciləri yüksəlir, səmərəlilik göstəriciləri getdikcə artır və zərərlə işləyən subyektlərin sayı azalmaqda davam edir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, onların məhsullarının bazar qiymətləri ilə maya dəyəri arasında formalaşmış nisbətlər istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsinə imkan yaradır.

Yuxarıda qeyd olunanlar kənd təsərrüfatında müasir vəziyyətin çox yaxşı olması anlamına gəlmir. Ona görə ki, burada təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri bir çox spesifik yaxud ənənəvi amillərlə yanaşı qiymət amilindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Elə buna görə də inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət aqrar sahədə qiymətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı ayrıca siyasət aparmaqla sahənin inkişafına daim nəzarət edir.

Respublika rəhbərliyinin düşünülmüş, elmi-nəzəri və praktik baxışlara əsaslanmış sosial-iqtisadi islahatları kənd təsərrüfatının da davamlı iqtisadi inkişaf mərhələsinə keçid üçün real zəmin yaratmışdır. Həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər aqrar sahənin inkişafına da öz təsirini göstərmişdir. Lakin, əldə olunan nailiyyətlər hələ də gözlənilən nəticə deyil. Sahənin inkişafı ilə bağlı məsələlərin uğurlu həlli üçün ilk növbədə onu təmin edən amillər və göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar müəyyən olunmalıdır. Daha sonra hər bir amilin təsir gücü qiymətləndirilməlidir. Araşdırılan problemin xarakterinə uyğun olaraq aşağıdakı cədvəldə özünə yer almış göstəricilər arasında funksional asılılıqların və korrelyasiya əlaqələrinin müəyyən olunmasını zəruri saymaq olar.

Cədvəl 2.7.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas iqtisadi göstəricilərinin dinamikası (2010=100)

İllər	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq ÜDM	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya milyon manat	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas fondlar, ilin sonuna balans dəyəri ilə milyon manat	Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri, min manat	Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri 1000 ha	Kənd təsərrüfatı müəssisələrində 1 sentner məhsula əmək məsrəfi, saat	Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan 1 sentner məhsul-lun maya dəyəri, manat	Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiyməti, manat	Mənfəətin məbləği, min manat	Satışdan əldə edilən pul gəliri, min manat	Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə milyon manat	Kənd təsərrüfatı məhsullarının təsərrüfat kateqoriyaları üzrə fiziki həcm indeksi, müqayisə	Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı
	Y_8	X_1	X_2	X_3	X_5	X_6	Y_1	Y_2	Y_3	Y_4	Y_5	Y_6	Y_7
2010	287,19	4101,54	184,79	172,70	163,74	97,24	139,11	250,73	6020,56	3227,55	342,10	161,7	78,25
2011	308,95	6630,77	193,58	213,95	152,08	95,21	180,58	278,99	5326,48	3201,54	348,59	158,2	73,48
2012	348,33	6727,69	200,10	202,56	154,41	97,46	221,21	292,68	6893,42	3528,58	406,80	167,4	68,31
2013	370,76	9981,54	213,02	212,37	158,15	99,48	256,92	298,85	8593,75	5002,14	435,51	178,4	68,21
2014	411,41	8835,39	222,15	205,91	161,71	96,42	289,02	299,57	9266,45	5661,98	471,47	187,2	66,85
2015	409,94	5598,46	247,11	212,49	154,95	97,13	168,63	282,71	11074,18	6829,63	469,78	182,3	70,56

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (www.stat.gov.az)

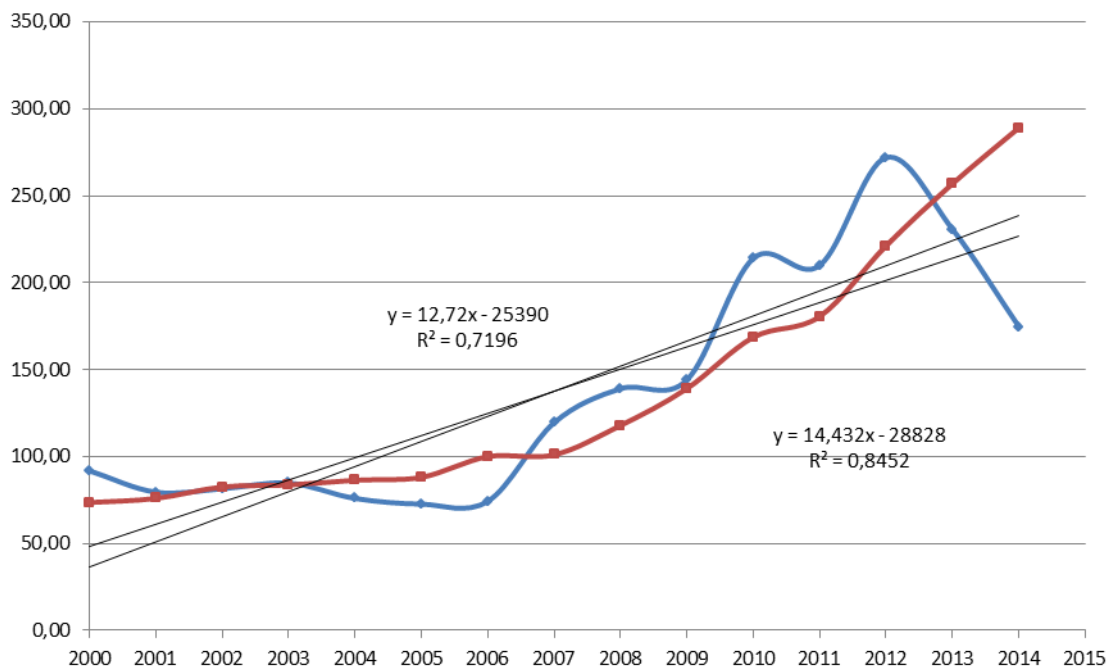
Təhlildən o da aydın olur ki, sabit artım yalnız kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, əsas fondlar, ilin sonuna balans dəyəri, kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan 1 sentner məhsulun maya dəyəri, mənfəətin məbləği, satışdan əldə edilən pul gəliri, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, kənd təsərrüfatı məhsullarının təsərrüfat kateqoriyaları üzrə fiziki həcm indeksi müntəzəm olaraq qalmışdır. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya üzrə ən yüksək göstərici 2012-ci ildə olmuşdur. Daha sonra bu göstəricidən demək olar ki, 2 dəfəyə qədər aşağı düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri göstəricisində də tərəddüdlər olmuş, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığında isə hətta aşağı düşmüşdür.

$$Y_1 = -258,432 + 0,016762x_1 - 0,49324x_2 + 0,838219x_3 - 0,38064x_5 + 3,521924x_6$$

Stanratsəhv (814,1401) (0,005886) (0,484071) (0,431379) (0,925431) (7,728167)

t-statistika (-0,31743) (2,8476) (-1,01895) (1,943116) (-0,41131) (0,455726)

$$F = 18,72271; R = 0,95514; R^2 = 0,912292$$

Qrafik 2.1. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan bir sentner məhsulun maya dəyərinin dinamikası

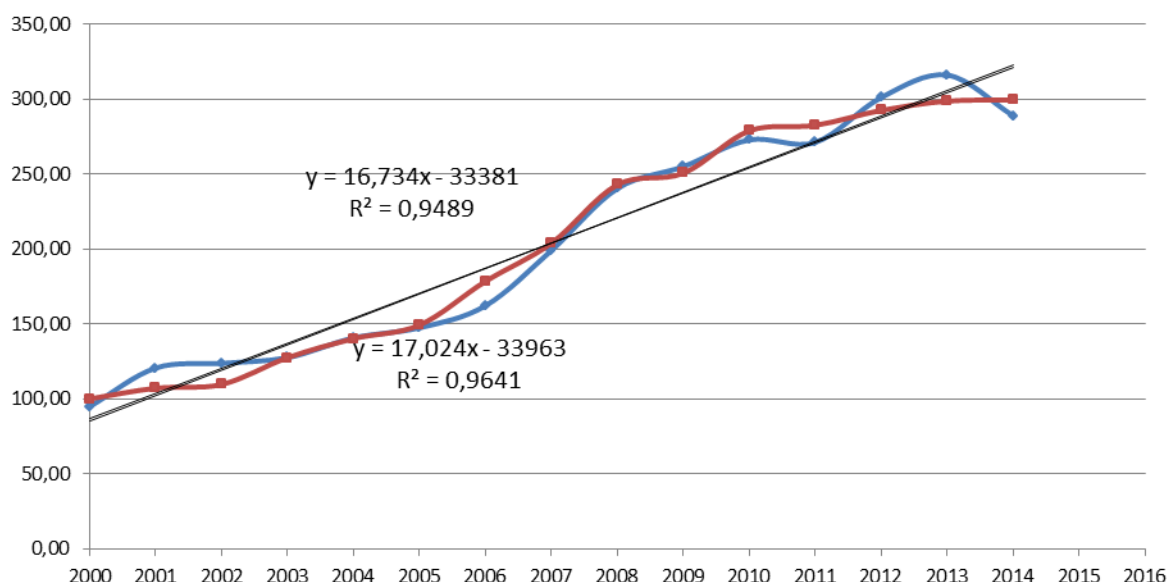
Alınmış mürəkkəb korrelyasiya-regressiya tənliyindən aydın olur ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların indeks göstəricisinin 1 vahid artması kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan bir sentner məhsulun maya dəyərinin indeks göstəricisini 0,017 vahid, kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyərinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması 0,838 vahid, kənd təsərrüfatı müəssisələrində bir sentner məhsula əmək məsrəfinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması 3,522 vahid artmasına səbəb olur və kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas fondlar, ilin sonuna balans dəyərinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan bir sentner məhsulun maya dəyərinin indeks göstəricisinin 0,493 vahid, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (1000 ha) indeks göstəricilərinin 1 vahid artması isə 0,381 vahid azalmasına səbəb olur.

$$Y_2 = 423,137 + 0,009092x_1 + 0,58398x_2 - 0,1649x_3 + 1,14445x_5 - 4,85497x_6$$

Stanratsəhv (411,0474) (0,002972) (0,244401) (0,217797) (0,467237) (3,901838)

t-statistika (1,029412) (3,059415) (2,389437) (-0,75715) (2,449402) (-1,24428)

$$F = 96,40224; R = 0,990793; R^2 = 0,98167$$

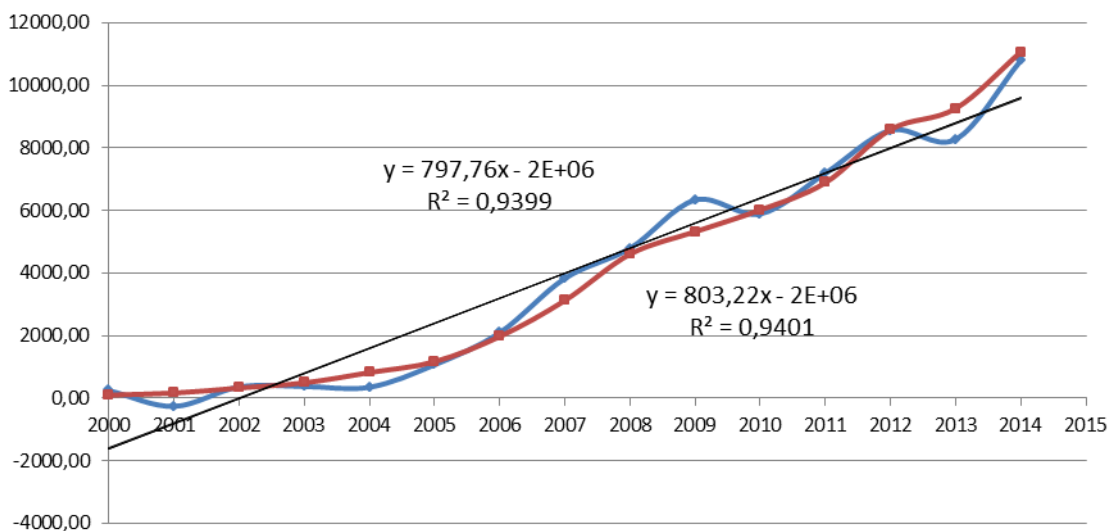
Qrafik 2.2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiymətinin dinamikası

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiymətinin indeks göstəricisinin korrelyasiya-regressiya tənliyindən aydın olur ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların indeks göstəricilərinin 1 vahid artması kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiymətinin indeks göstəricisinin 0,009 vahid, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas fondların ilin sonuna balans dəyərinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması 0,583 vahid, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (1000 ha) indeks göstəricilərinin 1 vahid artması 1,144 vahid artmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyərinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiymətinin indeks göstəricisinin 0,165 vahid, kənd təsərrüfatı müəssisələrində 1 sentner məhsula əmək məsrəfinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması isə 4,855 azalmasına gətirib çıxarır.

$$Y_3 = -46945,6 - 0,14237x_1 + 74,681x_2 + 5,07891x_3 + 15,77875x_5 + 376,4757x_6$$

<i>Stanratsəhv</i>	(16731,97)	(0,120973)	(9,948492)	(8,86557)	(19,01919)	(158,827)
<i>t-statistika</i>	(-2,80574)	(-1,17688)	(7,506766)	(0,57288)	(0,829623)	(2,37035)

$$F = 133,4958; R = 0,993326; R^2 = 0,986696$$

Qrafik 2.3. Kənd təsərrüfatında mənfəətin dinamikası

Kənd təsərrüfatında mənfəətin dinamikasının əks etdirilməsi üçün qurulmuş mürəkkəb korrelyasiya-regressiya tənliyi onu göstərir ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların indeks göstəricilərinin 1 vahid artması kənd təsərrüfatında mənfəətin məbləğinin indeks göstəricisinin 0,142 vahid azalmasına səbəb olduğu halda, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas fondlar, ilin sonuna balans dəyərinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması kənd təsərrüfatında mənfəətin məbləğinin indeks göstəricisinin 74,681 vahid, kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyərinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması 5,079 vahid, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (1000 ha) indeks göstəricilərinin 1 vahid artması 15,779, kənd təsərrüfatı müəssisələrində bir sentner məhsula əmək məsrəfinin indeks göstəricilərinin 1 vahid artması isə kənd təsərrüfatında mənfəətin məbləğinin indeks göstəricisini 376,476 vahid artırır.

Aparılan araşdırmaları aqrar istehsalın həcminə (Y) kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin sayının (X1) və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal qiymətləri (X2) indeksinin təsirinin müəyyən edilməsilə ümumiləşdirmək olar.

Cədvəl 2.8.

kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmində işçilərin orta illik sayından və istehsal qiymətləri indeksindən asılılığı

IL	Y	X1	X2
2011	4525,2	1657	10,3
2012	4844,6	1673,8	-0,5
2013	5244,6	1677,4	3,2
2014	5225,8	1691,7	2,3
2015	5635,3	1698,4	1,2

DİSPERSİYA TƏHLİLİ

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>
Regresiya	2	1708563,632	854281,8161	10,4489204
Qalıq	3	245273,7078	81757,9026	
Yekun	5	1953837,34		

	<i>Əmisallar</i>	<i>Standard səhv</i>	<i>t - statistika</i>	<i>P-qiyməti</i>
Y - kəşimə	-57720,45553	15677,09508	-3,681833607	0,034712945
X1	37,29578385	9,299133454	4,010673041	0,02781373
X2	35,27678019	43,98681528	0,801985321	0,481208483

Asılılıqdan göründüyü kimi X_2 dəyişəninə sabit qalması şərti ilə X_1 bir vahid artarsa Y dəyişəni 37,3 vahid artır. Əksinə X_1 dəyişəni sabit qalarsa və X_2 bir vahid artarsa onda Y dəyişəni 35,28 vahid artır.

Styudent kriteriyasının cədvəl qiyməti etibarlılıq ehtimalına uyğun gələn 0,95 kəmiyyətinə bərabər olacaqdır. Əgər t – statistika hesablanmış cədvəlin qiymətilə tənliyin əmsallarını müqayisə etsək onda regressiya tənliyinin bütün əmsalları statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 2.9.

Korrelyasiya matrisi

	Y	X_1	X_2
Y	1	0,920625819	-0,448744289
X_1	0,920625819	1	-0,626347495
X_2	-0,448744289	-0,626347495	1

YEKUN NƏTİCƏLƏR

Cədvəl 1

REGRESİYA STATİSTİKASI	
R kvadratı	0,935128679
R kvadratında düzəliş	0,874465646
Normal R kvadratı	0,790776077
Standard səhv	285,9333884
Müşadə	6

R – kvadrat əmsalı 0,9351-ə bərabərdir. Sərbəstlik dərəcəsi itkisinə görə düzəldilmiş çoxluğun determinasiya əmsalı $R_{adj}^2 = 0.8744$ səviyyəsinə təşhix olunmuşdur. Eyni zamanda Fişer kriteriyası $F = 10.44$ -dür.

Modelin əhəmiyyətlik dərəcəsi 0,03 – 0,05 aralığında olduğundan Fişer kriteriyasına görə bu model adekvatdır. Mövcud avtokorrelyasiya üçün qalıqları yoxlamaqdan ötrü cədvəl 1-də Darbin – Udsen statistikasının qiymətini yazaq:

$$DW = 1,1708.$$

əlavə cədvəldən istifadə edərək 5%-ə bərabər əhəmiyyət səviyyəsinə görə d_L və d_U əhəmiyyətli nöqtələri təyin edilir.

Burada $m = 2$, $n = 6$ olduqda $d_L = 1,28$; $d_U = 1,57$.

Beləliklə, $DW < d_L$ olduğundan avtokorrelyasiyanın olmaması ilə bağlı 0 hipotezi qəbul edilə bilməz.

Nəticə:

Eksperimental məlumatlara (yüksək determinasiya əmsali və əhəmiyyətli F statistikasına malik, bütün reqressiya əmsalları statistik cəhətdən əhəmiyyətli olsa da) qurulmuş reqressiya tənliyi (1.1), aşağıdakı çatışmazlıqlara malik olduğu üçün praktiki məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz: təsadüfi sapmaların qalıqlarının avtokorrelyasiyası var . Bu modeldən istifadə etmək üçün təsadüfi sapmaların avtokorrelyasiyasını düzəltmək lazımdır.

Aparılan təhlil və proqnozların nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar

Cədvəl 2.10

**2015-2020-ci illər üçün aqrar istehsalın səmərəliliyi
göstəricilərinin proqnozu**

İllər	Bir sentner məhsulun maya dəyərinin proqnoz göstəriciləri		Bir sentnerinin satış qiymətinin proqnoz göstəriciləri	
	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz
2015	240,8	252,48	338,01	340,36
2016	253,52	266,912	354,744	357,384
2017	266,24	281,344	371,478	374,408
2018	278,96	295,776	388,212	391,432
2019	291,68	310,208	404,946	408,456
2020	304,4	324,64	421,68	425,48
	Bir sentner məhsula əmək məsrəfinin proqnoz göstəriciləri		Məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin proqnoz göstəriciləri	
	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz
2015	66,012	66,0795	5987,95	6124,2
2016	64,4928	64,5648	6448,08	6601,88
2017	62,9736	63,0501	6908,21	7079,56
2018	61,4544	61,5354	7368,34	7557,24
2019	59,9352	60,0207	7828,47	8034,92
2020	58,416	58,506	8288,6	8512,6
	Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun proqnoz göstəriciləri		Kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki həcmnin proqnoz göstəriciləri	
	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz
2015	510,1	510,84	192,6715	193,7315
2016	540,44	541,296	198,3696	199,6336
2017	570,78	571,752	204,0677	205,5357
2018	601,12	602,208	209,7658	211,4378
2019	631,46	632,664	215,4639	217,3399
2020	661,8	663,12	221,162	223,242

2.3. Xarici bazara çıxış imkanlarının reallaşdırılmasında aqrar-bazar konyunkturunun formalaşması meylləri.

Ölkəmizdə bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşması ardıcıl olaraq digər sahələrlə yanaşı kənd təsərrüfatında da özünü biruzə vermiş və getdikcə bu sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə qiymətlərin formalaşması proseslərinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə başlamışdır.

Qiymətlər daha dinamik və dəyişkənlik xüsusiyyətlərinə malik olmaqla kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsinə, bu sahədə çalışanların maraq və mənafeələrinin təmin edilməsinə, həmçinin sahənin ixrac potensialının yüksəldilməsinə öz təsirini göstərir. Qeyd olunanlar, hər şeydən əvvəl, aqrar sferada qiymətlətin dinamikasını şərtləndirən amilləri aşkar edilməsi və onların təsir gücünün müəyyənləşdirilməsi təlbini qarşıya qoyur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə təsir göstərən amilləri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- qiymətlərə təsir göstərən ümumi amillər;
- kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan amillər.

Bildiyimiz kimi, ümumi amillər tələb və təklif, ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsi, xüsusilə də kənd təsərrüfatında əsas və dövriyyə vəsaitləri kimi istifadə edilən sənaye məhsullarının, yanacağın qiymət səviyyəsi ilə bağlıdır.

Spesifik amillər isə kənd təsərrüfatı məhsullarının ayrı-ayrı növləri üzrə fərqlənə bilər. Məsələn, bitkiçilik məhsullarının qiymətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən torpaq amilinin heyvandarlıq məhsullarının qiymətlərinə təsiri çox zəifdir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, bütün digər əmtəələr kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə də tələb və təklif amilləri əhəmiyyətli təsir göstərir. Lakin, kənd təsərrüfatı müəssisələrində qiymətlərin formalaşması zamanı bir sıra spesifik sahəvi amillərin təsiri də özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri olan nəhəng təbii-iqtisadi

potensiala malikdir. Buna baxmayaraq, hələ də ölkəmizdə bir çox məhsullar üzrə Ərzaq Təhlükəsizliyi Doktrinası ilə müəyyən edilən özünütəminatın astana həddinə nail olunmamışdır. Bundan əlavə ev təsərrüfatlarınınqida məhsullarının alınmasına sərf etdikləri xərclər onların ümumi xərclərində 50 faizə yaxın xüsusi çəkiyə malikdir. Bu faktlar öz növbəsində sual yaradır. Hansı səbəbdən aqrar islahatların nəticələri qənaətbəxş deyil? Əslində bu sual bir qədər əvvəl yaranmışdır, lakin postneft dövrünün çətinlikləri onlara konkret cavabların verilməsinə zərurət yaratdı. Qeyd olunan vəziyyətin tarixi köklərini araşdırsaq qeyd etməliyik ki, ötən əsrin 90-cı illərində iqtisadiyyatda köklü islahatların aparılmasına start verildi. Təcrübəyə görə reallaşdırılan proqramların təhlili göstərir ki, bir iqtisadi sistemdən digərinə keçid 2 ildən az müddətə həyata keçirilə bilməz. Lakin həmin dövrdə bilavasitə sosializmin kapitalizmlə əvəz olunması variantı qarşıya qoyulmasa da işlərin gedişi sanki məqsədin yalnız belə olduğunu təsdiq edirdi. Dəyişikliklərin şok xarakteri əhalinin, müəssisə və təşkilatların üzləşdiyi təbii fəlakətləri xatırladırdı. Nəticədə əhali arasından ümumxalq mülkiyyətinin mənimsənilməsi hesabına kapitalla sahib olan yeni təbəqə formalaşdı. Xüsusi mülkiyyətin və sahibkarlar sinfinin formalaşması prosesi ictimai fəaliyyətin prioritetinə çevrildi. İlk kapitalın yaradılması metodları və formaları müxtəlif olsa da, bir qayda olaraq mənəvi prinsiplərə uyğun deyildi.

Mövcud iqtisadi sistemin dağılması istehsalın tənəzzülünə səbəb oldu. Əhalinin real gəlirləri dəfələrlə azaldı, sahələrarası əlaqələr qırıldı və inkişaf perspektivləri itirildi. Islahatların daha az itkilərlə aparılması mümkün olsa da göstərilən əlverişsiz vəziyyət keçid dövrünün çətinlikləri kimi qiymətləndirilirdi. Həmin dövrdə iqtisadiyyatın tənəzzülü nəticələrinin yumşaldılması üçün milli valyuta dövriyyəyə buraxıldı və onun məzənnəsi yaxın qonşu dövlətlərin, o cümlədən rublun məzənnəsindən yüksək təyin olundu. Nəticədə xarici ölkələrdən idxal olunan məhsullar ucuzlaşdı və yerli məhsulları daxili bazardan sıxışdırıb çıxarmağa başladı. Bu respublikanın təbii sərvətlərinin cəlb etdiyi idxalçı ölkələrin maraqlarına tam uyğun idi. Beləliklə, milli sərvətlərin xarici ölkələrlə birlikdə istifadəsi üzrə münasibətlər mexanizmi formalaşdı. Bu ssenari daha çox enerji resursları üzərində quruldu. Sxem çox sadədir: neft və neft məhsulları ixracı hesabına əldə olunan

valyuta resurslarının bir hissəsi bu məhsulları idxal edən ölkədə saxlanılır, digər hissəsi isə ərzaq malları ilə mübadilə olunur. Həmin ssenari bu gündə öz mənfi nəticələri ilə tətbiq olunmaqdadır.

Qeyd olunan dövrdə kənd təsərrüfatında əlverişsiz qiymət nisbətləri formalaşdı, lakin hesab olunurdu ki, bazarın bu «görünməz əl»i bütün məsələləri tənzimləyəcək və dövlət heç də bütün sahələrin fəaliyyəti nəticələrinə görə məsuliyyət daşımamalıdır. Səmərəsizlik bəhanəsi ilə iri kənd təsərrüfat ı müəssisələri və infrastrukturları dağıdıldı, daxili qiymətlərin tədricən dünya qiymətlərinə yaxınlaşdırılması üzrə tədbirlərə start verildi. Nəticədə yerli istehsalçılar demək olar ki, bütün rəqabət üstünlüklərini itirdilər. Dünya iqtisadiyyatına sürətli integrasiya olunmaq istəyi ilə beynəlxalq ticarət qaydalarına və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə çox yüksək əhəmiyyət verildi.

Ərzaq məhsulları istehsalının kəskin azalması şəraitində yerli bazar açıq qaldı və əhalini qida məhsulları ilə təmin etmək başlıca vəzifə idi. Ona görə də ixracatçı müəssisələr tərəfindən göndərilən məhsulların keyfiyyətinə nəzarət zəiflədi və onların təhlükəsizliyinə zəmanət olmadı. ÜTT-nin üzvü olmasa da Azərbaycan da əvəzində heç nə tələb etmədən, itkilərə məruz qalaraq bu təşkilatın qaydalarına riayət olunur. Həmin qaydalarla tanış olan hər kəs bilir ki, ÜTT-yə daxil olmaq şərtləri olduqca diskriminasion yaxud ayrı-seçkilidir. Müvafiq qaydalara görə kənd təsərrüfatına dövlət yardımının həcmi ötən əsrin 90-cı illərində olan səviyyədə dondurulmuşdur. Düşünürük ki, bu həmin təşkilatda «söz sahibi» olan ölkələrdə aparılmış dövlət yardımını təcrübəsinə uyğun gəlmir. Ona görə ki, bu dövlətlərdə aqrar sfera təxminən 20-30 il müddətində güclü dəstəyi altında formalaşmış və inkişaf etmişdir. 90-cı illərdə müvafiq kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yerli və dünya bazarında öz mövqeyini möhkəmləndirilməsi yardım paketinin azaldılmasına rəvac vermişdir. Lakin aqrar sahibkarlıq təşəkkül tapmaqda olan ölkələr qarşısında belə tələblərin qoyulmasının heç bir iqtisadi, sosial, humanitar və mənəvi əsası yoxdur. Məqsəd birdir: **«enerji daşıyıcıları əvəzinə ərzaq»** ssenarisi daim işlək olmalıdır. Başqa sözlə, iqtisadi əməkdaşlıq və yardım adı altında öz iqtisadi hökmranlığını təmin etmək öhdəliyi yerinə yetirilir. Sanki, “iqtisadi əməkdaşlıqdan iqtisadi hökmranlığa

doğru” şüarı rəhbər götürülür. Ən acınacaqlısı odur ki, ÜTT-nin tələblərinə daha çox riayət edən qeyri-üzv ölkələr fitosanitar və veterinar xidmətin ciddiliyində, ixracatçıların daxili bazara nail olunmasında maneələr yaradılmasında mühakimə olunurlar.

Elə bunların nəticəsidir ki, ÜTT kimi beynəlxalq təşkilatların, həmçinin üzv aparıcı ölkələrin ayrı-seçkilik üzərində qurulmuş siyasəti nəticəsində beynəlxalq kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı oliqopolistik struktur almaqdadır. Nəzəri baxışlar və rəqabət prinsipləri mövqeyindən yanaşsaq əslində o xalis (təkmil) rəqabətli bazar strukturuna yaxın olmalıdır.

İdxalın yerli istehsal məhsulu ilə əvəzlənməsi, ərzaq təhlükəsizliyi necə təmin edilə bilər? Bu sualın ilkin müzakirəsi onun mürəkkəbliyini və aktuallığını təsdiq edir. Ehtiyat güclərinin olmaması səbəbindən yeni idxalçıların məhsulu “qadağan olunmuş ölkə”lərin məhsuluna alternativ ola bilməz. Onlar öz güclərini yeni istehsal üzrə artırmalıdır. Bundan əlavə onların məhsullarının uzun müddət ərzində Azərbaycan bazarının tələblərinə cavab verəcəyinə zəmanət olmalıdır, lakin idxal ölkəsinin dəyişdirilməsinə çıxış yolu kimi baxmaq olmaz. Ölkədə yerli istehsal məhsullarının istehsalı həcmi ilbəil artırılmalı və ilk növbədə daxili tələbatı ödəyəcək səviyyəyə çatdırılmalıdır.

Yerli və xarici təcrübə göstərir ki, böhran dövründə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin rolu yüksəlir. Ona görə ki, bazar ölkənin iqtisadi inkişafının bir çox məsələlərini həll etmək gücündə deyil. Yüksək texnologiyalı istehsal külli miqdarda vəsait tələb edir. Bu baxımdan aqrar sektor investorlarını böyük risklər gözləyir. İstehsalın spesifik şəraiti səbəbindən kənd təsərrüfatı obyektiv olaraq iqtisadiyyatın digər sahələri ilə rəqabət apara bilmir, ardıcıl olaraq dövlət tənzimlənməsinə və himayəsinə möhtacdır. ABŞ-da təxminən 80 il ərzində kənd təsərrüfatının hərtərəfli tənzimlənməsi həyata keçirilir. Bu ölkədə məhsulun maya dəyərinin 28 faizi dövlət subsidiyasıdır, fermerlərə kredit 0,5 – 1,5 faizə bərabər illik dərəcə ilə verilir, bundan əlavə ərzaq ixracına dəstək göstərilir. Avropa kəndliləri 1 ha əkin sahəsinə 300 dollardan 1000 dollaradək yardım alırlar ki, bu da yerli istehsalçılarımızla müqayisədə dəfələrlə yüksəkdir.

Aqrar sahədə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi problemini həll etmək, kənd təsərrüfatı xammalının və məhsulunun iri ixracatçısına çevrilmək üçün Azərbaycanda hərtərəfli şərait vardır. Bu məsələnin reallaşdırılması dünya ərzaq böhranının güclənməsi şəraitində olduqca vacibdir.

İdxalın əvəzlənməsi prosesi yalnız bir variantda, yəni istehsalın inkişafı və genişlənməsi ilə mümkündür. Əks halda iqtisadi sistem öz ərazisindən idxal məhsulunu sıxışdırıb çıxara bilməz.

Aqrar sektorda modernləşdirmənin aparılması və innovasiyanın tətbiqi üçün maliyyə resursları tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, böhran dövründə ümumi əlavə gəlirin bölgüsü yığının xeyrinə baş verir, bu da uzunmüddətli dövrdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olsa da ilk əvvəllər çətinliklər yaradır. İlk baxımdan milli iqtisadiyyatın maliyyə resursları ilə təminatının ən məqbul üsulu ölkədən kapital axınını dayandırmaq və tədricən ölkəyə qaytarılmasıdır. Şübhəsiz ki, kapitalın hərəkətini dayandırmaq mümkün deyil. Lakin ona təsir etmək olar. Xaricdə toplanmış yerli kapital yerli istehsalın inkişafının güclü stimulu ola bilər.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində məhsulun reallaşdırılması ilə bağlı iqtisadi münasibətlər dəyişə bilər. Unutmaq olmaz ki, iqtisadi islahatlara qiymətəmələgəlmədən başlanmışdır. Lakin, ötən dövrdə qiymətlərin sabitliyinin təmin olunmaması əmtəə istehsalçılarını ticarət kapitalından tam asılı vəziyyətə salmışdır. Əmtəələrin daha əhəmiyyətli növlərinin məhdud dairəsinin qiymətlərinə dövlətin təsiri mövcud iqtisadi vəziyyətdə iqtisadi və hüquqi xidmətlərin fəaliyyətinin səmərəli istiqamətidir. Belə əmtəələrə benzin, dizel yanacağı, elektrik enerjisi, taxıl və kredit vəsaitlərini aid etmək olar. Belə ki, onların qiymətlərinin hərəkətini və inflyasiya səviyyəsini müəyyən edir.

Etiraf etməliyik ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri regionlarda istehsalçıların böyük əksəriyyətinin rentabelliğini təmin etmir. Hesablamalara görə rentabellik dərəcəsi inflyasiya səviyyəsindən 20-25 faiz yüksək olmalıdır. Bundan əlavə məhsul satışına zəmanət sistemi yaradılmalıdır.

Daxili istehsalın sürətli inkişafına, idxalın əvəz olunmasına yönəldilən iqtisadi siyasətin xarakterik prinsipləri, əlamətləri və tələbləri vardır. Belə ki, iqtisadi

islahatlar dövründə inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici tərəfdaşların tədbirləri ilə üzləşir. Bir qayda olaraq, onlar uğursuz iqtisadi islahatların nəticələrini “dəstəkləyirlər”. Nəticədə xarici iqtisadiyyatın ölkənin texniki imkanlarına və ardıcıl olaraq əhalinin həyat səviyyəsinə təsiri tədricən artır.

Vacib məqamlardan biri də ölkədə qiymətlərin artımıdır. Hazırda iri ticarət şəbəkələrinin işinin optimallaşdırılması üzrə tədbirlər görülür. Ərzaq məhsullarına qiymətəmələgəlmə sferasında nəzarət gücləndirilir, süni qiymət artımlarının qarşısı alınır. Təcrübə göstərir ki, istehlak kooperasiyası vəziyyətin daha da yaxşılaşmasına gətirib çıxara bilər. Daha doğrusu, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün digər ticarət şəbəkələri ilə rəqabət apara bilən kooperativlər ən yaxşı vasitəçidir.

İntensiv inkişafın tənzimlənməsi strategiyası ilk növbədə makroiqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılıdır. Son illərin iqtisadi mənzərəsini əks etdirən makroiqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, ölkəmizdə makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanmış və dinamik iqtisadi artıma nail olunmuşdur. İqtisadi artım neft və qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı hesabına təmin olunsada bəzi sahələrdə, o cümlədən, kənd təsərrüfatında nisbi sabitlik hökm sürmüşdür. Ona görə də qeyri-neft sektorunun inkişafı strategiyasında kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına dövlət himayəsinin səmərəli metodlarının tətbiqi genişləndirilməli, optimal tənzimləmə və stimullaşdırma mexanizminin formalaşdırılması üçün genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ümumi yanaşmada kənd təsərrüfatının intensiv inkişaf strategiyası aşağıdakı məqsədləri təmin etməlidir:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması;
- aqroemal proseslərinin genişləndirilməsi;
- istehsalın maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi;
- hazır məhsulun satış şəbəkəsinə vəsait qoyuluşunun artırılması;
- əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatı;
- sənayenin kənd təsərrüfatı xammalı ilə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Nəzər almaq lazımdır ki, intensivləşmə prosesinin dövlət tənzimlənməsi metodları ilə seçərkən inzibati metodların tətbiqinə yol verilməməlidir. Bu, müvafiq

sferada rəqabət mühitinə neqativ təsir göstərə bilər. Bununla yanaşı, intensiv inkişafın stimullaşdırılması baxımından iqtisadi metodların tətbiqinin daha səmərəli olması qeyd edilməlidir. İqtisadi metodlar intensivləşmənin daxili motivasiyasını gücləndirməklə inkişaf sürətini artırır və onun əhatə dairəsini genişləndirən potensialdan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Müasir dövrdə aqrar sahənin inkişafının tənzimlənməsi üçün çoxsaylı metodlardan istifadə oluna bilər. Bu metodlar arasında planlaşdırma, büdcə-vergi, pul-kredit, valyuta, sosial və xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi metodları daha geniş imkanlara malikdir.

Kənd təsərrüfatının tarazlaşdırılmış inkişafının dəstəklənməsi və yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırılması məqsədi ilə dövlət öz üzərinə götürdüyü vəzifələri yerinə yetirməli, iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərən çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlverişli iqtisadi – hüquqi mühit yaratmalıdır. Başqa sözlə, “Aqrar sahənin intensiv inkişafı mütərəqqi texnologiyalar, resurslardan daha səmərəli istifadə və bütün mümkün vasitələrlə məhsuldarlığın artırılmasını təmin edir. Sahədə məhsuldarlığın yüksəldilməsi, bu və ya digər dərəcədə özünü doğrultmuş vasitələr qismində: torpaq, maddi və əmək resurslarından səmərəli istifadə; qabaqcıl təcrübənin və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri bazasında istehsalın və əməyin düzgün təşkili; mütərəqqi aqrotexnologiyaların tətbiqi və s. qəbul edilir” [54, s. 272]. Göstərilən amillərin təsir dairəsində baş verən dəyişikliklərmövcud sistemi onlara operativ və çevik reaksiyasının formalaşmasını tələb edir. Aqrar sahənin inkişafında və tənzimlənməsində dövlətin rolu barədəmübahisəli və ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Bu, milli iqtisadiyyatda və global miqyasda aqrar sferada baş verən daimi korreksiyaların səbəblərindən biri hesab edilir.

Təcrübədə kənd təsərrüfatının intensiv inkişafının tənzimlənməsinə münasibətdə fikir ayrılıqları, fərqli mövqelər daha çox bu və ya digər ölkənin inkişaf səviyyəsindən, iqtisadi qüdrətindən, xarici iqtisadi siyasətindən, aqrar bazardakı mövqeyindən və bu kimi digər amillərdən asılıdır. “Aqrar islahatların hazırlıq dövründə respublika ictimaiyyətində “bazar hər şeyi həll edir” psixologiyası bazar özünü tənzimləməsi təfəkkürlərdə həlledici mövqe tutmuşdu. Dünya təcrübəsi, o cümlədən ölkəmizdəki reallıqlar da bir daha təsdiq edir ki, bazar özünü tənzimləməsi

heç də fəvqəltəbii qüdrətə malik deyildir və o, yalnız dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə tamamlandıqda real gücə çevrilir” [55,s.504]. Bu bir daha təsdiq edir ki, aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi formalaşdırılarkən cari dövrdə ölkənin mövcud iqtisadi reallıqları və qarşıda duran vəzifələr nəzərə alınmalıdır.

Digər sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahənin inkişafına dövlət müdaxiləsi və himayədarlığı iqtisadiyyatın özünü-tənzimləmə mexanizmini üstələməməlidir. Başqa sözlə, dövlət az mənfəətli olduğuna görə xüsusi biznesi və investisiyaları özünə cəlb edə bilməyən sosial əhəmiyyətli sahələri maliyyələşdirməlidir. Bununla yanaşı dövlət işgüzarlığı xüsusi biznesin onun inkişafına təkan verməlidir və dövlət maliyyələşdirmə mexanizmi iqtisadi inkişafa və sosial sabitliyə şərait yaratmalıdır.

Kənd təsərrüfatının inkişafının intensivlik dərəcəsindən asılı olmayaraq, onun bu və ya digər dərəcədə dövlət himayəsinə ehtiyacı olduğu dünya təcrübəsi ilə təsdiq olunmuşdur. Odur ki, aqrar təsərrüfat subyektləri arasında əlverişli rəqabət mühitinin formalaşdırılması dövlətin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyalarına aid edilir. Aqrar sahədə intensiv inkişafa maliyyə dəstəyinin verilməsi rəqabət mühitinə mənfəət təsir etməməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti rəqabət mühitinə mənfəət təsir göstərmədən yerli istehsalçıların mənafeyi baxımından aşağıdakı istiqamətlərdə tənzimlənilir:

- qiymətlər (məhdud əmtəə nomenklaturası üzrə);
- aqrar istehsalçıların gəlirləri;
- aqrar istehsalçıların kredit ödəmək qabiliyyəti;
- aqrar sferanın investisiya cəlb ediliyi.

Yerli istehsalçıların mənafehlərinin qorunması və onlara dövlət himayəsi prinsip etibarilə milli təsərrüfat subyektlərində inhisarçılığa meyli yarada bilər. İnhisarçılıq meyilləri daha çox kənd təsərrüfatı istehsalçısı ilə tərəfdaşlığa can atan emal müəssisələri və birlikləri üçün xarakterikdir. Texniki bitkilərin istehsalı və emalı sahəsində inhisarçılıq meyillərinin güclənməsi daha realdır. Bu səbəbdən, sağlam rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi və inhisarçı təsərrüfat subyektləri tərəfindən sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına imkan verən səmərəli tənzimləyici mexanizm

işlənib hazırlanmalıdır. Optimal antiinhisar siyasəti üçün xarakterik olan vasitələrin, o cümlədən, inhisarçının məhsullarının qiymətlərinə nəzarətin, istehsal və kommersiya strukturlarının analoji qurumlardan dəfələrlə böyük olması halında onların hissələrə bölünməsinin, diversifikasiyanın tətbiq edilməsinin aqrar sahədə tətbiqi yanaşma tələb edir. Belə ki, inhisarçılıqda şübhəli bilinən aqrar və aqrar-sənaye qurumunun bazara çıxardığı məhsulların qiymətlərinə ciddi nəzarət və məhdudlaşdırıcı tədbirlər onların idxal məhsulları ilə rəqabət qabiliyyətini aşağı salmaqla, ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında əhəmiyyətli problemlər yaradır. Hazırda xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük və qeyri-gömrük tənzimlənməsiöz növbəsində aşağıdakı tədbirlərin əhəmiyyətini artırır:

- daxili bazarda rəqabət mühitinə xələl gətirilmədən yerli kənd təsərrüfatı istehsalçılarının mənafeələrinin nəzərə alınması;
- istehlak qiymətlərinin artmasının məhdudlaşdırılması;
- müasir aqrotexnologiyaların idxalı üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Respublikanın aqrar sahəsində xarici-iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün əməkdaşlıq edilən hər bir dövlətlə elmi-texniki və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məsələləri nəzərdə tutulmalıdır. Ona görə də iqtisadi əlaqələrin nəzərdən keçirilməsi mümkün olan ölkələrlə sıx əməkdaşlığın yaradılması və ölkəmizdə istehsal olunmayan texniki avadanlıqların idxalı məqsədəuyğundur [57, s. 241].

Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasında təbii-iqlim amilinin həlledici təsiri nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə, məhsulun çeşidini genişləndirmək və konkret məhsulda bazar payını aşağı salmaq üçün imkanlar vardır. Bununla belə, istehsal və emalda diversifikasiya ilə əlaqədar əlavə xərclərin, qismən də olsa ödənilməsi mexanizmi işlənib hazırlanmalıdır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, intensivləşdirmə prosesləri aqrar bazarda qiymətlərə əhəmiyyətli təsir göstərə bilmir. Bunun iki amillə şərtləndiyini qeyd etmək olar: Birincisi, əhalinin artan alıcılıq qabiliyyəti, ikincisi isə açıq inkişaf modelinin idxalla rəqabət imkanlarının məhdudluğudur.

Kənd təsərrüfatında artıq on ildən artıq bir dövrdə davam edən, aqrar istehsalçıların rentabelli fəaliyyətinə və kənddə iqtisadi fəallığa həlledici dərəcədə müsbət təsir göstərən vergi güzəştləri, heç də vergilərin tənzimləyici

funksiyasını məhdudlaşdırmır. Hazırda tənzimləyici güzəştlər kompleksinə, kənd təsərrüfatına kredit güzəştlərini, əlverişli şərtlərlə lizinqi, bu və ya digər məhsula məsrəflərin əhəmiyyətli hissəsinin kompensasiyasına yönəlik subsidiyaları da aid etmək olar. Müvafiq tənzimləmə tədbirləri aqrar sahənin dayanıqlı inkişafına və bilavasitə investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Kənd təsərrüfatında sahə və ya ərazi üzrə investisiyaların səmərəliliyi isə öz növbəsində konkret zaman və məkanda həyata keçirilən investisiya layihələrindən əldə olunan səmərənin məcmusu kimi multiplikasiya effekti yaradır.

Beləliklə, kənd təsərrüfatında intensivləşdirmənin investisiyalaşdırılması proseslərinin tənzimlənməsi meyarları kimi aşağıdakıların seçilməsi məqsədəuyğundur:

- məcmu məsrəflərin minimumlaşdırılması;
- yeni texnologiyaların tətbiqi;
- istehsal-kommersiya risklərinin azaldılması.

İqtisadi artımın həlledici amili kimi aqrar sahəyə investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər kompleksinin faydalılığı isə gəlirlilik və sahənin maliyyə təhlükəsizliyi meyarları ilə ölçülməlidir. Prinsip etibarı ilə, kənd təsərrüfatı istehsalının subsidiyalaşdırılması onun intensiv inkişafına xidmət etməlidir. Başqa sözlə, subsidiyalaşdırma, ucuz kreditlərlə təminat və digər bu kimi maliyyə tənzimlənməsi vasitələri aqrar sahənin intensiv inkişafının nəticələrində ifadə olunmalı, özünü doğrultmalıdır. O, həmçinin investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi, risklərin azaldılması və sahənin perspektivli strukturnun formalaşması bir-birini tamamlayan proseslər kimi çıxış edir.

Aqrar sahənin intensiv inkişafında maliyyə tənzimlənməsinin mühüm subyekti istehsal infrastrukturudur. Kənd təsərrüfatının elektrik enerjisinə, təbii qaza olan ehtiyacının etibarlı təminatı şəbəkəsinin yaradılması əsaslandırılmış proqram çərçivəsində dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir. Nəqliyyat və rabitə xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində göstərilməsi, informasiya infrastrukturunun formalaşması, mütərəqqi loqistik sistemin yaradılması aqrar aqrar sahənin intensiv inkişafına, dolayısı ilə yolla dəstək verən istehsal infrastrukturunun tənzimlənməsinə əlverişli şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı insan potensialına xüsusi yanaşma tələb

edir. Bu yanaşmanın əsasında sosial tənzimlənmənin daha təkmil forma və istiqamətləri durmalıdır. Əməyin intensivləşməsinin əmək haqqının minimum həddinə təminat verilməsi ilə müşayiət olunması, minimal əmək haqqına mütəmadi olaraq yenidən baxılması işlək sosial müdafiə sisteminin mühüm əlamətidir. Aqrar sahədə, özəl bölmənin mütləq üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə kənddə sosial müdafiənin özünəməxsus sistemi formalaşır. Bu proses respublikamızda başlanmış və aparılan sistemli islahatlarla dəstəklənir. İntensiv inkişaf yolu canlı əmək sərfinin azaldılması, başqa sözlə məhsul istehsalında iştirakçıların sayının azalması ilə müşayiət olunur. Odur ki, kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı kənddə məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə və strukturunun yaxşılaşdırılması üzrə tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu baxımdan aşağıdakı tədbirlər sistemini başlıca istiqamətlər kimi qəbul etmək olar:

- əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə tələblərinə uyğun olaraq aqrar istehsalın yüksək peşə - ixtisas səviyyəsinə malik kadrlarla təmin edilməsi;
- əmək bazarında monitorinqlərin aparılması, konyuktur dəyişmələrinə və intensiv inkişaf tələblərinə operativ reaksiya verilməsi.

Bunların davamı kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” nin başlıca istiqamətlərinə uyğun olaraq ölkədə aqrar istehsalın səmərəliliyinin mövcud vəziyyətinin təhlili və onun yüksəldilməsi perspektivlərinin qiymətləndirilməsi nəticələrinin aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

Güclü tərəflər:

- əlverişli təbii -iqlim şəraitinin mövcudluğu;
- kifayət miqdarda əmək resurslarının mövcudluğu;
- xarici ticarət əlaqələri üçün əlverişli coğrafi mövqe.

Zəif tərəflər:

- məhsuldarlığın aşağı olması;
- aqrar istehsala marağın aşağı olması;
- yüksək keyfiyyətli toxum və gübrə çatışmazlığı;
- aqrar istehsalçıların mərkəzi satış bazarlarına çıxışının məhdudluğu;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının aşağı rentabelli olması;
- istehsalçılara dövlət zəmanətinin zəifliyi;
- kənd təsərrüfatı sistemində sığortanın tətbiqinin natamam olması.

İmkanlar:

- aqrar istehsalın intensiv inkişafı imkanlarının geniş olması;
- mütərəqqi texnika və texnologiyanın tətbiqi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarətin genişləndirilməsi;
- istehlak kooperativləri şəbəkəsinin inkişafı;
- idxalın tədricən ixracla əvəz olunması.

Təhdidlər (təhlükələr):

- yerli istehsalçıların satış bazarlarından çıxarılması;
- respublikada ərzaq özünütəminatı səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- idxaldan asılılığın yüksəlməsi;
- kənd əhalisinin iri şəhərlərə doğru miqrasiyasının güclənməsi;

Hesab edirik ki, GZİT təhlilinə uyğun olaraq imkan və təhdidlərin qarşılıqlı ucotu və əlaqədar məsələlərin sistemli həlli aqrar sferada ciddi irəliləyişlərə səbəb ola bilər. Bir məsələni də unutmamaq olmur ki, hazırkı dövrdə Azərbaycanda aqrar təsərrüfat subyektlərinin əsas problemi yalnız istehsalın təşkili ilə deyil, həm də satışla bağlıdır. Ona görə də fikrimicə, GZİT təhlilinin 4P konsepsiyası ilə tamamlanmasına ehtiyac vardır.

Aqrar sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsinin cari dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2014-cü il 16 aprel tarixli fərmanda nəzərdə tutulan prioritetlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Burada aqrar sektorun inkişafının prioritet hədəflərinin müəyyən edilməsi, aqrar sektorda institusional strukturun və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və innovativ dəyişikliklərə zəmin yaradan yeni mərhələyə keçidin əsasları öz əksini tapmışdır.

Müasir mərhələdə kənd təsərrüfatı istehsalının dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi bu sahədə həyata keçirilən kompleks tədbirlərin davam etdirilməsi ilə bağlıdır. Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi siyasətinin inkişaf məqsədləri əsasında təkmilləşdirilməsi, yeni şəraitə və ÜTT tələblərinə uyğunlaşdırılması da önəmlidir. Bu strateji hədəfə nail olmaq üçün müəyyənləşdirilən prioritetləri nəzərdən keçirmək kifayətdir.

Birinci prioritetə uyğun olaraq əlverişli aqrobiznes mühitinin normalaşdırılması üçün tədbirlərin davam etdirilməlidir. Buzaman aqrar sahədə lisenziya, icazə və sertifikatların verilməsinin təkmilləşdirilməsi, eləcə də haqsız rəqabət meyillərinin qarşısı alınması və antiinhisar nəzarətinin gücləndirilməsi ön plana çəkilməlidir.

İkinci prioritet elektron kənd təsərrüfatının qurulması, qeydiyyat, uçot və statistika sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərini əhatə edir. Burada Torpaqların Elektron Kadastr Uçotu Sisteminin yaradılması, Elektron Kənd Təsərrüfatı” İnformasiya Sisteminin qurulması başa çatdırılacaq, subsidiyaların verilmə prosesinin bu sistem vasitəsilə idarə edilməsi təşkil olunacaq və digər müvafiq işlər görülməkdir.

Üçüncü prioritet kənd təsərrüfatını tənzimləyən qurumların potensialının gücləndirilməsinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Ardıcıl olaraq həmin prioritet çərçivəsində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və onun tabeliyində olan qurumların strateji inkişaf planının hazırlanması, nazirliyin rayon (şəhər) idarələrinin potensialının gücləndirilməsinə çalışmaq lazımdır.

Dördüncü prioritet kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi siyasətinin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, dövlət dəstəyinin formaları və səviyyəsi müxtəlif bölgələrdə və təsərrüfat illərində fərqli ola bilər. Bu həm də təsərrüfatın miqyasından və məhsulun növündən, onun ixracıönümlü olub-olmamasından asılı olaraq dəyişə bilər. Ona görə də dövlət dəstəyi konkret dövrün inkişaf məqsədlərinə uyğun olmalıdır.

Strateji hədəfin sonuncu- beşinci prioriteti isə aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin qurulması məqsədi daşıyır. Bu prioritet çərçivəsində əsasən aşağıdakı işlərin görülməsi nəzərdə tutulur:

a) aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üzrə hesabatların hazırlanması;

b) fermer təsərrüfatları üzrə məlumatların monitorinqi sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Göstərilən hədəf və prioritetlərin reallaşdırılması üçün bir sıra ardıcıl vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab olunur. Konkret şəkildə göstərmək olar ki, əlverişli aqrobiznes mühitinin formalaşdırılması üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, həmçinin biznes və investisiya mühitinin əlverişliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin daha da yüksəldilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. 2015-ci il 1 noyabr tarixindən vergi yoxlamaları, insanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına təhlükə yaradan hallar üzrə yoxlamalar istisna olmaqla sahibkarlıq sahəsində aparılan bütün yoxlamalarıniki il müddətinə dayandırılması buna əyani sübutdur. Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən “Yaşıl dəhliz” və digər buraxılış sistemlərinin tətbiqi ilə əlaqədar yaradılmış müvafiq infrastrukturdan 2016-cı il 01 avqust tarixindən etibarən sahibkarlar “istifadə etmək imkanı əldə etməsini də xüsusi vurğulamaq olar.

Ölkə Prezidentinin vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətlərinin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında sərəncamları və göstərişləri ilə vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimadın və şəffaflığın daha da artırılması, sahibkarlara əlverişli şəraitin yaradılmasının təmin edilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır.

Əlverişli aqrobiznes mühitinin formalaşdırılması prioriteti çərçivəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında, tədarük prosesində haqsız rəqabət meyillərinin qarşısının alınması məqsədi ilə tədbirlərin gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün əlverişli ticarət mühitinin formalaşdırılması sahəsində işlərin genişləndirilməsinə ehtiyac hiss olunur.

Eyni zamanda, aqrar emal sahəsində antiinhisar nəzarətinin gücləndirilməsi, aqrar sahədə lisenziyalaşma və icazələrin verilməsi istiqamətində təkmilləşdirmə işinin davam etdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Aqrar sahədə lisenziya və sertifikatların verilməsinin təkmilləşdirilməsi

məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması, daşınması və satışının tənzimlənməsi üzrə inzibati prosedurların təhlili və asanlaşdırılmasına dair təkliflərin hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bundan əlavə müvafiq prosedurlarla bağlı məlumatların vahid elektron bazasının yaradılması imkanları da araşdırılmalıdır. İstehsal olunan məhsulların sertifikatlaşdırılmasını “bir pəncərə” prinsipi əsasında, sadələşdirilmiş qaydada təşkil edilməsi işinə başlanılmalıdır. Sahibkarlar yaradılan busistemin üstünlüklərindən maksimum dərəcədə faydalana bilərlər.

Haqsız rəqabət meyillərinin qarşısının alınması və antiinhisar nəzarətinin gücləndirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində rəqabət mühitinin mütəmadi monitorinqi aparılmalı və hesabatlar hazırlanmalıdır. Bunlar aqrar sahədə antiinhisar nəzarəti gücləndirə bilər.

Ardıcıl olaraq biznes subyektlərinin məhsul bazarına çıxışı və istehsal resurslarının əldə olunması imkanları araşdırılmalı və hesabatlar hazırlanmalıdır. Bununla parallel olaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən biznes subyektlərinin satış bazarlarına və resurslara çıxışı məsələləri ilə bağlı monitorinqlər də aparılmalıdır.

İnsanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına təhlükə yarada biləcək halların başverməsi risklərinin azaldılması və qarşısının alınması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müvafiq hallar üzrə riskəsaslı yoxlama sisteminin qurulması vacibdir. Bu zaman qabaqcıl beynəlxalq təcrübə öyrənilməli, onun məqbul variantlarından düşünülmüş şəkildə istifadə olunmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlərin davamı olaraq qeyd edilməlidir ki, prioritetlərin reallaşdırılması ilə yanaşı aidiyyatı qanunlar və qaydalar təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında, tədarük sferasında haqsız rəqabət meyillərinin qarşısı alınması və yaradılan əlverişli mühit nəticəsində aqrobiznes sektorunda birbaşa xarici investisiyaların payı arta bilər.

Hər bir prioritetin həyata keçirilməsi müəyyən miqdarda investisiya tələb edir. Göstərmək olar ki, birinci prioritet çərçivəsində tədbirlərə dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan vəsaitdən əlavə, təxminən 9 milyon manat həcmində

investisiya tələb ediləcəyi proqnozlaşdırılır. İkinci priorotetlə bağlı vəzifələrlə əlaqədar qeyd etməliyə ki, hazırda idarəetmədə şəffaflığın və səmərəliliyin artırılması baxımından “elektron kənd təsərrüfatı” informasiya sistemi yaradılmalıdır.

Hazırda ölkədə Avropa təcrübəsinə uyğun torpaq sahələrinin identifikasiyası sistemi, fermer təsərrüfatlarının reyestri, biznes təhlili və hesabatlar, sənədlərin idarə olunması, ərizələrin emalı, ödənişə icazə və risklərin təhlili modullarından ibarət “Subsidiya və siyasətə dair informasiya sistemi”nin tətbiqi üçün praktiki fəaliyyət həyata keçirilir. Belə ki, subsidiya siyasətinə cəlb edilən torpaq sahələrinin faktiki istifadə vəziyyətinə, əkin növünə və mədəni bitki örtüyünə görə identifikasiyası, coğrafi informasiya sistemləri texnologiyalarına əsaslanan torpaq sahələrinin identifikasiyası, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının qeydiyyatı reyestri, subsidiya üçün ərizələrin qeydiyyatını və təhlilini aparan modullar qurulmuş və sınaqdan keçirilmişdir.

Respublikamızda Torpaqların Elektron Kadastr Uçotu Sisteminin yaradılması ilə pay torpaqlarının kadastr göstəriciləri və onların yerdəki faktiki kadastr göstəriciləri arasındakı uyğunsuzluqların aradan qaldırılması təmin olunacaqdır. Bu sistemlə torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsinin dövlət mexanizmi təkmilləşəcək, dövlət nəzarəti daha effektiv həyata keçiriləcəkdir. Bu sistem ölkədə torpaq bazarının stimullaşdırılması, şəffaf fəaliyyəti, qeyri-kənd təsərrüfatı torpaqlarının kənd təsərrüfatına cəlb olunması məsələlərində informasiya bazası rolunu oynayacaqdır. Torpaq bazarının bu sistemlə tənzimlənməsi icarəyə götürülmüş, lakin istifadə olunmayan hektarlarla torpaqların aşkarlanmasına və istifadəyə verilməsinə şərait yaradacaqdır. Bu məqsədlə, qarşıdakı illərdə bu sahədə başlanan fəaliyyətin plana uyğun şəkildə başa çatdırılması vacibdir. Bu gün min hektarlarla əkin və öyrüş sahələrinin üzərində tikintilər olsa da, bu ərazilər köhnə uçot sənədlərinə istinad edilməklə əkin, öyrüş sahələri kimi balansə götürülür. Buna görə də qarşıdakı illərdə bu sahədə başlanan fəaliyyətin ilkin təməllərin hazır olduğu zaman başa çatdırılması məqsədəuyğundur.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatında problemlərin aşkara çıxarılması və həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyinin təmin olunması üçün həm bitkiçilik, həm də

heyvandarlıq sahələri üzrə dövlət nəzarəti sisteminin, uçot və statistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı heyvanlarının identifikasiyası və qeydiyyatı ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilənləri də nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları arasında ilkin uçotun təşviqi və uçotun təşkili üzrə təlimlərin keçirilməsi, mal-qaranın, quşların və əkin sahələrinin tam uçotunun aparılması, elektron məlumat bazasının yaradılması ilə bağlı ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Torpaqların Elektron Kadastr Uçotu Sisteminin qurulması məqsədilə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab olunur:

- ölkə ərazisində bütün torpaqların elektron kadastr uçotuna alınması;
- ərazilərin rəqəmsal xəritələrinin hazırlanması;
- avtomatlaşdırılmış torpaq kadastr informasiya sisteminin formalaşdırılması;
- mükəmməl torpaq bankının yaradılması.

Torpaqların Elektron Kadastr Uçotu Sisteminin geoməkan infrastrukturunun inkişafını, bu sahədə dövlət və biznes qurumlarının qarşılıqlı, səmərəli və şəffaf əlaqəsini təmin edəcəyi gözlənilir. Bu sistemin yaradılması məqsədi ilə böyük əraziləri özündə cəmləşdirən sahələrdə torpaqların, örüş və biçənək sahələrinin tədqiqi işləri aparılır, rayonların rəqəmsal torpaq xəritələri tərtib edilir. Nəticədə torpaqların sənədlərindəki göstəricilər ilə faktiki yerləşmə vəziyyətinə dair göstəricilər arasındakı uyğunsuzluqlar aradan qaldırıla bilər.

Qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq, kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlığının formalaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin təsirini də qiymətləndirmək üçün “müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı”nda və fermer birliklərində istehsalçıların müntəzəm iştirakı təmin olunmalıdır. Bu da öz növbəsində subsidiyaların verilməsi prosesinin daha səmərəli idarə olunmasına imkan verə bilər.

Həyətəni sahələrdə yetişdirilən meyvə, üzüm, tərəvəz, bostan, kartof, yem bitkilərinin əkin sahələrinin, istehsal həcmnin və məhsuldarlığının dinamikası da izlənilməli, qeydiyyatla alınmalıdır.

Müasir dövrdə ölkəmizdə meyvə bağlarının ümumi sahəsi barədə məlumatlar

olsa da, bu məlumatlar qruplaşdırılmamışdır. Ona görə də meyvə bağları üzrə məlumatların ənənəvi, intensiv və superintensiv bağlar üzrə qruplaşdırılması həyata keçirilməli, eləcə də üzüm bağlarının süfrə üzümü və ya texniki üzüm istehsalı üzrə ixtisaslaşması ilə bağlı qruplaşdırma aparılmalıdır.

Heyvandarlıqla bağlı spesifik statistik məlumatların hazırlanması və müayinələrin aparılması tədbirləri çərçivəsində iri heyvandarlıq kompleksləri, damazlıq təsərrüfatları və kökəltmə ilə məşğul olan təsərrüfatların fəaliyyətləri üzrə statistik məlumatların, həmçinin heyvandarlığın cins tərkibinə dair hesabatların hazırlanmasına xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Heyvanların eyniləşdirilməsi sisteminin qurulması ilə bağlı fəaliyyət planı hazırlanması və mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi imkanları araşdırılmalıdır. Bu sistem heyvanların yerdəyişməsinə və onların xəstəliklərinə nəzarətin tam həyata keçirilməsinə imkan verə bilər. Ona görə də kənd təsərrüfatı heyvanlarının eyniləşdirilməsi və qeydiyyatı ilə bağlı beynəlxalq təcrübə öyrənilməli və əsaslı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

III FƏSİL. AQRAR İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ QIYMƏT MEXANİZMİNDƏN İSTİFADƏNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ

3.1. Aqrar istehsalda səmərəliliyin yüksəldilməsinin prioritet istiqamətləri

Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında elə vəziyyət yarana bilər ki, onun müəyyən dəyişikliklərlə müşayiət olunması ölkə iqtisadiyyatı, ayrılıqda bir region və eləcə də beynəlxalq səviyyədə də özünü qabarıq şəkildə biruzə verə bilər. Belə vəziyyət daha çox i bazar konyunkturasında baş verən genişmiqyaslı dəyişikliklərə xasdır.

Bazar konyunkturası dəyişikliklərinin elmi cəhətdən təhlili iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizminin zəruri elementi olmaqla çoxsaylı neqativ meyllərin qarşısını ala bilər.

Ümumiyyətlə, bazar konyunkturası dedikdə, dövr ərzində bazarda baş verən konkret hadisələrin və ya proseslərin qarşılıqlı əlaqədə götürülmüş məcmusu başa düşülür. Bu, yalnız konkret əmtəyə olan tələb - təklif nisbəti ilə deyil, həmçinin qiymət səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar konyunkturasının öyrənilməsi təxirəsalınmaz bir proses olmaqla bilavasitə cari bazar vəziyyəti ilə bağlıdır.

Bazar konyunkturasının tədqiqi proqramı müəssisə səviyyəsində qəbul edilmiş qərarların təhlilinə və əsaslandırılmasına yönəldilir. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, əmtəə bazarının konyunkturasının öyrənilməsində əsas məqsədlər əsas etibarilə aşağıdakılardan ibarətdir:

- İstehsal və kommersiya fəaliyyətinin bazar konyunkturasına təsirinin müəyyən edilməsi;
- Yaxın gələcəkdə müvafiq sənaye sahəsinin inkişafı ilə əlaqədar görülməli başlıca tədbirlərin müəyyən edilməsi;

- İstehsal müəssisələrinin mövcud imkanlarından daha səmərəli istifadə etməklə əhalinin tələbatının ödənilməsi istiqmətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Konyunktura eyni zamanda bazarın idarə edilməsinin iqtisadi və təşkilati sistemində mühüm rol oynayır və onun öyrənilməsi marketing tədqiqatlarının ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Müasir dövrün global problemlərindən birinin aclıq və yoxsulluq olduğunu nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatı və ərzaq malları bazarında baş verən konyunktur dəyişikliklərin təhlilinin həmişə təxirəsalınmaz bir proses olmasını qeyd etməliyik.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına əsasən kənd təsərrüfatının dinamik inkişafı sayəsində nail oluna bilər. Kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri olmaqla yüngül və yeyinti sənayesinin xammalla, əhalinin isə ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasına xidmət edir.

Konyunkturanın və qiymətlərin dəyişməsi yalnız iqtisadi amillər deyil, həm də siyasi və sosial amillərlə bağlıdır. Əminliklə söyləmək olar ki, ölkələr arasında olan siyasi ziddiyyətlər, hegemonluq uğrunda davam edən soyuq müharibələr, Yaxın Şərq və Ərəb dövlətlərində vətəndaş müharibələri əlverişsiz bazar konyunkturasının formalaşmasını şərtləndirən amillərdən biridir.

Son vaxtlarda respublikanın aqrar sektorunun konyunkturasında nəzərə çarpacaq inkişaf meyilləri ilə yanaşı bir sıra problemlərin mövcudluğu da danılmazdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bazara çıxış imkanlarının məhdud olması müvafiq sahənin inkişafını ləngidən və özünü konyunktur vəziyyətin dəyişməsində biruzə verən mühüm amillərdəndir. Bunun da başlıca səbəblərindən biri satış infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi, kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının səmərəli bölüşdürülməsi və satışı kanallarının olmamasıdır. Ona görə də hazırkı şəraitdə yerli aqroməhsul istehsalçıların aqrar bazara çıxış və öz məhsullarını bazarda reallaşdırmaq imkanları kifayət qədər aşağı səviyyədədir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, aqrar istehsalın perspektivdə dinamik

inkişafına nail olmaq və səmərəliliyini yüksəltmək üçün hər şeydən əvvəl bazar infrastrukturunu yaradılmalı, inkişaf etdirilməli və ardıcıl olaraq sahənin innovasiyalı inkişafına nail olunmalıdır.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafında müsbət nəticələrin əldə edilməsi həmin sahənin inkişafını şərtləndirən təbii, investisiya, innovasiya və s. kimi amillərdən asılıdır. Yüksək sosial-iqtisadi əhəmiyyətli istehsal sahəsi olaraq kənd təsərrüfatının yüksək sürətlə inkişafının təmin edilməsi sadalanan amillərdən kompleks istifadə olunması tələbini qarşıya qoyur.

Müasir şəraitdə ölkənin həm kənd təsərrüfatının, həm də bütövlükdə aqrarərzaq kompleksinin inkişafının təmin olunması innovasiya amilinin rolunun yüksək olması haqqında qənaətə gəlməyə əsas vermir. Beləki, aqrarərzaq kompleksinin inkişafını şərtləndirən amillər arasında innovasiya amili zəif nəzərə çarpır. Ona görə də indiki şəraitdə bütövlükdə aqrarərzaq kompleksinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi innovasiya fəaliyyətinin bütün istiqamətləri, o cümlədən, texnoloji, texniki, təşkilati-iqtisadi, marketinq və s. üzrə məqsədyönlü tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və reallaşdırılmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatında innovasiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması yolu ilə sözügedən sahənin inkişafında yüksək göstəricilərə nail olmaq mümkündür.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hazırda Azərbaycan kənd təsərrüfatında çalışan hər bir nəfər təqribən 6 nəfərin istehlak etdiyi miqdarda məhsul istehsal edir. Qeyd etmək olar ki, Avstraliyada bu göstərici 35-ə, Belçikada 100-ə, Böyük Britaniyada 95-ə, İspaniyada 25-ə, Kanadada 55-ə, Amerika Birləşmiş Ştatlarında 80-ə, Fransada 40-a, Almaniyada 50-yə, Yaponiyada 20-yə, İsveçrədə isə 35-ə bərabərdir. Əslində bu göstəricini aqrar istehsalın səmərəliliyi göstəricisi kimi qəbul etmək olar. Bu halda xarici ölkələrlə müqayisədə kifayət qədər geri qadığımızın şahidi olarıq.

Bazar münasibətləri şəraitində aqrar bazarın mühüm infrastruktur elementlərindən biri kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçılarının öz

məhsullarının istədikləri şəkildə satışına imkan verə bilən topdansatış bazarlarıdır. Lakin, aqrar sahənin bazar münasibətləri əsasında inkişafın etməsinə baxmayaraq, hələ də müvafiq infrastruktur yaradılmamışdır. Ona görə də kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz məhsullarını bazarda reallaşdırarkən çox böyük vaxt itkiləri və xərclərlə üzləşirlər. Ölkədə aqrar istehsalın perspektiv inkişafını təmin etmək üçün topdansatış kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarları şəbəkəsi formalaşdırılmalı və onların normal fəaliyyəti təmin olunmalıdır. Bu bazar infrastrukturunun ən mühüm funksiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına məhsullarını bazarda reallaşdırmaq üçün lazımi avadanlıqla təmin olunmuş ticarət yerlərinin təklifi;

- bazar iştirakçılarına məhsulların qiymətləri, onlara olan tələb və təklif nisbətləri haqqında dolğun informasiyanın çatdırılması;

- anbarların, çəki, soyuducu və başqa zəruri avadanlıqların istehsalçılara qısamüddətli icarəyə verilməsinin təşkili;

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarına məhsulların ilkin emalı, çeşidlənməsi və qablaşdırılması üzrə pullu xidmətlərinin göstərilməsi;

- reklamın, sərgilərin təşkili və aqroməhsullara tələbin formalaşdırılması üzrə zəruri materialların (məsələn, kataloqların, prospektlərin) nəşri və s.

İndiki şəraitdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qida sənayesi müəssisələrinin zəif tərəflərindən biri kimi həmin müəssisələrdə marketing konsepsiyaları əsasında istehsal-satış prosesinin idarə olunmaması özünü daha qabarıq göstərir. Sözügedən müəssisələrdə bu zəif tərəfi aradan qaldırmaqdan ötrü istehsal-satış prosesi marketing yanaşma əsasında idarə olunmalıdır. Bunun üçün qida sənayesi müəssisələrində marketingi idarəetmə strukturları və yaxud marketing xidməti formalaşdırılmalıdır.

Bundan əlavə qida sənayesi müəssisələrində marketing xidməti funksional, əmtəə prinsipi üzrə, coğrafi prinsip üzrə və istehlakçılar üzrə formalaşdırıla bilər. Əgər müəssisə daxilində istehsal olunan əmtəələrin sayı azdırsa, marketing xidmətinin funksional təşkilinə üstünlük verilməlidir. Müəssisə istehsal etdiyi

əmtəələrini geniş coğrafi arealda reallaşdırırsa, onda marketinq xidməti coğrafi prinsip əsas götürülməklə təşkil olunmalıdır. Müəssisənin istehsal etdiyi əmtəələrin sayı çoxdursa, marketinq xidməti əmtəə prinsipi üzrə formalaşdırılmalıdır. Məhsulun istehlakçılarının sayı çox və onların zövqləri fərqlidirsə, onda marketinq xidmətinin istehlakçılar prinsipi üzrə formalaşdırılması məqsədəuygundur.

Müasir aqrar siyasət cəmiyyətin iqtisadi və sosial strukturunun köklü transformasiyası, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və ətraf mühitin mühafizəsinə tələblərin artması, aqrar bazarların dinamik dəyişməsi və onların qloballaşmasının güclənməsi ilə bağlı mürəkkəb amillər kompleksinin təsiri altında formalaşır. Bu amillərin uçotu aqrar sferanın texnoloji, istehsal, iqtisadi, sosial, ekoloji parametrlərini müəyyən edir.

İqtisadi ədəbiyyatda aqrar siyasətə dövlətin iqtisadi siyasətinin özünəməxsus məqsəd, vəzifə və istiqamətləri olan, iqtisadiyyatın digər bölmələri ilə struktur və funksional qarşılıqlı əlaqədə olan tərkib hissəsi kimi baxılır. Onun prioritet istiqamətləri kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- əhalinin zəruri miqdarda keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatı;
- aqrar sferada müasir rəqabətqabiliyyətli istehsalın yaradılması;
- aqrar bazarın əsas parametrlərinin tənzimlənməsi;
- kiçik aqrobiznesin fəaliyyəti sisteminin formalaşdırılması və s.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə aqrar siyasətin başlıca istiqamətləri kimi müvafiq sferada olan problemlərin aradan qaldırılması, idxal əvəzedici və ixrac yönümlü istehsalın təmin edilməsidir. Bu məsələlərin uğurlu həlli dövlət himayədarlığı (müxtəlif növlü yardım və güzəştlər) sistemi olmadan mümkün deyil. Bu sistemin uzunmüddətli tətbiqi mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Belə ki, bu aqrar sferanın ekstensiv inkişafı və istehsalçılarda “ələbaxımlıq” hisslərinin yaranması kimi qiymətləndirilir. Aqrar istehsal müəssisələrinin maliyyə problemi yaşadığı indiki dövrdə bu rəylə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, aqrar iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolunun zəifləməsi xroniki xarakterli problemlər yarada bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi münasibətlərə dövlət

müdaxiləsinin zəifləməsi ilə səciyyələnən passiv aqrar siyasət müvafiq sahənin dayanıqlı inkişafı mərhələsinə keçidinin istehsal potensialının və imkanlarının deqradasiyasına gətirib çıxara bilər.

Respublikamızda sosial proqramların reallaşdırılması təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatına dövlət himayədarlığı üzrə dövlət siyasəti bu sahədə olan çatışmazlıqları xeyli dərəcədə aradan qaldırmağa və inkişaf tempini yüksəltməyə imkan verdi. Lakin kənd təsərrüfatının inkişafı hələ də qeyri-sabit olaraq qalır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, milli aqrar istehsal hələ də yüksək əməkətutumlu, az məhsuldar, texniki cəhətdən zəif təminatlıdır və öz maddi – texniki potensialına görə qənaətbəxş səviyyədə deyil. Bu təsərrüfat vahidinə düşən müasir kənd təsərrüfatı texnikasının sayının azlığında, əsas fondların əhəmiyyətli dərəcədə aşınmasında və aqrar istehsal məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin azalmasında özündə büruzə verir.

Cədvəl 3.1.

Kənd təsərrüfatı texnikasının illik dəyəri, (min manat)

Texniki vasitələr	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Traktorlar	21258.0	21404.0	21073.0	23469.0	23090.0	1262,0
Kotənlər	3344.0	3324.0	3278.0	5289.0	5507.0	570,0
Kultivatorlar	939.0	902.0	893.0	732.0	711.0	49,0
Toxumsəpənlər	1844.0	1911.0	1867.0	2132.0	2051.0	185,0
Otbiçənlər	873.0	882.0	884.0	1438.0	1393.0	90,0
Sıxıb bağlayanlar	1501.0	1516.0	1495.0	1707.0	1727.0	476,0
Taxılıyığan kombaynlar	1928.0	1776.0	1724.0	2143.0	2218.0	650,0
Qarğıdalıyıqan kombaynlar	5.0	4.0	3.0	7.0	7.0	2,0
Yemyığan kombaynlar	661.0	681.0	654.0	640.0	616.0	217,0
Kartofyıqan kombaynlar	20.0	21.0	18.0	36.0	39.0	37,0
Pambıqyıqan kombaynlar	0.0	38.0	41.0	52.0	86.0	86,0
Çuğunduryıqan kombaynlar	9.0	9.0	9.0	10.0	9.0	6,0

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı(www.stat.gov.az)

Cədvəldən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı texnikasının əsas hissəsinin dəyəri azalmaqda davam etmişdir. Bu daha qiymətləri çox yüksək olan texniki vasitələrə aiddir. Onların əldə edilməsinin cətinliyi yetişdirilən məhsulun vaxtında və itkisiz yığımına mane olur. Bu da öz növbəsində istehsalın səmərəliliyini aşağı salır. Təhlil dövrünün sonuncu ilində vəziyyətin kəskin şəkildə pisləşməsi yerli istehsalın

texniki təminatında hələ də ciddi problemlərin olmasını təsdiq edir. Milli aqrar sektorun dünya təsərrüfatına integrasiyasının güclənməsi şəraitində onun elmi-texniki inkişafın demək olar ki, bütün parametrləri üzrə ərzaq istehsalı üzrə dünya liderlərindən geri qalması daha aydın şəkildə hiss olunur.

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, yerli kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı ABŞ, Kanada və Avropa Birliyi ölkələri ilə müqayisədə 8-10 dəfə aşağı olsa da, əmək və materialtutumluğu 4-5 dəfə yüksəkdir. Bundan əlavə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən istifadə səviyyəsi və aqrar bazarın infrastruktur təminatı çox aşağıdır.

Qeyd olunan problemlərin həlli aqrar siyasətin yeni aqrar-sənaye potensialının formalaşdırılması, modernləşdirmə və innovasiyanın inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə bağlı əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Beləliklə, dövlətin aqrar siyasətində pozitiv dəyişikliklərə baxmayaraq onun sürətli modernləşməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu baxımdan aqrar sferanın dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifələri aşağıdakılar ola bilər:

- kənd təsərrüfatına istehsal, sosial, mədəni, demoqrafik və geosiyasi funksiyaları uçota alan çoxfunksiyalı sistem kimi yanaşmaq;

- kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin, dayanıqlığının və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə ona dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi;

- əsas fondların yeniləşdirilməsi, güzəştli kreditləşdirmə şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün investisiyaların cəlb olunması və inzibati maneələrin aradan qaldırılması;

- kənd təsərrüfatı istehsalının sığortalıması sisteminin inkişafı;

- kənd təsərrüfatı istehlak kooperativlərinin inkişafına himayədarlıq edilməsi;

- kənd yaşayış məntəqələrinin saxlanması və yerləşməsinin optimallaşdırılması üzrə dövlət, regional və yerli proqramların işlənilməsi;

- yüksək məhsuldarlıqlı və keyfiyyətli əmək üçün motivasiya mexanizmlərinin işlənilməsi, o cümlədən kənd təsərrüfatında əmək haqqının artırılması.

Göstərilən tədbirlər onların həyata keçirilməsinə dövlət dəstəyi imkanları uçota

alınmaqla aqrar sektorun inkişafının elmi cəhətdən əsaslandırılmış və balanslaşdırılmış dövlət strategiyası çərçivəsində işlənilməlidir. Bu Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) “səbətlər” üzrə dövlət dəstəyinin strukturlaşdırılması, elmi-tədqiqatlara dəstək sahəsində “yaşıl səbət” istiqamətinin güclənməsi, ziyanvericilərlə və xəstəliklərlə mübarizə, sığorta və infrastruktur sisteminin inkişafını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, “sarı zənbil” tədbirlərinin tərkibinə daxil olmayan vergi preferensiyaları ilə bağlı imkanlardan səmərəli istifadə olunmalıdır. Burada kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün istənilən mənfəət üçün güzəştlərin uzadılması nəzərdə tutulur.

İdxalın rüblük monitorinqi təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Monitorinqin nəticələri üzrə hadisələrin əlverişsiz inkişafı şəraitində müdafiə tədbirləri görülməli, ÜTT üzvü olan ölkələrlə əmtəələrin idxalı şəraitinin modifikasiyası və tənzimlənməsi üzrə danışıqlar aparılmalıdır. Başqa sözlə, regional inkişaf proqramlarının tətbiqi imkanları öyrənilməlidir.

Beləliklə, aqrar sferada vəziyyətin inkişafı aqrar siyasətin əsaslığından və səmərəliliyindən, onun daxili və xarici mühitin dinamik vəziyyətinə uyğunlaşmasından, milli aqrar sektorun modernləşmə qabiliyyətindən, onun istehsal və sosial infrastrukturunun möhkəmlənməsindən asılı olacaqdır.

3.2. Rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkilində qiymət amilindən istifadə variantları

ABŞ Prezidentinin müşaviri Pol Samuelson 1970-ci ildə öz çıxışlarının birində söyləmişdir ki, aqrar sektor təbiətin bəxş etdiyi bədbəxt övlad, hökumətin sevimli oğludur. Bu fikir müvafiq sahənin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, daha çox riskli olması və rəqabətin müxtəlif forma və metodlarının geniş tətbiq olunduğu sahə kimi qiymətləndirilməsindən irəli gəlir.

Rəqabətli yaxud rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkili, inkişafı və tənzimlənməsində qiymətlərin stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyalarının

reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyətli məsələlərin həllində tətbiq edilən qiymət növlərinin düzgün seçilməsinə, onların səviyyəsinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına diqqət yetirilməlidir. Belə ki, xalq təsərrüfatı sahələrində, o cümlədən aqrar sferada maliyyə – təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyində qiymətlərin rolu inkarolunmazdır.

Araşdırmalar göstərir ki, rəqabətədavamlı kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilinə yönəlmiş dövlət tənzimlənməsi prosesində kənd təsərrüfatı məhsullarının sərbəst (müqavilə) qiymətləri, tənzimlənən qiymətlər, məqsədli, zamanətli, tövsiyə edilən təklif və yuxarı hədd qiymətləri ilə birgə tətbiq edilməlidir.

Sərbəst qiymətlər istehsalçılarla bazarın digər subyektləri arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin əsas forması olduğundan hər hansı məhdudiyyətin tətbiq edilməsi düzgün sayılmır. Bir çox mənbələrdə şərh edilən bu nöqtəyi-nəzər qiymətlərin müəyyən edilməsi metodologiyasına heç bir dəyişiklik gətirmir. Bu yanaşma əslində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin mühüm göstəricisi kimi qiymət səviyyəsi dəyişmələrinin proqnoşlaşdırılmasına imkan vermir.

Araşdırmalar göstərir ki, qeyd olunan məsələlər iqtisadi tədqiqatlarda öz həllini hələ də kifayət qədər tapmamışdır. Bu baxımdan regionların və həm də bütövlükdə aqrar sahənin inkişafının qiymət tənzimlənməsində dövlətin rolu hələ də müzakirə obyektı olaraq qalır.

Məlumdur ki, məqsədli, zamanətli və yüksək hədd qiymətlərinin roluna iqtisadi ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş yer verilmişdir. Məsələn, məqsədli qiymətlər geniş təkrar istehsal üçün zəruri olan gəlirlərin kəmiyyətini təyin etmək üçün istifadə olunur. Bazar qiymətləri məqsədli qiymətlərdən aşağı olduğu hallarda dotasiyaların miqdarı məqsədli qiymətlərdən istifadə etməklə hesablanır. Zəmanətli qiymətlər məhsulun qiymətinin yol verilən minimum səviyyəsi yaxud həddidir. Onlar regional səviyyələrdə müəyyən edilən kvotalar çərçivəsində dövlətin ehtiyaclarını ödəmək üçün məhsul alışı zamanı əmtəə istehsalçıları ilə razılaşdırılmalarda tətbiq edilir.

Yuxarı hədd qiymətlərin tətbiqi girov əməliyyatları zamanı mühüm çətinliklər yaradır. Bu qiymətlər kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına faizsiz ssuda verilməsi

və eyni zamanda satış bazarının tənzimlənməsi forması kimi çıxış edirlər.

Məqsədli, zamanətli və girov qiymətlərinin müəyyən edilməsi dövlət orqanlarının səlahiyyətinə aiddir. Həmin qiymətlər regional səviyyələrdə hesablaşmalar aparmaq üçün tövsiyə olunan qiymətlər kimi də çıxış edə bilər. Qiymətlərin yuxarı həddi həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yerli aqrar bazarın qorunması məqsədilə proteksionist vasitə kimi istifadə edilir. Başqa sözlə, daxili aqrar bazarın qorunması kimi tətbiq edilən gömrük tariflərinin məhz həmin qiymətlərin bazasında hesablanması məqsədəuyğundur.

Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi baxımından belə bir tezis xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, ehtiyat fondu üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının zamanətli qiymətlərlə satın alınması ilə bağlı dövlət əməliyyatlarının dəstəklənməsinin mənbəyi bilavasitə dövlət büdcəsidir. Büdcə vasitələri kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin birbaşa vasitəsi kimi, bir sıra cari problemlərin həlli məqsədilə cəlb olunur. Bu məqsədlə xərclərin maksimum kəmiyyəti büdcə zərfində nəzərə alınmalıdır. Girov qiymətləri üzrə məhsulların alışı ilə bağlı dövlət əməliyyatları büdcədən faizsiz ssudaların verilməsi, regional səviyyələrdə isə güzəştli kreditlərin ayrılması hesabına həyata keçirilməlidir.

Zamanətli qiymətlərin minimal hədləri müəyyən edilərkən ən mürəkkəb nəzəri və metodiki-praktiki problem onların əsasını təşkil edən maya dəyərinin səviyyəsinin hesablanmasıdır. Əgər faktiki kəmiyyətdən çıxış etsək, onda bu qiymətin qabaqcıl təsərrüfat və yaxud geridə qalan təsərrüfat üzrə müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hesablanmış səviyyənin əsas götürüldüyü halda hansı metodikadan istifadə edilməsi müzakirə obyektidir.

Zamanətli qiymətlərin formalaşmasında hətta cüzi səhvə yol verilməsi çox ağır iqtisadi, sosial və hətta siyasi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bununla əlaqədar, qeyd edilməlidir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalma qiymətləri iqtisadi siyasətdə həmişə mühüm rol oynayır. Xalq təsərrüfatının ən mühüm problemlərinin həllinin müddəti və keyfiyyəti məhz qiymət siyasətindən asılıdır. Onlara milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, yığım və istehlak fondlarının nisbəti, xalq təsərrüfatı sahələrinin, inkişafında nisbətlərin düzgünlüyü, istehsalın

iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin səviyyəsi, əmək məhsuldarlığının artması, müxtəlif təbii-iqtisadi zonalarda yerləşən müəssisələrdə geniş təkrar istehsal üçün bərabər iqtisadi imkanlar yaradılması kimi amilləri aid etmək olar.

Dövlət öz inkişafının bütün mərhələlərində qiymətlərin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirməklə, konkret iqtisadi və siyasi şəraitdən asılı olaraq bu sahədə öz siyasətini qurmalıdır.

Xarici təcrübədə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətyaranma sistemi müxtəlif istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməlidir. Buraya qiymət səviyyəsinin artırılması, qiymətlərin zonalar üzrə əsaslandırılmış differensiallaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye mallarının qiymətləri arasında əsaslandırılmış nisbətlərin müəyyən edilməsi, qiymət uyğunsuzluğunun ləğv edilməsi məsələləri daxildir.

Dövlətin zəmanət verdiyi qiymətlər və dövlət satınalma sisteminin təkmilləşdirilməsi təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizminin güclü və etibarlı vasitəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Zəmanətli (dövlət tərəfindən tənzimlənən) qiymət müəssisənin konkret məhsul növünün istehsalı ilə bağlı məsrəflərini ödəməklə yanaşı, həm də öz resursları hesabına həmin məhsulu buraxan sahədə yığımın optimal səviyyəsini təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı üçün ən başlıcası ondan ibarətdir ki, bazar tənzimləyir, dövlət isə bazarın qanunlarına müvafiq olaraq düzəlişlər edir. Bazar şəraitində dövlətin iqtisadi, ilk növbədə qiymətlər vasitəsilə tənzimləmə tədbirləri təkrar istehsalın ümumi dəyər nisbətlərinin tarazlığını təmin etməyin şərti kimi ekvivalentlik və ya qiymət pariteti prinsipinə oriyentasiya edilməsini nəzərdə tutur. Qiymət ekvivalentliyi o deməkdir ki, müəyyən əmtəədə mövcud olan ictimai zəruri əməyin müəyyən miqdarı pul formasında başqa bir əmtəədə təcəssüm etmiş eyni əməyin bərabər miqdarı ilə mübadilə edilir. Beləliklə, əmtəə-pul mübadiləsi iştirakçıları üçün təkrar istehsal baxımından nisbətən bərabər iqtisadi şərait yaradılır. Bazar iqtisadiyyatında bu vəziyyət əmtəəyə tələb, onun təklifi və dəyərinə müvafiq qiymət münasibətləri yaradılması yolu ilə mümkün olur. Buna görə də

əmtəə-pul mübadiləsinin ekvivalentliyi hər şeydən əvvəl qiymət ekvivalentliyi kimi çıxış edir. Xalq təsərrüfatının başqa sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatının qiymət ekvivalentliyi məhsul istehsalı üçün çəkilən xərclərə və ya istifadə edilən bütün fondlara münasibətdə mənfəətin nisbətən eyni həcmdə olması meyarı ilə səciyyəvidir. Buna görə də maya dəyərinin və rentabelliyn əsaslandırılmış normativlərinin müəyyən edilməsi dəyər (qiymət) ekvivalentliyinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və müəyyən makroiqtisadi şəraitdə mümkün olan qiymət paketinin əldə edilməsi məqsədilə onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. ANK-da bu normativlər kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə sənaye məhsullarının və müəyyən dövrdə kənd təsərrüfatı üçün istehsal-texniki təyinatlı xidmətlərin baza dövrünə nisbətən paritetlə səciyyəvidir (bazar dövründə qiymət ekvivalentliyinin təyin edilməsi nəzərdə tutulur).

Paritetin vəziyyətini və dinamikasını bilavasitə ifadə edən göstəricilər-bazis dövründə və eyni zamanda hesabat dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının və xidmətlərin qiymət indeksləri və qiymət nisbətləridir. ANK-nın sahələri və sferaları arasında dəyər mübadiləsində qiymət paritetinin pozulması o halda baş verir ki, qiymətlərin artım indeksləri bu və ya digər sahənin zərərinə olsun. Bu şərtlə ki, baza dövründə qiymət ekvivalentliliyi (müvafiq əmtəələrin qiymətində rentabelliyn və ya mənfəət normasının eyni səviyyədə olması). Təcrübə təsdiq edir ki, qiymət istehsal fəaliyyətinə və iqtisadi effektivliyə fəal tənzimləyici təsir göstərir, qiymətlərin müəyyən səviyyəsində təmin edilən ilkin rentabellik optimal səviyyədə olduqda səmərəli təsərrüfatçılığa stimula yaradır.

Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla bir daha səmərəli istehsalın qurulmasında qiymət amilinin rolunu araşdırsaq məlum olur ki, Avropa İttifaqının (AI) üzvü olan ölkələrdə 270 növdən çox kənd təsərrüfatı məhsulunun qiymətlərini dövlət öz nəzarətində saxlayır. Bu ölkələrdə qiymət və maliyyə-kredit rıçaqların tətbiq edilməsi vasitəsilə reallaşdırılır. Qiymətlər sisteminə ilk növbədə enerji daşıyıcılarının və aqrar-sahənin müxtəlif sektorlarına yönəldilən sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin tənzimlənen qiymət hədləri və kənd təsərrüfatı maşınqayırma müəssisələri üçün, öz məhsullarını bu qiymətlərlə satan digər

resursqoruyucu sahələr üçün vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi daxildir. Qiymətlərin müəyyən edilməsi üzrə ətraflı təhlillərin olmaması səbəbindən bu sahədə hələ ki, bir çox ideyaların reallaşdırılması mümkün deyildir.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlət tənzimlənməsi prosesində kənd təsərrüfatı məhsullarının sərbəst (müqavilə) qiymətləri ilə tənzimlənən qiymətlər, yəni məqsədli, təminatlı girov, tövsiyə edilən təkliflər yuxarı hədd qiymətləri ilə birgə tətbiq edilməlidir.

İqtisadi nəzəriyyəyə və konkret iqtisadiyyata dair mənbələrdə şərh edilən bu yanaşmalar qiymətin müəyyən edilməsi metodikasını heç də zənginləşdirmir. Əksinə, bu yanaşma istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin bir əsas göstəricisi kimi qiymətin proqnozlaşdırılmasına imkan vermir. Yəni, bu halda müəssisələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan ümumi gəlir, mənfəət və onlarla əlaqədar göstəricilər nisbi meyarlar funksiyası kimi qəbul edilir.

Belə olduqda əmtəə istehsalçısı marketinq araşdırmaları aparmadan onun istehsal etmiş olduğu məhsulun sərbəst bazar qiymətini necə müəyyən etməlidir? Başqa sözlə, əgər bunu müvafiq dəqiqliklə etmək mümkün deyilsə, onda mənfəətin gözlənilən həddini və onun necə bölüşdürülməli olduğunu proqnozlaşdırmaq və yaxud düzgün taktiki strateji idarəetmə qərarları qəbul etmək olarmı?

Qeyd olunan məsələlərin araşdırılması iqtisadi ədəbiyyatlarda özünə hələ də kifayət qədər yer tapmamışdır. Bu halda ayrı-ayrı regionların, həm də bütövlükdə aqrar sahənin inkişafının qiymət ənzimlənməsində dövlətin rolu müəyyən edilməlidir.

Məlumdur ki, məqsədli, təminatlı, yüksək hədd qiymətlərinin rolu barədə iqtisadi ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş yer verilmişdir. Məsələn, məqsədli qiymətlər geniş təkrar istehsal üçün zəruri olan gəlirlərin kəmiyyətini təyin etmək üçün istifadə olunur. Bazar qiymətləri məqsədli qiymətlərdən aşağı olduğu hallarda dotasiyaların miqdarı hesablanarkən məqsədli qiymətlərdən istifadə edilir.

Zənamətli qiymətlər məhsulun qiymət səviyyəsinin yol verilən bilən minimal səviyyəsi yaxud həddidir. Bu qiymətlərdən istifadə edərkən regional səviyyələrdə müəyyən edilən kvotalar hüdudunda dövlətin ehtiyacları məhsul alınarkən əmtəə

istehsalçıları ilə razılaşdırmaqla tətbiq edirlər.

Yuxarı hədd qiymətlərinin tətbiqi isə girov əməliyyatları zamanı mühüm çətinliklərlə çox qarşılaşır. Araşdırmalar göstərir ki, bu qiymətlər kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına faizsiz ssuda verilməsinin bir forması və eyni zamanda, satış bazarının tənzimlənməsi formasından ibarətdir.

Məqsədli, zamanətli və girov qiymətlərinin müəyyən edilməsi dövlət orqanlarının səlahiyyətinə aiddir. Həmin qiymətlər regional səviyyələrdə hesablaşmalar aparmaq üçün istiqamətləndirici (tövsiyə olunan) qiymətlər kimi də çıxış edə bilər. Qiymətlərin yuxarı hədd, həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yerli aqrar bazarının qorunması məqsədilə protoksionist tədbir vasitəsi kimi istifadə edilir. Başqa sözlə, qoruyucu gömrük tarifləri məhz həmin qiymətlər əsasında hesablanmalıdır.

Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi baxımından belə bir tezis xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, ehtiyat fondu üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının zamanətli qiymətlərlə satınalması ilə bağlı dövlət əməliyyatlarının dəstəklənməsinin mənbəyi elə dövlət büdcəsidir. Bu məqsədlə xərclərin maksimum qiyməti büdcədə nəzərdə tutulmalıdır. Girov qiymətləri üzrə məhsulların alışı ilə bağlı dövlət əməliyyatları büdcədən faizsiz ssudaların verilməsi, regional səviyyələrdə kredit resurslarının ayrılması hesabına həyata keçirilməlidir.

Zəmanətli qiymətlərin minimal hədləri müəyyən edilərkən ən mürəkkəb nəzəri və metodiki praktiki problem-zəmanətli qiymətin əsasını təşkil edən maya dəyərinin səviyyəsinin hesablanmasıdır. Əgər faktiki kəmiyyətdən çıxış etsək, onda bu qiymətin qabaqcıl təsərrüfat və yaxud geridə qalan təsərrüfat üzrə müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər hesablanmış səviyyə əsas götürülməlidirsə, bu halda hansı metodikadan istifadə edilə bilər?

Zəmanətli qiymətlərin formalaşmasında cüzi səhvə yol verilməsi çox ağır iqtisadi, sosial və hətta siyasi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bununla əlaqədar, xatırlatmaq yerinə düşər ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalma qiymətləri (söhbət zamanətli qiymətlərdən gedir) iqtisadi siyasətdə həmişə mühüm rol oynamışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, xalq təsərrüfatının ən mühüm

problemlərinin həllinin müddəti və keyfiyyəti məhz qiymət siyasətindən asılı olmuşdur. Bunlara: milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi; şəxsi və ictimai istehlak fondlarının, yığım və istehlak fondlarının nisbəti; xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin, o cümlədən sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafında nisbətlərin düzgünlüyü; istehsalın iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin əksəriyyətinin səviyyəsi; əmək məhsuldarlığının artması, həm kənd təsərrüfatında, həm də sənayedə əmək məhsuldarlığının artırılması və zəruri yığım; müxtəlif təbii-iqtisadi zonalarda yerləşən müəssisələrdə geniş təkrar istehsal üçün bərabər iqtisadi imkanlar yaradılması kimi amilləri aid etmək olar.

Dövlət öz inkişafının bütün mərhələlərində qiymətlərin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirməklə, konkret iqtisadi və siyasi şəraitdən asılı olaraq bu sahədə öz siyasətini qurmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətyaranma sistemi müxtəlif istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməlidir. Buraya qiymət səviyyəsinin artırılması, qiymətlərin zonalar üzrə daha dərinə differensiasiya edilməsi, müxtəlif məhsulların qiymətləri arasında, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye mallarının qiymətləri arasında əsaslandırılmış nisbətlərin müəyyən edilməsi, «qiymət qayçısı» deyilən həddlərin ləğv edilməsi məsələləri daxildir. Bazar iqtisadi münasibətləri ilə əlaqədar, dövlətin zəmanət verdiyi qiymətlər və dövlət satınalma sisteminin təkmilləşdirilməsi təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizminin güclü və etibarlı vasitəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Məlumdur ki, planlı təsərrüfatçılıq sistemində kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas alıcısı dövlət olmuşdur. Buna baxmayaraq dövlət həmin məhsulların satınalma qiymətlərinin səviyyəsini ixtiyarı şəkildə müəyyən edə bilmirdi. Dövlət satınalma qiymətlərinin əsaslandırılmadan artırılması və ya azaldılması təsərrüfatların istehsal-maliyyə fəaliyyətinə və bu fəaliyyətin səmərəsinə həlledici təsir göstərirdi. Zəmanətli (dövlət tərəfindən tənzimlənən) qiymət müəssisənin konkret məhsul növünün istehsalı ilə bağlı məsrəflərini ödəməklə yanaşı, həm də öz resursları hesabına həmin məhsulu buraxan sahədə yığımın elə səviyyəsini təmin etməlidir ki, bu, həmin sahədə geniş

təkrar istehsalın həyata keçirilməsinə imkan versin. Bu prinsip həyata keçirilərkən iki əsas problem qarşıya çıxır: zamanətli qiymətin əsası kimi hansı müəssisənin (qabaqcıl, geridə qalan, orta, yoxsa hər hansı başqa müəssisənin) məsrəfləri əsas götürülməlidir, bu halda və yığının normativ səviyyəsi necə olmalıdır?

Xatırladaq ki, bazar iqtisadiyyatına keçiddən əvvəlki dövrdə qiymətyaranma problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, dövlət satınalma qiymətləri müəyyən edilərkən son beş ildə həmin regionda və ya təbii-iqtisadi zonada məhsulun maya dəyərinin orta səviyyəsinə istinad edilməlidir. Bəzən təsərrüfatların ümumi sayından tipik, yəni sahə üzrə orta göstəriciləri istehsalın intensivliyinin, fondlarla və əmək resursları ilə təmin olunmanın orta səviyyədə yaxın olan müəssisələri seçipdilər. Başqa sözlə desək, həmin mütəxəssislər məhsulun özünün maya dəyərindən əlavə, təsərrüfatçılığın obyektiv şəraitinin də nəzərə alınmasını tövsiyə edirdilər. Bu halda məhsulun zamanətli qiyməti müəyyən yığım normalarının təmin edilməsinə şərait yaradacaqdır, lakin bu, yalnız o müəssisələrdə olacaqdır ki, orada əmək məhsuldarlığı səviyyəsi daha yüksək, maya dəyəri isə orta göstəricilərdən aşağı olsun. Təbiidir ki, xüsusi resurslardan istifadə edilmə dərəcəsi aşağı olan təsərrüfatlarda zamanətli qiymətlərin səviyyəsiminimal yığım normasını təmin edə bilməzdi.

Aparılan təhlillər göstərmişdir ki, proqnozlaşdırılan zamanətli qiymətlər bütün məhsulların istehsalı üçün bütün müəssisələrin məsrəflərini tam ödəyə bilməz və əslində bu məsrəflər tam ödənilməli də deyildir. Bu, yalnız öz resurs potensialından orta səviyyədə aşağı dərəcədə istifadə edən təsərrüfatlara aiddir. Fikrimizcə, aqrar sahənin kompleksinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün Böyük Briitaniyada qəbul edilmiş qaydadan istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bu ölkədə dövlət nəinki məhsulun minimal zamanətli (intervensiyalı) qiymətlərini, həmçinin maksimal (ən yuxarı) bazar qiymətlərini də tənzimləyir. Yəni dövlət bazar qiymətlərinin yuxarı həddinə zamanət verməklə istehlakçıların mənafeələrinin müəyyən dərəcədə müdafiə olunmasını təmin edir və bununla da bir sıra sosial problemlərin həllinə şərait yaradır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, əsasən də keçid dövründə dövlət ilk növbədə müəssisələrə maddi və maliyyə yardımı göstərməyə

borcludur. Bu məqsədlə xüsusi işlənilib hazırlanmış kompleks normativlər tələb olunur. Həmin normativlər torpağın qiymətləndirilmə balını, istehsal fondları və işçi qüvvəsi ilə təmin olunma dərəcəsini, yəni istehsal potensialı hesaba alınmaqla işlənilib hazırlanmalıdır. Məhsulun proqnozlaşdırılan maya dəyərinin yuxarıda adını çəkdiyimiz qaydada əsaslandırılmış qiyməti bu cür normativlərdən biri ola bilər.

Zəmanətli dövlət qiymətlərinin tətbiq edilməsi nisbətən əlverişsiz təbii-iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərən dağ rayon təsərrüfatların maliyyə vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaqdır. Həmin təsərrüfatlar öz məhsulunun bir hissəsini rentabelliğin 30% səviyyəsinə təminat verən qiymətlərlə dövlətə sata bilərlər.

Dövlət əmtəə istehsalçılarının əmtəəlik məhsullarının ümumi həcmindən yarısından çox hissəsini zəmanətli qiymətlərlə almalı və qalan məhsullar isə digər kanallar vasitəsilə satılmalıdır. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, heç olmasa keçid dövründə dövlət onlara bu istiqamətdə zəruri kömək göstərsin və süni, bürokratik maneələri aradan qaldırsın.

Aqrar sahənin inkişafının dövlət tərəfindən maliyyə-iqtisadi tənzimlənməsi mexanizminin digər forması vergilərin differensiasiyasından və müxtəlif fondlara ayırmalardan geniş istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Bu prinsip torpaq vergisi dərəcələrinin differensiasiyası zamanı tətbiq edilir. Dövlət tənzimləməsi məsələsinə yuxarıda sadalanan yanaşmaların hər hansı birindən istifadə edilərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, rayonun, vilayətin və ya bölgənin hər hansı subyektinin aqrar sahə çərçivəsində qiymət yaranma prosesi satılan məhsulun kvotalaşdırılması həm yerli, həm də xarici təcrübə nəzərə alınmaqla bu məhsulların dövlət tədarükü sistemi ilə sıx əlaqədə olmalıdır. Ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm vəzifələrdən biri səmərəli regional iqtisadi siyasətin aparılması və ölkədə məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafının təmin edilməsidir. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyat istər sahəvi baxımdan, istərsə də regional baxımdan birtərəfli inkişaf etməməlidir. İmkan daxilində o, kompleks inkişaf etməli və bütün regionları əhatə etməlidir. Xüsusilə, bu Azərbaycan şəraitində son dərəcə vacibdir. İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, regional iqtisadi siyasətə son dövrlərə qədər ölkəmizdə lazımi diqqət yetirilməmişdir və inkişaf baxımından regionlarımız bir-birindən əhəmiyyətli

dərəcədə fərqlənirlər[1,səh.98].Əsas iqtisadi və sosial potensial Bakı-Sumqayıt regionunda cəmlənmişdir. Hazırda respublika üzrə istehsal olunan Ümumi Daxili Məhsulun 78-80%-i, dövlət büdcəsinə ödəmələrin 85%-ə qədəri, milli gəlirin 80%-dən çoxu təkcə bu regionun payına düşür. Sənaye sahələri və infrastruktur obyektləri də əsasən bu regionda cəmlənmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlar bütün sahələrdə əlavə problemlər yaradır, regionlar arasında inkişaf fərqlərini daha da gücləndirir və insanların regionlar üzrə həyat səviyyəsinə mənfi təsir edir. Nəticədə bəzi regionların sosial-iqtisadi inkişaf və əhalinin həyat səviyyəsi aşağı səviyyədə qalır. Azərbaycan kimi güclü potensiala malik olan bir ölkədə yolverilməzdir və bu problemlərin həlli üçün konkret tədbirlər görülməlidir. Bu istiqamətdə qəbul edilmiş Dövlət Proqramında deyilir: «...ölkənin bütün regionlarını sosial-iqtisadi baxımdan yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək, əhalinin güzaranını daha da yaxşılaşdırmaq üçün regionlarda mövcud potensialdan istifadənin səmərəsini artırmaq, yeni iş yerlərinin açılmasını, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, aqrar sektorun inkişafını, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının genişləndirilməsini təmin etmək və digər tədbirləri həyata keçirmək lazımdır». Bu məqsədlə tamamilə düzgün olaraq respublika ərazisi kompleks parametrlərə görə təsnifləşdirilərək iqtisadi rayonlara ayrılmış (bu əvvəllər də olmuş, lakin bir qədər fərqli) və hər region üzrə yerli potensial və tələbə uyğun konkret inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Təbii ki, inkişaf proqramının hazırlanmasında regionların ənənəvi istehsal ixtisaslaşması əsas götürülmüşdür. Çünki regionların əksəriyyəti aqrar-sənaye sisteminin inkişafı ilə xarakterizə olunur və istehsal əsasən aqrar yönümlüdür. Bu isə öz növbəsində təbii amillərin istehsal istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əsas götürülməsini tələb edir. Təbii amillər regionlar üzrə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Ona görə də onların və digər iqtisadi inkişaf amillərinin əsasında formalaşan istehsal istiqamətləri perspektiv inkişaf üçün əsas götürülməlidir [3, səh. 102].

Regional iqtisadi-sosial inkişafın tənzimlənməsi, mövcud regional fərqlərin nisbətən aradan götürülməsi və kompleks inkişafın təmin edilməsində differensial yanaşmaya böyük ehtiyac vardır. Hər regionun yerli potensialı və xüsusiyyətləri

ümumi inkişaf prinsipləri paralel götürülməlidir. Differensial yanaşma iqtisadi-sosial inkişafın bütün istiqamətlərində öz əksini tapmalıdır. Bu, iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə, məşğulluq, kortəbii miqrasiyanın qarşısının alınması, həm də məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafı baxımından vacibdir.

Regional inkişafa təsir göstərən vacib iqtisadi rıçaqlardan biri daxili qiymət siyasəti və bu əsasda formalaşan qiymət mexanizmidir. Məlum olduğu kimi, qiymət böyük təsir gücünə malik olan, cəmiyyətdə iqtisadi-sosial mənafehlərin toqquşma nöqtəsi və tənzimlənməsi vasitəsidir. Bu baxımdan qiymət mexanizminin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməli və o, mövcud reallıqlar əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Bu xüsusilə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal sahəsində bu özünü daha aydın şəkildə göstərməlidir. Beləki, regionlar üzrə təbii və torpaq-iqlim şəraitinin müxtəlifliyi istehsal şəraiti və amilərinin kəskin fərqlənməsinə səbəb olur ki, bu da qiymətin əsasını təşkil edən istehsal xərcləri və maya dəyərində öz əksini tapır. Deməli, müxtəlif istehsal şəraitində istehsal edilən məhsullara eyni qiymətin qoyulması elmi cəhətdən düzgün deyil. Ona görə ki, bu nisbətən əlverişsiz torpaq-iqlim şəraitində işləyən istehsalçıların mənafehinə toxunur və onların maliyyə imkanlarını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır. Əksinə, əlverişli təbii şəraitdə işləyən sahibkarlar üçün əlavə imkanlar yaranır. Deməli, qiymət siyasətinin qurulmasında regional yanaşmaya böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan reallığını nəzərə alaraq qiymətlər ilk növbədə dağlıq, dağətəyi və aran zonaları üzrə qiymətlər differensiallaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə respublika ərazisinin kənd təsərrüfatı məhsullarına dövlət satınalma qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından üç qiymət zonasına bölünməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Gələcəkdə bu yanaşma kompleks parametrlər əsasında daha da dərinləşməli və dəqiqləşdirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, differensiallaşdırma nə qədər dəqiq aparılırsa və uyğun iqtisadi mexanizm qurulursa, nəticələr də bir o qədər yüksək olur. Bu istiqamətdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə istinad etmək olar. Dövlət bütün hallarda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının mənafehinə qorunmalıdır. Beləki, sahibkarlar müqaviləyə uyğun olaraq dövlətə satdıqları məhsullardan əlavə istehsal etdikləri məhsulların reallaşdırılmasında problem

yarandıqdada dövlət onlara yardımçı olmalıdır. Yəni, bütün hallarda kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliği təmin edilməlidir. Göstərmək olar ki, ABŞ-da məqsədli qiymətlərin tətbiqi nəticəsində fermerlərin gəlirli işləməsi və onların əlverişlilişsiz şəraitdə də müəyyən səviyyədə saxlanması təmin edilir [5, səh. 156].

Avropa ölkələrində də kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün mənafeyini qorumaq və onlara təkrar istehsal üçün əlverişli şərait yaratmaq üçün təqribən buna bənzər tədbirlər həyata keçirilir. İstər bütövlükdə, istərsə də regional inkişafda ən başlıca məsələlərdən biri də düzgün investisiya siyasəti və investisiyadan səmərəli istifadə məsələsidir. Ona görə də digər sahələrdə olduğu kimi, investisiya qoyuluşları tədricən regionlara, xüsusən sərhəd regionlarına istiqamətləndirilməlidir. Bu hər bir region üçün son dərəcə vacibdir. Sərhəd rayonlarında iqtisadi və sosial inkişafın sürətləndirilməsi həm də sərhədlərimizin gücləndirilməsi, əhalinin iri şəhərlərə axınının qarşısının alınması deməkdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının başlıca məsələlərindən biri də rayonlarda müasir tələblər baxımından istehsal və sosial infrastrukturların yaradılması məsələsidir. Bu sahədə də hazırda respublikanın regionları arasında qeyri-bərabərlik vardır. Müasir iqtisadi infrastrukturun olmaması istehsal olunan məhsulların vaxtında istehlakçıya çatdırılmamasına, onların uzun müddət reallaşdırıla bilməməsi üzündən keyfiyyətin itirilməsinə, müasir emal müəssisələrinin olmaması səbəbindən istehsal olunan xammalın lazımi səviyyədə emalının həyata keçirilməməsinə səbəb olur.

Regionlarda yeni iş yerlərinin aşılması üçün yerli resursların hərəkətə gətirilməsi, infrastruktur və servis xidmətlərinin genişləndirilməsi son dərəcə vacibdir. Bu məqsədlə istər dövlət, istərsə də özəl sektor xətti ilə regionlara güclü kapital qoyuluşuna böyük ehtiyac vardır. Ailə büdcəsi və əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsindəki regional fərqlərin inkişaf yolu ilə aradan qaldırılması üçün görülməli tədbirlər sistemindən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Regionlara ixtisaslı işçi qüvvəsi cəlb etmək, onların fəaliyyəti üçün stimül yaratmaq məqsədilə əmək haqqı sistemində differensial yanaşmaya ehtiyac vardır. Bu baxımdan respublika regionlarının bir- birindən fərqləndiyini nəzərə alaraq

mütəxəssislərin əmək haqqının müəyyənləşdirilməsində 4 qrup region əmsalının tətbiqi məqsədəuyğun olardı: dağlıq və dağətəyi sərhəd kəndləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Kür-Araz ovalığında yerləşən aran kəndləri və yerdə qalan rayonlar.

Hər bir region yerli iqtisadi potensialına görə digərindən köklü surətdə fərqlənir. Məhz onun əsasında regional istehsalın strukturu formalaşmalı və inkişaf etməlidir. Bu prosesin reallaşmasında sahələr və regionlar üzrə ixtisaslaşma xüsusi rol oynayır. Xüsusilə aqrar istehsal yönümlü regionlarda ixtisaslaşmanın istehsal strukturunun formalaşmasında rolu daha böyükdür. İqtisadi struktur siyasəti elə aparılmalıdır ki, ilk növbədə yerli iqtisadi potensialdan səmərəli istifadəyə imkan versin, digər regionları ilə düzgün integrasiya olunsun və regionlarda sosial sferanın inkişafına təkan versin. Ona görə də ölkənin iqtisadi-sosial inkişaf proqramı işlənilərkən istehsal struktur siyasətinə diqqət yetirilməlidir. Strukturlar arasında düzgün iqtisadi münasibətlərin qurulması, birinin inkişafının digərinin inkişafına təkan verməsi və onu tamamlaması regionun kompleks inkişafının təmin edilməsi deməkdir. Emal sənaye sahələri, sosial infrastruktur və aqroservis xidməti elə təşkil edilməlidir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını stimullaşdırsın. Bu, aqrar sferada mövcud problemlərin həllində kənd təsərrüfatı ilə ona xidmət edən istehsal və xidmət sahələri arasında intensiv iqtisadi münasibətlərin yaranmasına, fermerlərə öz istehsalını yenidən qurmağa və inkişaf etdirməyə kömək etməklə müəyyən struktur dəyişiklikliyinə səbəb olacaqdır. Bu zaman strateji sahələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, onların digər sahələrin inkişafına təsiri yüksəlsin.

Nəticə etibarilə belə bir təkzibolunmaz fikir formalaşır ki, aqrar sahənin davamlı inkişaf etdirilməsi yalnız klassik bazar özünütənzimləmə prinsip və metodları ilə dövlətin tənzimləyici funksiya və metodlarının qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu mühitdə mümkündür.

Hazırda qiymət tarazlığını təmin etməklə aqrar sahənin məhsullarının qiymətlərinin istehsalçının maraqlarına uyğun olması qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir, Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində belə problemlər əsasən büdcə vəsaiti hesabına aqrar sahəyə dövlət köməyi vasitəsilə həll edilir. Qiymətlərin büdcə vəsaiti hesabına tənzimlənməsi özü də müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir.

Məsələn, bazarda qiymətlərin səviyyəsinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi, qiymət tarazlığının təmin olunması üçün sənaye təyinatlı məhsulların qiymətlərinin aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların qiymətinin artımından çox olan hissəsinin büdcə vəsaiti hesabına ödənilməsi təmin edilə bilər.

Ümumiyyətlə qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq məqsədi ilə tədbirlər həyata keçirilərkən bir sıra prinsiplərə riayət olunur, bunlar aşağıdakılardır:

- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı subyektlərinin məhsullarına sərbəst qiymətəmələgəlməsi ilə həmin subyektlərin məhsullarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əlaqələndirilməsi;

- tələb-təklif mexanizminin təsiri altında bazar tarazlıq qiymətlərinin formalaşması;

- qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaqdan ötrü aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların təklif etdikləri məhsulların qiymətlərinin hesablanmasından ötrü normativ metodlardan istifadə edilməsi;

- kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından zəruri gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunması;

- aqrar bölmədə elmi texniki tərəqqinin stimullaşdırılması;

- aqrar bölmədə istehsalın səmərəliliyinin artırılması və istehsal xərclərinin azaldılması;

- qiymət və maliyyə-kredit münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və onun optimallığına nail olunması.

Yuxarıda sadalanan prinsiplərə nail olunmaqla dövlət tərəfindən həyata keçirilən qiymət tənzimlənməsi tədbirləri aqrar bölmədə aşağıdakı yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllinə imkan verməlidir:

- ölkənin əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etməsinin stimullaşdırılması və daim ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- kənd təsərrüfatı ilə kənd təsərrüfatını istehsal vasitələri ilə təmin edən sahələr, həmçinin emal sənaye sahələri arasında əlverişli mübadilə münasibətlərinə nail olunması;

- kənd təsərrüfatı ilə sənaye sahələri arasında münasibətin, əmtəə mübadiləsinin ekvivalentliliyinin təmin olunması. Belə mütənasibliyə nail olmadan gələcəkdə aqrar bölmənin iqtisadiyyatın başqa bölmələri ilə müqayisədə bərabər əsaslarla inkişafını təsəvvür etmək çox çətindir;

- qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq yolu ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı subyektlərinin gəlirlərinin onların geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından zəruri səviyyəyə çatdırılması;

- ETT- nin nəaliyyətlərindən istifadə olunmasına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, əmək məhsuldarlığının artırılmasına köəkliyin göstərilməsi;

- aqrar bölmədə məhsul istehsalı ilə məşğul olanların beynəlxalq bazarlara çıxışları üçün əlverişli şəraitin təmin olunması.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara onların normal cari fəaliyyətlərini və geniş təkrar istehsalını həyata keçirə bilmələri üçün dövlət tərəfindən qiymət mexanizmi vasitəsi ilə tənzimlənməklə əlverişli şəraitin yaradılması bu sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafını təmin edə bilər.

3.3. Aqrar istehsalın effektiv tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadə

mexanizminin təkmilləşdirilməsi

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında qiymət mexanizminin rolu araşdırılarkən müasir təsərrüfat mexanizminin tələblərinə uyğun olaraq ilk növbədə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi məsələsinə diqqət yetirilməsi ön plana çəkilir. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinə münasibət heç də birmənalı deyil. Əhalinin sosial müdafiəsi və dövlətin iqtisadi mənafeyindən irəli gələrək bir qrup məhsulların qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinə mövcud nəzarət və iqtisadi qanunauyğunluq bəzən iqtisadi demokratiyanın pozulması kimi qəbul edilir. Lakin iqtisadi inkişafda qiymət amilinin rolunun təhlili bu fikrin heç bir əsasa malik olmadığını sübut edir.

Ölkədə istər sahibkarlığın, istərsə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ən vacib məsələlərdən biri qiymət mexanizminin düzgün qurulması və dövlətin qiymət siyasətidir. Qiymət siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin başlıca tərkib hissəsi olub iqtisadi və sosial inkişafın son dərəcə vacib amillərindədir. Qiymət vasitəsilə ölkədə iqtisadi və sosial inkişaf daim tənzimlənir, mənafeələr uzlaşdırılır və məhsuldar qüvvələrin regional və sahəvi inkişafı üçün lazımi şərait yaradılır. Qiymət, onu əmələ gətirən obyektiv amillərə əsaslanmalı və konkret reallığa söykənməlidir. Yalnız bu əsasda formalaşan qiymətlər sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir.

Bu baxımdan qiymət mexanizmi daim nəzarətdə saxlanılmalı, eyni zamanda hər bir dövlətin özünəməxsus qiymət siyasəti olmalıdır. Qiymət siyasəti ölkədə mənafeələrin uzlaşdırılması, maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin balanslaşdırılması, sahələr və subyektlərin iqtisadi əlaqələndirilməsi və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafında strateji amil kimi iqtisadi siyasətin ən vacib tərkib hissəsinə çevrilməlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra öz iqtisadi siyasətini qurarkən apardığı ilkin tədbirlərdən biri də qiymətlə bağlı müəyyən qanunların qəbul edilməsi və hüquqi-normativ aktların hazırlanması olmuşdur. “Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında”, “Respublikada daxili bazarın iqtisadi mühafizəsi haqqında”, “İnhisarçı birlik və müəssisələrin məhsullarının qiymət və tariflərinin dövlət tənzimlənməsi haqqında” qərar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında” qəbul etdiyi Əsasnamə, Milli Məclis tərəfindən 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Tənzimlənən qiymətlər haqqında” qanun da bu qəbildəndir.

Bütün bunlarla yanaşı digər dövlət əhəmiyyətli qərarlar və hüquqi normativ aktlar da qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş qanun, qərar və normativ aktlar, təbii ki, birinci növbədə obyektiv reallıqlara əsaslanmalı, respublika iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun olmalı və digər tərəfdən beynəlxalq standartlara cavab verməlidir. Unutmaq olmaz ki, müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı öz spesifikliyi ilə dünya iqtisadiyyatının vacib bir tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Bəzən mətbuatda və iqtisadi ədəbiyyatlarda belə fikirlər səslənir ki, milli iqtisadiyyatda hər şey tələb-təkliflə tənzimlənməli və bu prinsip iqtisadi inkişafın əsası olmalıdır. Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı modelini kortəbii inkişaf, xalis bazar qanunları əsasında tənzimlənen, habelə bəkasasitə tələb-təklif prinsipi əsasında inkişaf etdirilən bir iqtisadiyyat kimi düşünmək yanlışdır.

Bazar iqtisadiyyatı ümumi inkişaf modeli kimi cəmiyyət tərəfindən tənzimlənen bir iqtisadiyyatdır. Dünyanın hər bir ölkəsində sosial-iqtisadi inkişaf dövlətin və ictimaiyyətin nəzarətində olmaqla ümumi inkişaf prinsiplərinə uyğun tənzimlənilir. Əvvəldə deyildiyi kimi, tənzimləmənin ən vacib atributlarından biri də qiymət mexanizmidir. Hər bir ölkə digər iqtisadi rıçaqlarla yanaşı qiymət mexanizmi vasitəsilə ümumi iqtisadi-sosial vəziyyəti tənzimləyir və inkişaf etdirir.

Cədvəl 3.1.

Bir sıra ölkələrdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi

Ölkələr	Tənzimlənen qiymətlərin xüsusi çəkisi	Tənzimlənmə sferası	Dövlət tənzimləmə orqanları
Amerika Birləşmiş Ştatları	5-10%	Buğda, qarğıdalı, tütün, pambıq, süd məhsulları	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Federal Ticarət şirkəti, Antitrest idarəsi
Avstriya	10%	Tütün, duz, rabitə xidmətləri, dəmir yolu xidmətləri. Spirtli içkilər üzərində dövlət inhisarı	Parlament, Təbii resurslar agentliyi, İqtisadi İnkişaf İdarəsinin Qiymət bürosu
Yaponiya	20%	Buğda, düyü, ət, süd, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı, təmir yolu, təhsil və səhiyyə xidmətləri	İqtisadiyyat Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi
İsveçrə	50%	Taxıl, kartof, ət, çuğundur. Toxuculuq məhsullarının, musiqi alətlərinin və oyuncaqların qiymətlərinin məhdud tənzimlənməsi	Qiymətlər üzrə federal idarə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi fondu

Mənbə: cədvəl nəzəri materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Göründüyü kimi, müxtəlif ölkələrdə qiymətləri tənzimləmə obyektı olan məhsullar arasında kənd təsərrüfatı məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Bu

da ilk növbədə ölkədə məşğulluğun təmin edilməsi, əhali istehlakının tənzimlənməsi, gəlirlərin sahələrarası optimal bölgüsü zərurətindən irəli gəlir.

Bazar iqtisadiyyatının ən inkişaf etmiş ölkəsi olan ABŞ-da qiymət mexanizmi daim nəzarətdədir. Qiymətlər müəyyən sahələrdə birbaşa (inzibati), müəyyən sahələrdə isə dolayı (iqtisadi) tənzimlənir və ölkədə bütövlükdə mənafeələr balanslaşdırılır. Dövlət inhisar qiymətləri üzərində bilavasitə nəzarət etməklə, dövlət məssisələri məhsullarına qiymət qoymaq yolu ilə, ədalətsiz rəqabətə və bazarların inhisarlaşmasına müəyyən qadağalar qoymaqla, bəzi məhsulların - xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin daim nəzarətdə saxlanması və onların aşağı hədd səviyyəsinin müəyyən edilməsi, maliyyə-kredit və pul siyasəti ilə qiymətlərin səviyyəsinə təsir etmək yolu ilə ölkədə iqtisadi-sosial inkişafı tənzimləyir və tarazlaşdırır.

Ötən əsrin 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən amerika hakimiyyəti dövlət maliyyələşdirilməsini və ayrı-ayrı əmtəə qrupları üzrə qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsini məhdudlaşdırmışdır. Həmin dövrdə ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafı naminə qiymətlərin dolayı tənzimlənməsi metodlarından istifadəyə geniş yer verildi. Qiymətlərin birbaşa dövlət tənzimlənməsi yalnız antitrust qanunverisiliyinin təsiri altına düşən yüksək səviyyədə inhisarlaşmış sahələrdə tətbiq olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, təxminən əlli ildir ki, Amerikada fermerlərin alıcılıq qabiliyyətinin və gəlirlərinin lazımı səviyyədə saxlanılmasını təmin edən paritet qiymətlər tətbiq olunur. Dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının paritet qiymətlərdən aşağı olmayan qiymətlərlə satın alınmasını öz öhdəsinə götürür. Nəticə etibarilə paritet qiymətlər minimum zamanətli qiymətlərə çevrilirlər. Əgər bazar qiyməti paritet qiymətdən aşağı olursa, dövlət məhsulu alır və zəruri məqsədlərə sərf edir. Göründüyü kimi, bu tənzimləmə metodunun mövsud imkanlar daxilində tətbiqi istənilən ölkədə aqrar istehsalın stimullaşdırılmasının, davamlı və dayanıqlı inkişafının mühüm vasitəsi kimi əhəmiyyətli ola bilər.

Yaponiyada qiymətlərin təqribən 20%-i birbaşa dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Əksər məhsullar üzrə qiymətlərin minimum səviyyəsi müəyyənləşdirilir və müntəzəm dövlət tərəfindən təhlil edilir. Burada inhisar qiymətləri daim dövlət nəzarətindədir. Qiymətlərin birdəfəlik yüksəlişinə məhdudiyyətlər mövsuddur. Bu tədbirlər istehsal həsmi 30 mlrd. iyendən çox olan sahələrdə tətbiq olunur. Əgər sahənin üç müəssisəsi üç ay müddətində qiymətləri eyni bir kəmiyyətdə artırılsa, onda ədalətli sövdələşmələr üzrə komissiya bu prosesin səbəbləri barədə izahat tələb etmək, zəruri halda araşdırma aparmaq səlahiyyətinə malikdir. İşgüzar konyunkturanın pisləşməsi səbəbindən qiymətlərin istehsal xərlərindən aşağı səviyyəyə düşməsi ilə əlaqədar sahənin müəssisələrinin müflisləşməsi halı istisna təşkil edir. Belə hallarda göstərilən komissiya istehsalçılar tərəfindən istehsal və satış həsminin, kapital qoyuluşunun, avadanlıqların yüklənməsinin və qiymətlərin əlaqələndirilməsinə isazə verir. Deyilənləri ümumiləşdirsək Yaponiyada qiymətlərin tənzimlənməsinin başlısa istiqamətlərindən biri süni surətdə yüksəldilmiş yaxud aşağı salınmış qiymətlərin tətbiqinin məhdudlaşdırılmasıdır. Bu təsrübə istər dövlətin, istərsə də vətəndaşların mənafeyi baxımından çox səmərəlidir.

Qeyd etmək olar ki, Fransa vaxtilə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin kifayət qədər sərt rejiminin mövsud olduğu ölkələrdən biridir. Bu rejim müasir dövrdə də qismən saxlanılır. Sərbəst qiymətmələgəlmə prinsipinin fəaliyyətinə baxmayaraq əvvəlki kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının, təbii qazın, elektrik enerjisinin və nəqliyyat xidmətlərinin qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənilir. Inhisarçı sahələrin fəaliyyətinin bütün iqtisadi parametrləri, o sümledən investisiyaların həsmi, əmək haqqı və hazır məhsulların qiymətləri dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Qiymətlərin təxminən 20%-i dövlət tərəfindən diktə olunur, qalan 80%-i isə sərbəst formalaşır.

Norveçdə yüksək inhisar qiymətləri haqqında razılaşmalar qanunla qadağan edilir. Dövlət qiymətlərin maksimum və minimum səviyyələrini müəyyən edən və hamı üçün mütləq olan qaydalar tətbiq etmək və qanunlar vermək hüququna malikdir. İsveçdə iqtisadi inhisarçılığa qarşı bir sıra qadağalar qoyulur və qiymətlər müəyyən dərəcədə tənzimlənilir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarına

qiymətlər onların təkrar istehsalını təmin edəsək rentabellik səviyyəsində nəzərdə tutulur. Bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarına isə (məsələn süd və süd məhsullarına) istehsalın həsmi ilə yanaşı əvvəlsədən müəyyənləşdirilmiş sabit qiymətlər nəzərdə tutulur. Digər Avropa ölkələrində də analoji vəziyyətdir. Yəni, bazar münasibətləri nə qədər inkişaf etsə və tələb-təklif prinsipi nə qədər geniş fəaliyyət göstərsə də qiymət mexanizmi makroiqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi daim dövlətin nəzarətindədir.

Qiymətlərin dövlət tərəfindən nəzarətsiz buraxılması, onun yalnız bazar münasibətləri əsasında formalaşması və tənzimlənməsi təbii ki, çox ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər, iqtisadi böhran vəziyyəti yaradar. Ona görə də hər bir səmiiyyətdə bu məsələ ictimai və dövlət nəzarətində olmalı və tənzimlənməlidir. Hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsindən, mülkiyyət münasibətlərinin xarakterində milli mentalitetdən və digər spesifik cəhətlərdən asılı olaraq tənzimləmə metodlarının tətbiq və təsir dairəsi müxtəlif ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə bir qayda olaraq iqtisadi metodlara daha çox üstünlük verilir və iqtisadi metodlarla tənzimləmənin fəaliyyət dairəsi daha genişdir.

Dövlət bu metodlarla qiymətin tərkib elementlərinə bilavasitə təsir etməklə tələb-təklif arasındakı nisbəti və ictimai mənafeləri nizamlayır. Məsələn, dövlət əsaslandırılmış pul-kredit və valyuta siyasəti yürütməklə, düzgün vergi siyasəti, dövlət tədarükü, xərslərin tənzimlənməsi, dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu siyasəti və düzgün amortizasiya normaları tətbiq etməklə məsmu tələb-təklif nisbətinə və qiymətlərin səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir. Eyni zamanda əksər bazar iqtisadiyyatı ölkələrində həmçinin torpaq rentası, əmək haqqı sistemi, gömrük rüsumları, konyunktura dəyişiklikləri, reklam xərcləri və s. kimi iqtisadi amillərin qiymətlərin səviyyəsinə təsiri nəzərə alınır və iqtisadi tarazlığın əldə edilməsinə istiqamətləndirilir.

Deməli, qiymət mexanizmi və dövlətin qiymət siyasəti sosial-iqtisadi inkişafın bütün vəsib iqtisadi inkişaf atributları ilə bilavasitə əlaqədardır və dövlətin ümumi iqtisadi inkişaf strategiyasının vəsib tərkib hissəsidir. Respublikamızda da bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir və qiymət mexanizminin

iqtisadi metodlarla tənzimlənməsinə geniş yer verilir.

Qiymətlərin tənzimlənməsinin birbaşa metodu da sosial – iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi və ölkədə sosial ədalətin qorunmasında böyük rol oynayır. Belə ki, dövlət xırda istehsalçıları iri inhisarlardan qorumaq, onlarda təkrar istehsala və inkişafa şərait yaratmaq, iri inhisarları müəyyən qədər cilovlamaq və əsaslandırılmamış yüksək inhisar qiymətlərinin tətbiqinə yol verməmək, əhalinin tədiyyə qabiliyyəti ilə qiymətlərin səviyyəsini balanslaşdırmaq, bəzi məhsulların qiymətlərinə maksimum və minimum hədd qoymaq yolu ilə ictimai tənzimləməni həyata keçirir.

Bəzi Avropa ölkələrində buna böyük əhəmiyyət verilir və bir sıra sahələrdə qiymətlərin bu yolla tənzimlənməsi geniş yayılmışdır. Adətən ictimai istehlak sahələrində (nəqliyyat, rabitə, energetika, su təshizatı), kənd təsərrüfatı və təbii inhisarlar sahəsində bu metodla tənzimləməyə üstünlük verilir. Təbii ki, respublikamızda da bu metodun tətbiqinə böyük ehtiyas vardır və ondan istifadə edilməlidir.

Qiymət mexanizminin fəaliyyətində maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, qiymət bir tərəfdən dövlət tərəfindən tənzimlənsə, digər tərəfdən o özü tənzimləyici bir iqtisadi alətdir. Onun vasitəsilə ölkədə gəlir və resursların ədalətli və səmərəli bölgüsü, əhalinin ictimai qrupları arasında sosial ədalətli gözlənilməsi, regional, sahə və mikrosahələrin mənafe və maraqlarının uzlaşdırılması, mülkiyyətçilər arasında iqtisadi münasibətlərin tarazlaşdırılması həyata keçirilir.

Təbii ki, bu proseslərdə digər iqtisadi alətlərin təsiri də nəzərə alınır və qiymət əsas atributlardan biri kimi götürülür. Göründüyü kimi, qiymət hərtərəfli təsir güsünə malik, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və tənzimlənməsində xüsusi rol oynayan ən vəsib elementlərdən biridir. O, həm tənzim olunur, həm də tənzim edir. onu qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar qiymətin tənzimləyici funksiyası daha da güclənir və ölkənin iqtisadi siyasətində bu xüsusi nəzərə alınmalıdır. Dövlət iqtisadi inkişafın digər sahələrində olduğu kimi qiymətlərin tənzimlənməsi sahəsində də öz iqtisadi funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu da öz növbəsində Azərbaycan kimi əlverişli

təbii iqlim şəraitinə malik olan ölkədə daxili tələbatın yerli istehsal məhsulları ilə ödənilməsinə, əhalinin qiymətlərin (tariflərin) əsassız (süni) artımlarından müdafiə olunmasına, xarisi iqtisadi əlaqələrdə əldə olunan səmərənin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilməlidir.

Respublikamızda aqrar sferanın məcmu ictimai məhsulda yüksək xüsusi çəkisi, məşğulluğun və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında onun rolu bu sahədə qiymətlərin tənzimlənməsinə xüsusi yanaşma və metodların tətbiqini tələb edir. Qeyd etməliyik ki, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət yardımını sisteminin genişləndirilməsi, regionların sosial- iqtisadi inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi aqrar sferada qiymət sisteminə müəyyən təsir göstərməsinə baxmayaraq hələ lazımı nəticələrə nail olunmamışdır. Düşünürük ki, bu sahədə aşağıda göstərilən məsələlərin həlli məqsədəuyğun olardı:

1. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları və tədarük təşkilatları arasında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Ölkə rəhbərliyinin göstərişləri və qayğısı ilə regionlarda fəaliyyətə başlayan tədarük təşkilatları yerli istehsalçılarla birbaşa əlaqələrə malik deyillər. Onlar bəzən yerli məhsulların keyfiyyətinin aşağı olmasını bəhanə gətirərək xarici istehsal məhsullarını tədarük edir, ya da özlərinin əhatəsində olan istehsalçıların məhsullarını alırlar. Yaranmış vəziyyətdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz məhsullarını aşağı qiymətlə onlara təhvil vermək məcburiyyətində qalırlar. Bu da yerlərdə istehsalın azalmasını şərtləndirir. Ona görə də tədarük təşkilatları ilə fermerlər arasında məhsul növünün, çeşidinin və kateqoriyasının alqı-satqısı barədə mövsümün əvvəlində müqavilə sisteminin tətbiqi qanunla təsbit olunmalı və mətbuatda müqavilə qiymətlərinin səviyyəsi barədə bütün bazar iştirakçılarına məlumat verilməlidir.

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarlarında inhisarçılıq və möhtəkirlik meyilləri aradan qaldırılmalıdır. Belə bazarlarda mövcud olan ticarət inhisarçılığı sahibkarın bazara daxil olmasını mümkünəşür edir. Nəticədə «qazananlar» möhtəkirlər olur. Sadə hesablamalardan görünür ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının iri şəhərlərdəki satış qiymətində istehsalçıların xüsusi payı 15-30%,

vasitəçilərinin xüsusi payı 20-25%, piştaxta arxasında duran alverçilərin xüsusi payı isə 40-45% arasında dəyişir. Mövcud vəziyyət kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarətin onların istehsalından daha səmərəli və ya gəlirli olmasına şərait yaradır. Bu da nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olanların sayının və ümumiyyətlə istehsal həcminin azalmasını şərtləndirən amil kimi çıxış edir. Bu baxımdan, satış bazarlarını öz daimi iş yerinə çevirən möhtəkirlərin fəaliyyəti məhdudlaşdırılmalıdır.

3. Kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsi və istehsal xərclərinin aşağı salınması üçün qənaətbəxş maddi-texniki baza formalaşdırılmalıdır. Statistik məlumatlara görə respublikamızda hər 1000 təsərrüfata 17,9 traktor, 3,7 kotan, 0,9 becərmə aqreqatları, 1,6 toxumsəpən aqreqatlar, 0,6 otbeçən, 1,3 otbağlayan, 1,8 taxılığa kəmbayn düşür. Ötən dövr ərzində vəziyyətdə xeyli irəliləyişlər olsa da hələ də lazımi nəticəyə nail olamamışdır. Bu vəziyyətdə lizinq və xidmət təşkilatlarının görülmə işlərə görə yüksək xidmət haqları tələb etməsi məhsulun maya dəyərini və qiymətini yüksəldir. Bir sıra hallarda təklif qiymətləri bazar tələbinə uyğun olmadığından məhsul maya dəyərinə bərabər yaxud aşağı qiymətə satılır. Bu da qiymətlərin stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyalarını yerinə yetirməsinə imkan vermir. Ona görə də aqrar sferada texniki bazanın möhkəmləndirilməsi əsasında tədricən istehsal xərclərinin aşağı salınmasına səy göstərilməlidir. Bu, istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yarada bilər.

4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri onların təkrar istehsal xərclərini təmin edə biləcək rentabellik səviyyəsində nəzərdə tutulmalıdır. Düşünürük ki, sosial əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük qiymətləri inflyasiya səviyyəsindən 20-25% aşağı olmayan rentabellik səviyyəsində müəyyənləşdirilməlidir.

5. Kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasında mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunmasında qiymətlər mühüm amil kimi çıxış etməlidir. Hər bir təsərrüfat ilinin əvvəlində resurs səbəti əsasında paritet qiymət indeksləri müəyyən edilməlidir. Bu həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə zəmanət rolunu oynaya bilər.

6. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət yardımının genişləndirilməsi müsbət nəticələrə səbəb olsa da cəlb olunan vəsaitlərdən sərbəst istifadəni təmin etmir. Ona görə də dövlət yardımı və himayədarlıq sistemindən tədricən əlverişli kreditləşmə sisteminə keçirilməsi məqsədəuyğundur. Aqrar istehsalçılara verilən kreditlərə görə faizlər elə müəyyənləşdirilməlidir ki, onlar qiymət artımının indikatoruna çevrilməsin, əksinə qiymətlərin aşağı düşməsinin obyektiv səbəbləri kimi etsin.

7. Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının orta ölçüsü 10,2 ha, ABŞ-da 180 ha, Avropa İttifaqında (Bolqarıstan və Rumıniya çıxılmaqla) 17 ha, Böyük Britaniyada 55 ha, Danimarkada 54 ha, İspaniyada 22 ha-dır. Bu da səmərəlilik nöqteyi-nəzərindən xırda təsərrüfatların tədricən birləşmək məsələsini gündəmə gətirir. Əgər bu proses baş verərsə, məhsul vahidinə düşən sabit xərclərin azalması hesabına qiymətlər də aşağı düşər.

Qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, qiymət mexanizmi və dövlətin qiymət siyasəti iqtisadi sosial inkişafın bütün vacib iqtisadi inkişaf atributları ilə bilavasitə əlaqədar olmaqla dövlətin ümumi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Respublikamızda bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir və son dövrlərdə qiymət mexanizminin iqtisadi metodlarla tənzimlənməsinə iqtisadi siyasətdə diqqət artırılır.

Qiymət mexanizminin fəaliyyətində maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, qiymət bir tərəfindən dövlət tərəfindən tənzimlənsə, digər tərəfdən o özü tənzimləyici bir iqtisadi alətdir. Onun vasitəsilə ölkədə gəlir və resursların səmərəli bölgüsü, əhəlinin ictimai qrupları arasında sosial ədalətin gözlənilməsi, regionların, sahələrin mənafe və maraqlarının uzlaşdırılması təmin edilir.

Göründüyü kimi, qiymət hərtərəfli təsir gücünə malik, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və tənzimlənməsində xüsusi rol oynayan vacib elementlərdən biridir. O, tənzimlənilir və həm də tənzimləyir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı ilə əlaqədar qiymətin stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyaları daha da güclənir. Ölkənin iqtisadi siyasətində bu xüsusi nəzərə alınmalıdır. Dövlət iqtisadi inkişafın digər sahələrində olduğu kimi

qiymətlərin tənzimlənməsi sahəsində də öz iqtisadi funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Sərbəst qiymətmələgəlmə və bazar rəqabəti bazar iqtisadiyyatının səmərəliliyi üçün zəruri şərtədir. Bununla əlaqədar olaraq bazar iqtisadiyyatında dövlətin qiymət və tariflərin strukturuna təsirinin məqsəd və metodları da prinsipcə dəyişilir. Əvvəla, qiymət siyasəti büdcə gəlirlərinin artırılması aləti olmamalıdır. İkincisi, bazar qiymətlərinin öz əlaqələndirici funksiyalarını daha yaxşı yerinə yetirmələri üçün dövlət antiinhisar siyasəti, həmçinin əmtəələrin, kapital və işçi qüvvələrinin dövlət sərhəddi daxilində sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün zəruri olan lazımi struktur dəyişikliyi həyata keçirməlidir.

Daxili qiymət siyasətinin özü digər ciddi bir problemin həllini tələb edir. Bu problem daxili qiymətlərin sabitliyini təmin etmək üçün xarici "qiymət təcavüzünü" tənzimləmək zərurətindən ibarətdir. İdxal-ixrac balansında yüksək xüsusi çəkiyə malik olan və əhalinin sosial müdafiəsinə ciddi təsir göstərən məhsulların qiymətlərinə dövlət tərəfindən nəzarət olunmalıdır. Əks halda əsassız və süni qiymət dəyişikliklərinin qarşısının alınması mümkün deyil. Belə qiymət siyasəti nəticəsində iqtisadiyyatın sahələri arasında iqtisadi münasibətlər sabitləşər, qiymətin formalaşması və dinamikası bazası olan sahələrdə (kənd təsərrüfatı, yanacaq-energetika kompleksi və s.) qiymətlərə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinə şərait yaranmış olar.

Kənd təsərrüfatı yeyinti və yüngül sənaye sahələri üçün əsas xammal bazası olduğundan bu sahədə istehsal olunan məhsulların qiymətlərinin ərzaq və qeyri-ərzaq xalq istehlakı mallarının qiymətlərini formalaşmasında həlledici rol nəzərə alınaraq satınalma qiymətləri üzrə hökumətin dövlət tənzimləmə mexanizmi olmalıdır.

Hazırda elə bir dünya ölkəsi yoxdur ki, orada bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarını və dolayısı yolla ərzaq məhsullarının qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilməsin. Bu, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının müəyyən etdikləri istehsal istiqamətlərinin iqtisadi səmərəliliyini və həm də onun texnoloji faydalılığını təmin etməyə vadar edir.

Tətbiqi dərəcəsi fərqli olmaqla kənd təsərrüfatında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının satılma qiymətlərinin hökumət tərəfindən konkret səviyyələrinin müəyyən edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının və bu sahə tərəfindən istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətlərinin dinamikasına nəzarət;
- təbii-iqlim şəraitindən və iqtisadi vəziyyətdən asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrinin minimum gəlirlərinə dövlət zəəmanəti;
- zəəmanətli qiymətlər sisteminin tətbiqi;
- ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin respublikanın xarici bazarda mövqeyinə və maraqlarına uyğunlaşdırılması;

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satılma qiymətlərinin tənzimlənməsi fondu yaradılması və bu fond vasitəsilə dövlət tərəfindən satılma qiymətləri birbaşa və ya dolayı tənzimlənməlidir.

Respublika daxilində satılan kənd təsərrüfatı məhsullarının satılma qiymətlərinin tənzimlənməsi yalnız sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri indekslərinin dinamikası yekunlarına görə aparılmalıdır.

Respublikanın daxili tələbatının ilk növbədə ödənilməsi və daxili qiymətlərin əlaqədar sahələrdə istehsalı stimullaşdırılması məsələsi ön plana çəkilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalından alınan məhsulların qiymətləri də dövlət tənzimlənməsi ilə əhatə olunmalıdır. Emal müəssisələrinin fəaliyyəti əsasən xidmət xarakteri daşıdığı üçün bu sahələrdə qiymətlərin əsassız artımına yol vermək olmaz. Bunun üçün xammalın qiyməti, hökumət tərəfindən tənzimlənən bütün emal məhsullarının qiymətinin dəyişməsi İqtisadiyyat Nazirliyində deklarasiya olunmalıdır.

Kənd təsərrüfatı və onunla bağlı emal sahələrində qiymət siyasəti daim dövlət nəzarətində olmaqla sahənin hərtərəfli inkişafına və həm də əhəlinin güzəranının yaxşılaşmasına xidmət etməlidir.

Hazırda Azərbaycan əhəlisinin yarıdan çoxu kənd yerlərində və şəhər tipli kiçik qəsəbələrdə yaşayır. Onlar da əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsulları

yetiştirib satmaqla məşğuldurlar. Son 6-7 ildə isə kənd təsərrüfatında gəlir səviyyəsi həddən artıq aşağı düşüb. Nəticədə Bakı sakinləri ilə regionlarda yaşayanların gəlirləri arasındakı fərq xeyli artıb. bu da əhalinin paytaxta axınını sürətləndirir.

Qabaqcıl ölkələrdə kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin tənzimlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Belə bir tənzimləmə olmasa fermerlər müntəzəm olaraq müflisləşmək təhlükəsi qarşısında qalarlar. Çünki kənd təsərrüfatı məhsullarını bazar qiymətləri heç də həmişə istehsalın artması üçün şərait yaradan səviyyədə olmur. Göstərmək olar ki, son onillikdə Azərbaycanda pambıq istehsalının aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə konkret mexanizmin olmamasıdır. Beləki, pambığın bazar qiymətinin onun maya dəyərindən aşağı olması nəticəsində pambıqçılığa maraq xeyli azalmışdır.

Yaponiyada dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini rentabelliği təmin edən səviyyədə saxlamaq üçün "zəmanət qiymətləri" müəyyənləşdirir. Bazardakı qiymətlər "zəmanət qiymətləri"ndən aşağı olan səviyyəyə düşdükdə dövlət əlavə məhsulu alır. Bazardakı qiymətlər "zəmanət qiymətləri"ndən yüksək olduqda isə dövlət malları satır. "Zəmanət qiymətləri" kənd təsərrüfatı məhsulları satışından əldə olunan gəlirin müəyyən həddə qalmasını təmin edir. Başqa sözlə desək, "zəmanət qiymətləri" kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və fermerlərin gəlirlərinin sabit saxlanılmasının mühüm formalarından biridir. "Zəmanət qiymətləri"nə isə fermerlərin xərclərinin və dünya bazarlarındakı qiymətlərin dəyişməsinə uyğun müntəzəm olaraq yenidən baxılır. Qeyd edək ki, "zəmanət qiymətləri" hökumətlə fermerlər arasında aparılan danışıqlar əsasında müəyyənləşdirilir. Bu danışıqlar adətən ildə 1 və ya 2 dəfə aparılır.

ABŞ-da isə dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə fermerlər tərəfindən alınan (həm şəxsi, həm də istehsal məqsədləri üçün) bütün əmtəələrin qiymətləri arasındakı nisbətin sabit qalmasını təmin edir. Bunun üçün paritet indeksi hesablanır və onun əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının minimal qiymətləri müəyyənləşdirilir. Məsələn, traktorun qiyməti 3 dəfə qalxarsa, kənd

təsərrüfatı məhsullarının minimal qiyməti 3 dəfə artırılır.

Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı qiymətlərinin tənzimlənməsinə həm də gömrük müdafiəsi aiddir. Gömrük müdafiəsinin məqsədi yerli malları idxal mallarının haqsız rəqabətindən qorumaqdır. Bunun üçün ölkəyə idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları gömrük rüsumlarına cəlb olunurlar. Rüsumun məbləği idxal olunan malın qiyməti ilə daxili bazarda satılan analoji məhsulun qiyməti arasındakı fərqdən az olmur.

Bəzi ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları ölkə daxilindəki qiymətlərdən aşağı qiymətə ixrac olunur. Daxili qiymətlə ixrac qiyməti arasındakı fərq ixrac subsidiyası hesabına kompensasiya edilir.

Onu da qeyd edək ki, qabaqcıl ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin tənzimlənməsi müvafiq hüquqi baza əsasında həyata keçirilir. Məsələn, İsveçdə kənd təsərrüfatı sahəsində qiymətin əmələ gəlməsini tənzimləyən xüsusi "Kənd təsərrüfatında qiymətlərin tənzimlənməsi haqqında" qanun mövcuddur. Bütün bunları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması fermerlərin maraqlarının müdafiəsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlət orqanları istər ölkə, istərsə də regional səviyyədə əmtəə bazarında özünün hegemon vəziyyətindən sui-istifadə edən müəssisələrə qarşı iqtisadi tənzimləmə tətbiq edirlər. Həmin ölkələrdə dövlətin rəqabət siyasəti, bir qayda olaraq, bibaşa inhisarçı məhsullarına qiymətlərin müəyyən edilməsinə deyil, inhisarçılığa gətirib çıxaran şəraitin aradan qaldırılmasına, o cümlədən, qiymət sövdələşməsinin, qiymət ayrı-seçkiliyinin və qanunsuz birləşmələrin aradan qaldırılmasına yönəldilir.

Dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün məhsulunu digər alıcılara nisbətdə aşağı salan müəssisələr üzrə güzəştli vergi və kredit siyasəti həyata keçirilməlidir. Qiymət siyasətində strateji məqsəd tədricən dünya qiymət sistemində uyğunlaşmaq olmalıdır. Buna iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində kompleks şəkildə bazar mexanizmlərinin formalaşmasına şərait yaratmaqla nail olmaq olar.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi gedişində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin mərhələsində iqtisadfi islahatların başlıca istiqamətlərindən biri kimi respublikada həyata keçirilən qiymət islahatları gözlənilən nəticələr verməmişdir. Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsinin sosial-iqtisadi proseslərlə bağlı təhlili göstərir ki, makro-iqtisadi tarazlıqlar pozulduğundan və qiymətləri yüksəltmək istehsalı artırmaqdan asan olduğundan bir neçə il ərzində “qiymətlər yarışının” və onun ardınca baş verən zəncirvari reaksiyanın qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Gəlir və qiymət siyasəti arasında əlaqə itirilmiş, maddi maraq və stimulların rolu minimuma enmiş, bununla da istehsalın azaldılması mexanizmi formalaşmışdır. Nəticə etibarilə ölkə iqtisadiyyatında istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi qiymətlərin artması ilə müşayiət olunmuş və beləliklə də staqflyasiya prosesləri baş vermişdir.

Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi mərhələlərinin və istiqamətlərinin idarə olunmamasının ağır sosial-iqtisadi nəticələrinin özünü qabarıq biruzə verdiyi sahələrdən biri də kənd təsərrüfatı olmuşdur. Burada da istehsalçılar öz problemlərini istehsalın və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına deyil, qiymətlərin artırılması hesabına həll etməyə başladılar. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ildən-ilə azalmış, satınalma qiymətləri bazar qiymətləri, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə maddi-texniki resursların qiymətləri arasındakı nisbətlər ciddi şəkildə pozulmuşdur. Eyni zamanda qiymətlərin stimullaşdırıcı funksiyanı yerinə yetirə bilməməsi onları rentabelliğin təmin edilməsinin yeganə alətinə çevirmişdir.

Ümumiyyətlə, respublikanın kənd təsərrüfatı sferasında sovet iqtisadi sistemindən miras qalmış və bu gün də davam edən ən zərərli meyllərdən biri respublikada istehsalı üçün əlverişli şərait olan məhsulların strateji təyinatlı xammalın ixracından əldə edilən valyuta hesabına yüksək qiymətlərlə idxal edilməsidir. Digər mühüm çatışmamazlıq isə ixracyönlü məhsul istehsalçılarının məhsulun ixrac qiymətlərində paya malik olmamasıdır. Bu da

şübhəsiz ki, onların gəlirlərini azaldır və istehsaldan kənarlaşmaqla ticarət sferasına üz tutmalarına səbəb olur. Göstərilən çatışmazlıqların yaxın gələcəkdə aradan qaldırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- Kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq bazarının inkişafı etdirilməsi məqsədilə bütöv aqrar istehsalın müdafiəsi (himayədarlıq edilməsi) və tənzimlənməsi mexanizmi təkmilləşdirilməlidir. Fikrimizcə, belə tənzimləmənin başlıca istiqamətləri ayrı-ayrı qiymət tənzimləyicilərinin yaxud dotasiya müvazinətləşdirmə tədbirlərinin tətbiqi deyil, konkret iqtisadi şəraitdən, asılı olaraq qiymətlərin kompleks sisteminin tətbiqi olmalıdır. Bu baxımdan təklif edilən qiymət sistemi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ərzaq bazarında tələb və təklifin, konyunktur dəyişikliklərin təsiri altında formalaşan, sərbəst (bazar) qiymətlər:

- kənd təsərrüfatı istehsalının gəlirliliyinin minimum səviyyəsini təmin edən və inflyasiyadan asılı olaraq indeksləşdirilən, dövlət tərəfindən zəmanət verilən satınalma qiymətləri. Bu qiymətlər öz minimum tələbatının ödəmək üçün dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif növlərinin alınmasında, eləcə də əlverişsiz bazar konyunkturası şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara öz məhsullarını reallaşdırmağa imkan verən satış qiymətləri kimi tətbiq olunur.

Zəmanətli qiymətlər üzrə satınalma əməliyyatlarının və girov əməliyyatlarının büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Onların maliyyələşdirilməsi üçün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi respublika və regional səviyyələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərnə himayədarlıq fondunun yaradılması məqsədəuyğundur.

Kənd təsərrüfatı istehsalının sahəvi strukturunun təkmilləşdirilməsi və əmtəə istehsalçılarının gəlirliyi aqrar sahədə və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında qiymət nisbətlərindən asılıdır. Bununla əlaqədar məqsədli və zəmanətli qiymətlər müəyyənləşdirilən zaman sahələrarası və sahədaxili mübadilənin vəziyyəti və inflyasiya səviyyəsi uçota alınmalıdır. Hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı ilə

iqtisadiyyatın digər sahələri arasında müvafiq nisbətlərin pozulması meyllərinin qarşısı alınmalı, yəni tənzimlənən qiymətlər müəyyən edilərkən onların paritetliyi gözlənilməli, həmçinin bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının qiymətləri arasında optimal nisbətlər müəyyən olunmalıdır.

Aqrar istehsalın tənzimlənməsində kənd təsərrüfatı, emal və ticarət sferaları arasındakı qarşılıqlı münasibətlər xüsusi yer tutur. Qeyd edildiyi kimi, müasir dövrdə emal və ticarət sferalarının inhisarçı mövqeyi pərakəndə qiymətlərin strukturunda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların payının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də birbaşa antiinhisar tənzimlənməsindən başqa emal və ticarətdə gəlirliliyin səviyyəsinə təsir etmək, istehlaka yönəldilən vəsaitlərin həcmi məhdudlaşdırmaq məqsədilə səmərəli vergi və kredit siyasətinin aparılması zəruridir.

Sahələrdə mövcud inhisarçılıq səviyyəsi və kənd təsərrüfatı üçün xidmətlərin reallaşdırılması ilə bağlı çətinliklərin aadan qaldırılması üçün müvafiq tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Dövlət satınalma və girov əməliyyatları, bütövlükdə kənd təsərrüfatı üçün strateji əhəmiyyəti olan, eləcə də əlverişsiz regionlarda yerləşən istehsal növlərinin birbaşa subsifialaşdırılmasının tətbiqi mexanizmi genişləndirilməlidir. Bu zaman ayrı-ayrı məhsulların istehsalında istifadə olunan maddi-texniki resursların və xidmətlərin dəyərinin bir hissəsinin ödənilməsi (müvazinətləşdirilməsi) də qəbul edilə bilər.

Yerli əmtəə istehsalçılarına münasibətdə "zəif" proteksionist siyasətin aparılması zəruridir. Bunun üçün daxili qiymətləri mövcud mübadilə məzənnəsi ilə dünya qiymətləri ilə müqayisə edilə bilən məhsullar üzrə rəqabət üçün bərabər şəraitin, daxili qiymətləri dünya qiymətlərindən yüksək olan məhsullar üzrə isə xarici rəqabətdən müdafiənin təmin edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalı tənzimlənməlidir.

Ucuz kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzağın kütləvi idxalı zamanı yerli istehsalın mühafizəsi üçün idxal kvotaları tətbiq olun bilər. İdxal kvotalarının obyektiv səbəblərlə bağlı ölkədə istehsalı səmərəsiz olan qeyri-ənənəvi məhsulların idxalına müəyyən edilməməsi nəzərə alınmalıdır.

Proteksianizm siyasəti yerli istehsalın səmərəliliyinin stimullaşdırılmasına və yüksəldilməsinə, təsərrüfatçılığın yeni formalarının tətbiqinə, onun ixtisaslaşdırılmış zonalarda təmərküzləşdirilməsinə və antiinhisar tənzimlənmənin tərkib hissəsinə çevrilməsinə yönəldilməlidir. Proteksianist tədbirlər işlənildikdən nəzərə alınmalıdır ki, hazırda yerli istehsalçılar daha mütəşəkkil idxalatçılarla rəqabət mübarizəsi aparmaq gücünə malik deyil. Proteksianizm siyasəti çərçivəsində ənənəvi təsdiq edilmiş gömrük rüsumlarından, dəyişən gömrük yığımlarından (müvazinət yığımları) eləcə də idxal vergilərindən istifadə edilməsi səmərəli ola bilər. Onların müəyyən edilməsi üçün ölkə daxilində orta reallaşdırma qiymətləri əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzağın ayrı-ayrı növlərinin astana (mühafizə) qiymətləri hesablanmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzağın mühüm növlərinin idxalının tənzimlənməsində dəyişən gömrük rüsumlarının tətbiqi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu halda dəyişən gömrük yığımlarına təshih əmsallarının tətbiqi mexanizmindən istifadə edilməsi düzgün olardı. Göstərilən mexanizm strateji vəzifələrdən asılı olaraq ölkə daxilində idxal məhsullarının satış qiymətlərini dəyişməklə idxal olunan və yerli istehsal məhsulları arasında sağlam rəqabət mühiti yarada bilər.

Respublikamızda aqrar istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün aqrar sahədə mövcud problemlər dövlət səviyyəsində həll olunmalı və sahənin investisiya cəlbəediciliyi tədricən yüksəldilməlidir. Aqrar istehsalın davamlı səmərəli inkişafının təmin edilməsi öz növbəsində aşağıdakı məsələlərin ardıcıl həlli tələbini qarşıya qoyur:

- Aqrar istehsal məhsullarının ixrac həcmnin artırılması və onun strukturunun yaxşılaşdırılması məqsədilə hazır məhsul ixrac edən istehsalçılara texniki və maliyyə yardımının göstərilməsi .

- hazır məhsul ixracına yönəldilmiş investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində vergi güzəştlərinin tətbiqi

- aqrar müəssisələrin dövlət sifarişlərində iştirakı üçün əlverişli rəqabət şəraitinin təmin edilməsi;

- daxili bazarın qorunması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi..

Kənd təsərrüfatında sığorta sisteminə yanaşma dəyişilməlidir. Hazırda əsasən daxili istehsal və cins mal-qara sığortalama obyektı kimi seçilmişdir. Sığorta məbləği onların dəyərinin 70 - 80 faizinə bərabərdir. Bundan əlavə sığorta obyektı olan məhsulların və sığorta hadisələrinin sayı real vəziyyəti tam əks etdirmir. Göstərmək olar ki, Azərbaycanda sığorta hadisələri arasında quraqlığa deyil, şaxta vurmasına yer verilməsi təəccüb doğurur. Bu ilk növbədə Azərbaycanın iqlim şəraitinə uyğun deyil. Digər mübahisə doğuran məsələ sığorta risklərinin bölgüsü ilə bağlıdır. Riskin tam şəkildə sığorta şirkətinin üzərində qalması məsuliyyətsizliyə səbəb ola bilər. Ona görə də risklər sahibkar və sığorta şirkəti arasında bölünməlidir. Düşünürük ki, bu sahibkarların məsuliyyətini artırmaqla sığorta şirkətlərinin xərclərini azaldar və onların istehsalatı olan marağını yüksəltmiş olar.

Statistik məlumatlara görə ölkəmizdə 372 min aqrar istehsal subyekti qeydiyyatdan keçmişdir. Onların 71 faizinin balansında olan torpaq sahəsi 3hektara qədərdir. Bundan əlavə həmin subyektlərin 40 faizi 1-4 baş mal-qaraya sahibdirlər. Bu vəziyyət aqrar istehsalın səmərəliliyinə öz mənfi təsirin göstərir. Ona görə də xırda təsərrüfatların tədricən kooperativlər şəklində iri təsərrüfatlara çevrilməsi zəruridir. Əgər bu hal baş verərsə sabit xərclərin azılması maya dəyərinin və o da öz növbəsində qiymətlərin aşağı düşməsi ilə nəticələnə bilər. Bu da rəqabət və xarici bazara çıxış imkanlarının artmasına şərait yaradar.

Strateji təyinaylı və ixracyönümlü məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsi prosesi davam etdirilməli və daha da təkmilləşdirilməlidir. Son illərdə pambığın, tütünün, baramanın və fındığın qiymətləri ilə bağlı dəyişiklikləri öz bəhrəsini verməkdədir. Baramanın qiymətinin 3 manatdan 8 manata qədər yüksəldilməsi, əlavə hər bir ton pambığa görə subsidiyanın verilməsi və s. analoji tədbirlər nəticəsində regionlarda böyük canlanma yaratmış, çoxlu sayda iş yerləri açılmış, boş sahələr təsərrüfat dövryyəsinə

cəlb olunmuş və ixracdan daxilolmalar artmışdır. Təkcə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, 2017- ci ilin birinci rübündə ölkəmizə dəyəri 298 mln. dollar olan ərzaq və 30 mln. dəyərində bütün idxal olunmuşdur. Göründüyü kimi, aqrar sahədə öz funksiyalarını yerinə yetirə bilən qiymət sisteminin tətbiqi yerli istehsalın səmərəliliyini yüksəltməklə yanaşı ixracın tədricən idxalı üstələməsinə səbəb ola bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Azərnəşr, 1995.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin dövlət proqramı. Bakı, 1995.
3. Aqrar islahatların əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1995
4. Audit haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1996
5. Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Bakı, 1994.
6. Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı strategiyası. Bakı, 2014, 15 aprel.
7. “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 2003, 25 noyabr .
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının (2009-2013-ci illər) sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. “Respublika” qəz., Bakı, 2009, 16 aprel
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. “Respublika” qəz. Bakı, 2014, 27 fevral.
10. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). “Mülkiyyət” qəz., Bakı, 2004, 14 fevral 15q
11. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı, 3 cilddə. Bakı: Diqesta, I c., 2001, 1038s.; II c., 2001, 1053s.; III c., 2002, 1053s. 10q
12. “Azərbaycan 2020”: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2012, 29 dekabr.
13. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016, 06 dekabr.
14. Abbasov A.F.Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı: Nasir, 2007, 602 s.
15. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri. Bakı: MBM, 2012, 424 s.

16. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri / S.V.Salahovun, R.Ə.Balayevin, N.V.Əlibəyovun redaktəsi ilə. Bakı: MBM, 2012, 438 s.
17. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 522 s.
18. Aqrobiznes və ərzaq təhlükəsizliyi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2015, 366 s.
19. Ağabəyov Ş., Bayramov Q., Quliyev I. Dövlətin antiinflasiya siyasətində qiymət amili, İqtisadiyyat və həyat, 1996, N 1-3. s.52–57.
20. Ağabəyov Ş., Bayramov Q., Quliyev I. Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartlarının Azərbaycanda tətbiqinin bəzi məsələləri, İqtisadiyyat və həyat, 1997, N1-4, s. 25–29.
21. Aliyev İ.H. Milli İqtisadiyyat və Aqrar Sahənin İnkişaf problemləri. Bakı, 2006, 380 s.
22. Balayev R.Ə. Urbanizasiya: şəhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemləri. Bakı: Elm, 2007, 295 s.
23. Əliyev R.R. Müasir texnologiyaların idxalının dövlət tənzimlənməsi // İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. AzETKTİTİ, Bakı, 2010, s.238-241
24. Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi. Bakı, Elm, 2007, 448 s.
25. Əliyev Ə.R., Quliyev I.Q. İstehlak bazarı: problemlər və vəziyyətdən çıxış yolları Bakı, Az ETETII, 1994, informasiya vərəqi, №20.
26. Əliyev Ə.R., Quliyev I.Q. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəələrin yayılması metodları və qiymətlər Bakı, Kənd təsərrüfatı nazirliyinin mətbəəsi, 1996, s.16.
27. Əhmədov I.V. Aqrar-sənaye kompleksinin idarə edilməsi Bakı, Maarif, 1992, s.143.
28. Ələsgərov F.N. İstehlak malları bazarı: idarəetmə formaları və metodları Bakı, Azərnəşr, 1992, s.188.

29. Əliyev S.H. Lazımov X.B, ASK-də iqtisadi əlaqələr və aqrar münasibətlərin tənzimlənməsi Bakı, 1995, s.203.
30. Əliyev S., Babayev T., Lazımov X. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi əlaqələr, Bakı, 1993, s.94.
31. Əhmədov M.A.Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın problemləri.Bakı. Azərneşr, 2003. 520 səh.
32. “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı 2011, s. 551.
33. İbrahimov İ.H. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meylləri və xüsusiyyətləri. Bakı “Səda” 2007. 152 səh.
34. İsmail Atalay «Endüstriyel ilişkiler», İstanbul 2002
35. Kəndli (fermer) təsərrüfatları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1992
36. Kazımlı X.H., Babayev T.B, Ağabəyov Ş.A. Qiymətin əmələ gəlməsi, Bakı, 1994, s.192.
37. Kazımov X.H. Planlı qiymətlərin əmələ gəlməsi, Bakı, Maarif, 1987, s. 360.
38. Kazımov X.H. Aqrar–sənaye birlikləri və təsərrüfatların mənafə birliyi, Bakı, 1980, s.58.
39. Keçid dövründə iqtisadiyyatın dəyişiklikləri və onun metodoloci-nəzəri problemlərin mövzusunda respublika konfransı məruzələrinin tezisləri, Bakı, 1995, s.190.
40. Lizinq xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1996.
41. Müflisləşmə və iflas haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1996
42. Mehdiyeva G.M., Bayramov Q.S., Quliyev I.Q. Qiymətin əmələ gəlməsinin elmi-nəzəri və metodoloci məsələləri, İqtisadiyyat və həyat, 1998, N 1-6. s.31–36.
43. Mustafayev M.H. Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının təşkili və hüquqi

tə'limatı Bakı, 1993, s.64.

44. Musayev M.Q. “Aqrar sahədə intensiv inkişafın iqtisadi problemləri”. Bakı, “Nurlar”, 2007, 272s.

45. Məmmədov A.I. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı Bakı, 1992, s.412.

46. “Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı 2010, s. 985.

47. Qarayev I.Ş., Ağabəyov Ş.A., Bayramov Q.S. Müasir mərhələdə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında qiymət amili, Iqtisadiyyat və həyat, 1998, N 1-6, s.21–28.

48. Qarayev I.Ş., Ağabəyov Ş.A., Bayramov Q.S., Quliyev I.Q., Əliyev Ə.R., Dünya bazar qiymətləri, Bakı, 1997. s.256.

49. Qarayev I.Ş. Ağabəyov Ş.A., Əliyev Ə.R., Bayramov Q.S., Kərimova T.I., Sadıqov B.C., Quliyev I.Q., Qiymətin əmələ gəlməsi, Bakı, Şirvanəşr, 2000, s.784.

50. Quliyev E.A. Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və integrasiya problemləri. Bakı: Elm, 2013, 308 s.

51. Salahov S.V. “Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri”. Bakı, “Nurlar”, 2004, 504s.

52. Sahibkarlıq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1994-
cü il

53. Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1995-ci il.

54. Səhmdar cəmiyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1994

55. Şəkərəliyev A.Ş. Sahibkarlıq fəaliyyətinin formaları Bakı, 1993, s.80.

56. Torpaq islahatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1993

57. Torpaq vergisi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1993

58. Verdiyev Ə.Ç, İbrahimov I. Bazar iqtisadiyyatı və qiymət Bakı,

Azərbaycan, 1992, s.186.

59. Verdiyev Ə.Ç, Qarayev I.Ş. Bazar münasibətləri şəraitində qiymətin formalaşmasının elmi əsasları Bakı, 1994, s.144.

60. Verdiyev Ə.Ç, Abbasov V.H. ASK: Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində integrasiya əlaqələrinin tənzimlənməsi, Bakı, 1996, s.183.

61. Zaim S. «Çalışma ekonomisi», İstanbul 2000

62. Z.Abdullayev, İ.Məmmədov «İstehsalat xidmətin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi», Bakı 2001.

63. Журнал АПК: экономика, управление, - 2010 - №6, с.137

64. Алиев Э.А., Гафаров К.С. Ценообразование в условиях нового хозяйственного механизма, Баку, 1990, с.105.

65. Аграрный сектор США в конце XX века /под ред. Чернякова В.А. М.: Институт США и Канады. РАН., 1997, 394 с.

66. Беркович Д.Б. Государственное регулирование сельскохозяйственного производства в условиях перехода к рынку. СПб.: Питер, 2003, 261 с.

67. Бровкова Е.Г., Продюс И.П. Внешнеэкономическая деятельность. М.: Сирин, 2002, 186 с.

68. Буркодзе В.К. Рынки сельскохозяйственной продукции и материально-технических ресурсов Грузии (научно-практическая конференция), Москва, 1997, с.94.

69. Внешнеэкономическая деятельность предприятия / под ред. Л.Е. Стровского. М.: Юнити-Дана, 2003, 847 с.

70. Гаджиев Г.Б. Регулирование бизнеса зерноводства и направления его развития // Глобальный научный потенциал, №8(48), Санкт-Петербург, 2015, с.110-113

71. Гаджиев Г.Б. Современное состояние экспорта в системе агробизнеса и направления регулирования внешнеэкономической деятельности // Наука и бизнес: пути развития, №8(38), Москва, 2014, с.146-148

72. Гулиев Р.Р. Проблемы агропромышленной интеграции в СНГ. М.:

МСХА, 2003, 160 с.

73. Гутман Г.В. Мироедов А.А. Федин С.Ф. Управление региональной экономикой. М.: Финансы и статистика, 2002, 176 с.

74. Зинченко А.П. Сельскохозяйственные предприятия: экономика-статистический анализ. М.: Финансы и статистика, 2002, 160с. 86q

75. Коровкин В.П., Незадоров А.Н. Внешнеэкономическая деятельность в агропромышленном комплексе. М.: ТД-ЭЛИТ-2000, 2003, 464 с.

76. Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика. М.: ОАО Экономика, 1997, 479 с.

77. Логинов В.Р. Тенденции развития мировых продовольственных рынков // Экономист, 2002, № 2, с.19-24

78. Мамедова М.А. Внешнеэкономические отношения и вопросы защиты продовольственного рынка в Азербайджанской Республике // Аграрно-экономическая наука и технологии, № 1 (2), 2009, с.76-81

79. Мировая экономика / под ред. проф. А.С.Булатова. М.: Экономист, 2003, 734 с.

78. Чехлов Н.И. Принципы научно обоснованного ценнообразования Сборник научных трудов — Москва, 1985, с.360.

80. Дерябин А.А., Салимжанов И.К., Цены инструмент управления экономикой. Москва, 1985, с.160.

81. Дерябин А.А. Как устанавливаются цены Москва, Знание, 1986, с.76.

82. Дерябин А.А. В лабиринте цен Москва, Знание, 1989, с.110.

83. Дерябин А.А., Система ценообразования и финансов; пути совершенствования, Москва, Политиздат, 1989, с.80.

84. Давыдов А.Ю. Инфляция в экономике , Москва, 1991, с.122.

85. Денги, банки и кредитно-финансовые отношения в современной рыночной экономике, Москва, 1992, с.402.

86. Демяненко В.Н. Продовольственный комплекс России: переход к рынку и мировой опыт. (мировая экономика и международные отношения),

Москва, 1997, с.201.

87. Давидова Ирина Основные направления аграрной реформы в Румынии (научно-практическая конференция), Москва, 1997, с.172.

88. Евдокимова Т.Г. Анализ в ценообразовании, Москва, 1994, с.153.

89. Есипов В.Е. Планирование цен, Москва, Высшая школа, 1982, с.256.

90. Энциклопедия малого бизнеса т. IV. Маркетинг в малом бизнесе (ценообразование), М: И-КК ДеКА, 1994, с.162.

91. Экономика сельского хозяйства (под.ред. академика В.А.Добрынина) Москва, ВО Агропромиздат, 1990, с.476.

92. Экономика сельского хозяйственного предприятия / И.А.Минаков, Л.А.Сабетова, Н.И.Куликов и др.; под ред. И.А.Минакова. М.: КолосС., 2004, 528 с.

93. Гутенберг Е. Основы учения об организации производства, Берлин, 1984, с.136.

94. Герман Белтман Государственная политика в сельском хозяйстве и возможность ее применения в России (научно-практическая конференция) — Москва, 1997, с.243.

95. Гараев И.Ш., Агабеков Ш.А., Гулиев И.Г. Ценообразование на мировом рынке, Баку, 1999, с.305.

96. Хорвард К.. Журавлева Г. Эриашвили Н. Экономическая теория. Москва, 1997. с.398.

97. Холод Л.И. Государственное регулирование аграрного рынка (научно-практическая конференция) Москва, 1997, с.132.

98. Котлер Ф. Основы маркетинга, Москва, Прогресс, 1998, 610 стр.

99. Кишштоф Михальски Финансирование и кредитования сельскохозяйственного сектора (научно-практическая конференция), Москва, 1997, с.143.

100. Комин А.Н. Радикальная реформа цен - путь к антизатратной экономике Москва, Экономика, 1989, с.160.

101. Корнаи Я. Дефицит Москва, Наука, 1980, с.576.

102. Князев В.Г. Цены, финансы, хозрасчет Москва, 1989, с.112.
103. Куликов В.В., Ожерельев О.И. Экономика; вектор обновления Москва, Политиздат, 1990, с94.
104. Кемгбелл Р. Макконнелл, Стенли Л.Брю Экономикс Баку, 1992, I том – с.400, II том – с.404.
105. Курцев И.В. Земельные отношения в АПК Сибири (научно-практ. конференция), Москва, 1-2 июля 1997 г, с.67.
106. Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика, Баку, 1999, с.390.
107. Ламбен Ж.Ж. Стратегический маркетинг Наука, 1996, с.314.
108. Лорин А.Н. Ценообразование во внешнеэкономической деятельности промышленной фирмы. М: Международные отношения, 1993, с.184.
109. Лушин С.И., Наумов В.В., Кулешова Л.И. Ценообразование и эффективность, Москва, 1988, с.76.
110. Лушин С.И. Плановое ценообразование Москва, Высшая школа, 1986, с.280.
111. Майкл Трейси. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран, Санкт-Петербург, Экономическая школа, 1995, с.432.
112. Миронова Н.И. Управление экономическим механизмом хозяйствования в условиях рынка (научно-практическая конференция) Москва, 1997, с.203.
113. Нерушенко И.Ю. Теория инфляции и антиинфляционная политика Москва, 1986, с.142.
114. Новые методы хозяйствования, Москва, Экономика 1989, с.208.
115. Никитин С.М., Глазова Е.С., Степанова М.П., Гельвановский М.И. Семенов Е.К., Инфляция, ценообразование и денежное обращение, Москва, 1994, с.451.
116. Одинец В.П., Тарасевич В.М., Цацулин А.Н. Рынок, спрос, цены: сертификация, анализ, прогноз. СПбУЭФ, 1993.
117. Павлов В.С., Шпрыгин В.И. Реформа ценообразования; цели, пути

реализации Москва, 1991, с.366.

118. Пушкар М.С., Пинхасик В.А. Основы маркетинга, Тернополь, 1992, с.118.

119. Рише К. Экономика предприятия, Изд-во Пристей, 1995, 504 стр.

120. Рустамбеков Г.Б. Экономические интересы республики, Баку, 1992, с.122.

121. Салимжанов И.К. Ценообразование, ЗАО Финстатинформ, Москва, 2000, с.298.

122. Сенчагов В.Е. Реформа ценообразования; перспективы и реальность, Москва, 1991, с.170.

123. Смирницкий Е.К. Экономические показатели промышленности, Москва, Экономика, 1989, с.336.

124. Шистико В.Н. Аристов Г.В. Антиинфляционная политика: опыт стран Восточный Европы, Москва, 1991, с.246.

125. Тарасов В.И. Система цен и эффективность хозяйствования Минск, Наука и техника, 1997, с.76.

126. Трикоз Р.С. Взаимоотношения предприятий в системе АПК (научно-практическая конференция). Москва, 1997, с.293.

127. Трудный поворот к рынку (науч. ред. Л.И.Абалкин), Москва, Экономика, 1990, с.560.

128. Ушачев И.Г. Современное состояние и перспективы развития рыночных отношений в аграрном секторе России (Международная научно-практическая конференция) Москва, 1997, с.124.

129. Вольне Д. Единая аграрная политика ЕС (научно-практическая конференция), Москва, 1997, с.192.

130. Вито Танзи Переход к рынку: изучение реформ в налогово-бюджетной сфере. Вашингтон, 1994, с.253.

131. Вихялев А.А, Шашишвили Д.Ф. Розничные цены Финансы и статистика, 1990, с.270.

132. Цацулин А.Н. Методические указания и рекомендации к

практическим расчетам по разделу Организация и методы изучения спроса населения на товары народного потребления Изд-во ЛВКТ МТ РФ, 1989, с.146.

133. Цацулин А.Н. Диспропорция цен: поиск решений проблемы. Рабочие материалы к мультипликации по проблемам финансов, кредита, ценообразования и инфляции на макро- и микро уровнях. — ЕС, программа TACIS, Санкт-Петербург, 1996, с.280.

134. Цацулин А.Н. Ценообразование в системе маркетинга. Москва, 1997, с.403.

135. Ценообразование на товары народного потребления в условиях нового хозяйственного механизма, (сборник науч. Трудов под.ред. Д.Ф.Шашишвили) Москва, 1989, с.173.

136. Цены и воспроизводство (межвузовский сборник), Москва, 1988, с.84.

137. Ценообразование и инфляция, ЛФЭИ, 1988, с.114.

138. Ценообразование и хозяйственный механизм, Москва, 1989, с.76.

139. Цены и ценообразование в рыночной экономике, Москва, 1992, с.244.